

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 41

***Спадщина М.Гоголя та проблеми вітчизняної
і світової історії, філології та культури
у сучасній інтерпретації***

Ніжин – 2008

Збірник друкується за рішенням Вченої ради Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №4 від 29.11.2007 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – №4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – №2. – С. 73)

Збірник засновано у 1990 р. проф. *Самойленком Г.В.*

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник –
докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко;

з філології:

докт. філол. наук, проф. Н.М.Арват; докт. філол. наук, проф. О.Г.Астаф'єв; докт. філол. наук, проф. Н.І.Бойко; докт. філол. наук, проф. З.В.Кирилюк; докт. філол. наук, проф. О.Г.Ковальчук; докт. філол. наук, проф. П.В.Михед; докт. філол. наук, проф. А.К.Мойсієнко;

з історії:

докт. істор. наук, проф. М.К.Бойко; докт. політ. наук, проф. О.Д.Бойко; докт. істор. наук, проф. А.О.Буравченков; докт. істор. наук, проф. В.М.Даниленко; докт. істор. наук, проф. В.О.Дятлов; канд. істор. наук, доц. О.Г.Самойленко; канд. істор. наук, доц. Є.М.Страшко; докт. істор. наук, проф. Л.В.Таран; докт. істор. наук, проф. Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:

канд. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська; канд. мистецтв., доц. Л.О.Дорохіна; докт. мистецтв., проф. М.А.Давидов; канд. філософ. наук, доц. Л.Л.Матвеева; докт. мистецтв., ст. наук. співроб. О.С.Найден; докт. мистецтв., проф. В.І.Рожок; докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан, докт. мистецтв., проф., член-кор. АМН Ю.О.Станішевський; докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко; канд. мистецтв., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 41: Спадщина М.Гоголя та проблеми вітчизняної і світової історії, філології та культури у сучасній інтерпретації / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2008. – 281 с.

О поэтических особенностях гоголевских циклов "Вечера на хуторе близ Диканьки" и "Миргород"

Взаимопроникновение литературы и мифологии является характерным явлением истории развития мировой культуры. Если воспринимать культуру как систему множественных смыслов, а в терминологии Ю.Лотмана – как систему гетерогенности и семиотического полиглотизма, то с этой точки зрения литература и мифология – это "две взаимодополняемых тенденции, одна из которых сначала допускает наличие другой и только в контрасте с ней осознает себя и свою специфику" [7, с. 308].

Творчество Н.Гоголя, в частности циклы его повестей "Вечера на хуторе близ Диканьки" и "Миргород", избранные нами в качестве объекта исследования, являются образцами такого взаимодействия двух пластов культуры и позволяют обнаружить не только их взаимодополняемость, но и самостоятельность каждого из них. Заметим также тот факт, что циклы гоголевских повестей выступают к тому же, по Бахтину, чуть ли не наилучшими образцами словесной смеховой культуры. Следовательно, можно сделать вывод о сложной историко-культурной природе ранних гоголевских повествований, их мифо-ритуальной основе, прослеживаемой во многих сюжетах повестей.

Мы ставим перед собой задачу определения сквозных мотивов цикла, образующих его единый сюжет, подразумевая под циклом группу произведений, сознательно объединенных автором по жанровому, идейно-тематическому принципу или общностью персонажей, а чаще всего – по нескольким принципам. Цикл как жанровое образование возникает тогда, когда цикличность воспринимается как особая художественная единица, но будучи извлеченной из него, теряет часть своей эстетической значимости; художественный смысл цикла не сводится только к совокупности смыслов отдельного произведения, его составляющих. Такую трактовку предлагает, в частности, В.А.Сапогов, анализируя внутреннюю структуру цикла и циклообразующие элементы [6, с. 492].

В свою очередь такие исследователи, как И.В.Фоменко, М.Н.Дарвин, Л.Е.Ляпина, Г.А.Киричок, считают основными циклообразующими факторами, заложенными в самой жанровой природе цикла, следующие: единый образ автора; единство проблематики или наличие доминирующей идеи; общность сюжетных конфликтов и коллизий; общность образно-стилистического решения (на уровне образной системы); тип связи, определяющий композицию произведения (синтагматика, парадигматика или их синтез); сквозные образы и мотивы; вариативное развитие тем; пространственно-временная организация; обрамляющая композиция; лейтмотивность повествования; концепция личности и действительности в цикле; заглавие и его жанрово-детерминирующая роль [5, с. 36]. Практически все вышеназванные элементы в их различных сочетаниях мы можем найти и проанализировать в циклах Н.В.Гоголя.

Поскольку охватить весь объем перечисленных циклообразующих моментов не представляется возможным, есть смысл сосредоточиться на двух принципиальных для раннего Гоголя факторах: фольклорной поэтике повествования и роли рассказчика, формирующего фокус восприятия рассказываемого, тип связи текста в повествовательное единство.

Как известно, в русском романтизме традицию циклизации открывает А.Погорельский в своем "Двойнике, или моих вечерах в Малороссии", где весьма разнохарактерные повести связаны адресацией к определенному литературному источнику. Эту же традицию продолжают в первой половине XIX века В.Одоевский в цикле "Русские ночи", Н.Гоголь в циклах "Вечера на хуторе близ Диканьки" и "Миргород". Гоголевская художественная программа, однако, качественно отличается от традиции Погорельского, Одоевского. Ее основным пунктом является идея цикла как мифологического пространства, все бытийные точки которого условно объединены и осмыслены сознанием рассказчика. Его точка зрения и его позиция становится здесь решающей.

Основным способом циклообразования, необходимым для создания целостности, у романтиков традиционно выступает образ рассказчика. Несмотря на то, что повествователи в произведениях Гоголя не похожи друг на друга, можно выделить общие черты, которые их объединяют: прежде всего, повествователь рассказывает не о себе, однако в той или иной степени причастен к изображаемому – через посредничество, через

собственное участие, через знакомство с персонажами [10, с. 60]. Например, в "Сорочинской ярмарке" о красной свитке рассказывает кум, а об истории панночки и ее мачехи в "Майской ночи" рассказывает Левко, который слышал ее от старых людей [10, с. 65]. Наибольшей определенностью в "Вечерах" отличается пасичник Рудый Панько, который не только представляет Диканьку и ее людей, но и является своеобразным связующим звеном всех сюжетов. Если в предисловии к первой части "Вечеров" Рудый Панько официально представляет своих знакомцев-рассказчиков публике, сопровождая их имена краткой характеристикой, то в предисловии ко второй части он уже обращается к читателю, как к давнишнему знакомому [2, с. 264]. Вторым связующим звеном в "Вечерах" выступает дьячок Фома Григорьевич, которому принадлежат три рассказа. Так же, как и сказы Рудого Панька, его рассказы связаны друг с другом отсылками. Фома Григорьевич упоминается в повести "Ночь перед Рождеством", благодаря этому рассказчик приобретает свое место среди других. Единственная повесть, в которой рассказчик не представлен видимым образом и которая явно не включена в композицию "Вечеров", – "Страшная месь". Однако, можно предположить, что эта повесть рассказывается неизвестным рассказчиком: это предположение связано с Предисловием к первой части: "Еще был у нас один рассказчик; но тот (нечего бы к ночи и вспоминать о нем) такие выкапывал страшные истории, что волосы ходили по голове. Я нарочно не помещал их сюда. Еще напугаешь добрых людей так, что пасичника, прости Господи, как черта, все станут бояться" [3, I, с. 62]. Тут возможен вариант перемещения "Страшной мести" из первой части цикла во вторую.

Сравнительно с "Вечерами" в повестях "Миргорода" вмешательство повествователя заметно ограничено и выражается в отдельных иронических характеристиках персонажей; в "Тарасе Бульбе" повествователю принадлежат не только указания на временную дистанцию, но и самостоятельные лирические фрагменты текста. Повествователь "Старосветских помещиков" и "Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем" – конкретное лицо, но повествование облечено в формы книжной речи.

Это связано, видимо, с разной ориентацией циклов – "Вечера" представляют диканьский мир Малороссии, а "Миргород" – его авторское разрушение, постепенную дистанцию от дикань-

ской идиллии к профанному миру. В "Старосветских помещиках" и "Повести о том, как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем" функция рассказчика здесь не суть принципиальна.

"Миргород", в отличие от "Вечеров", представляется не единой языковой стихией, а дихотомией, противоположностью стилей, различной стилевой ориентацией. Это единство уже идейно-тематического, идеологического уровня.

Г.Грабович в своей статье "Гоголь и миф Украины" отмечает, что "Гоголь в русской литературе <...> является апогеем и кульминацией украинского мифа" [4, с. 78].

Обращение Гоголя к украинскому быту и фольклору было тем более своевременным, что в русской литературе первой половины XIX века возрастает интерес к Украине и всему украинскому. Призывы к народности в литературе, к изучению национального фольклора, к воссозданию жизни разных национальностей.

Языковой русско-украинский дуализм отразился во всех произведениях Гоголя: "Вечера" и "Миргород" насыщены лексическими, идиоматическими и синтаксическими украинизмами, которые воспринимались сначала как нечто экзотическое, но позже большое количество этих слов вошло в русский литературный язык [4, с. 79].

Гоголь более сложно и разносторонне подходит к использованию фольклорного материала и идее циклизации повестей сначала в "Вечерах", а затем в "Миргороде".

За его фольклорной стилизацией скрыты глубокие внутренние подтексты ранних циклов, отражающие романтическую дихотомию природы (Малороссии) и цивилизации (Петербурга), гармоничного (диканьского) и дисгармоничного (столичного) миров. "... Ибо он таков и есть, Петербург: смазанное отражение в зеркале, призрачная неразбериха предметов, используемых не по назначению; вещи тем безудержнее несущиеся вспять, чем быстрее они движутся вперед; бледно-серые ночи вместо положенных черных и черные дни <...> Только тут человек садится в экипаж, но это вовсе не тучный, хитроватый, задастый мужчина, а ваш Нос; это "смысловая подмена", характерная для снов. Освещенное окно дома оказывается дырой в разрушенной стене. Ваша первая и единственная любовь – продажная женщина, а чистота ее – миф, и вся ваша жизнь – миф", – таким видит Петербург Гоголя Владимир Набоков [8, с. 39].

Циклообразующую функцию в гоголевских циклах выполняет также фантастика, которая выражает представления романтиков о двойственности бытия. У Гоголя, преимущественно, мир демонического хаоса посягает на мир божественного порядка, что повлияло на сюжетную организацию его произведений.

Логика содержания в его произведениях зависит от привлечения тех или иных форм вспоминания или заклятия нечистой силы. Например, в повестях "Заколдованное место", "Вий", "Пропавшая грамота" и других "нечистая сила" появляется не раньше, чем после упоминания ее несколько раз. В народном поверье название имени черта обязательно приведет к встрече с ним, персонажи Гоголя нарушают табу "демонического", что и составляет своеобразную предпосылку разворачивания сюжетов [1, с. 6].

Дедемонизация и опрощение злой силы вместе с тенденцией ее одоления привели к созданию особой разновидности мифологического существа – глупого черта (*der dumme Teufel* – непременный персонаж немецких драм, который всеми силами стремится овладеть душой, но попадает впросак и посрамляется). Тенденция изображения "глупого черта" отчетливо прослеживается в ранних произведениях Гоголя, прежде всего в "Ночи перед Рождеством". В целом, художественное своеобразие первого гоголевского повествовательного цикла заключается в использовании автором элементов народной фантастики: суеверий, предрассудков, символики, которые и создают необыкновенный колорит повести.

Подводя итоги, можно сказать о том, что единство романтической художественной системы основывается в большинстве случаев также и на единстве стиля, завершающего идейную структуру художественной повествовательной целостности. Гоголь в совершенстве разработал и закрепил эту традицию в русской литературе. Стиль для романтиков – средство выражения единой творческой программы и единой творческой сверхзадачи. Вот почему стилистическое начало объединяет творческие поиски Гоголя в одну поэтическую систему, основанную, в данном случае, на использовании фольклорных фантастических мотивов.

Наблюдая сюжетно-композиционную специфику "Вечеров" и "Миргорода", можно констатировать, что в "Миргороде" рассказчик более отдален от читателя, его вмешательство менее заметно, нежели в "Вечерах", где рассказчик более приближен к фольклорной традиции, его позиция отражает народно-поэтическое восприятие мира и адекватна романтическому мировоззрению и мировосприятию.

Литература

1. Бовсунівська Т. Містична каузальність гоголівських сюжетів // Українська мова та література. – 1999. – №12. – С. 6.
2. Виноградов В.В. Поэтика русской литературы. Избранные труды. – М.: Наука, 1976. – 512 с.
3. Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 8 т. – Москва: Правда, 1984.
4. Грабович Г. Гоголь і міф України // Сучасність. – 1994. – №9. – С. 77–93.
5. Киричок Г.А. Эпический цикл Глеба Успенского: (Поэтика и динамика жанра). Монография. – Нежин: Наука-сервис, 1999. – 190 с.
6. Литературный энциклопедический словарь / Под ред. В.М.Коженикова, П.А.Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.
7. Лотман Ю.М., Минц З.Г., Мелетинский Е.М. Литература и мифы // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. – М., 1987. – Т. 2. – 480 с.
8. Набоков В. Лекции по русской литературе / Пер. с англ.; Предисловие Ив. Толстого. – М.: Издательство Независимая газета, 1999. – 440 с.
9. Петров В. Петербурзькі повісті М.Гоголя // Сорочинський ярмарок на Невському проспекті: Рецепція Гоголя / Упоряд. В.Агеева. – К.: Факт, 2003. – С. 266–320.
10. Язык Н.В.Гоголя: Учеб. пособие / Под ред. А.Н.Кожина. – М., 1991. – 176 с.

Н.М.Сквіра

Другий том "Мертвих душ" Миколи Гоголя: проблеми поетики

Незважаючи на численні методології вивчення поеми "Мертві душі", поетична система другого тому все ще залишається не дослідженою. На даний час у гоголезнавстві окреслилось чітке коло гіпотез та аргументів стосовно феномену другої частини поеми, які можна представити трьома блоками. Перший – стосовно спалення другого тому поеми, другий – стосовно художньої "проби" другої частини, третій – стосовно проблеми автора. Проаналізуємо проблеми закінченості другого тому поеми "Мертві душі", художнього таланту Гоголя протягом роботи над другим томом, принципів особливостей художніх систем першої та другої частин поеми.

Спалення Гоголем другого тому "Мертвих душ" до нашого часу породжує легенди, гіпотези та нові сенсаційні здогадки сто-

совно останніх років життя письменника, його морально-естетичних та художніх поглядів. Як зазначає у своєму дослідженні І.Гарін: "Другий том "Мертвих душ" – один з наймістифікованіших творів, спалення якого принесло йому [Гоголю – Н.С.] значно більшу славу й викликало значно більший інтерес, ніж якби він зберігся і був опублікований" [4, с. 455].

Відзначимо, що сам факт "спалення" не був чимось новим для письменника (згадаймо спалення примірників "Ганца Кюхельгартена", повісті "Братя Твердославичи, славянская повесть"). Набагато вагомішою є трансформація світоглядної системи Гоголя пізніх років і його усвідомлення та трактування самого жесту спалення: "Затем сожжен второй том "Мертвых душ", что так было нужно. "Не оживет, аще не умрет", – говорит апостол. Нужно прежде умереть, для того, чтобы воскреснуть" [5, т. 8, с. 297]. Слід відзначити саме біблійне наслідування і трактування цієї сентенції, яка стає центральною у т. зв. визначенні Гоголем істинно-художнього витвору. У 1 Кор. 15: 35–36 читаємо: "Но скажет кто-нибудь: как воскреснут мертвые? и в каком теле придут? Безрассудный! То, что ты сеешь, не оживет, если не умрет. И когда ты сеешь, то сеешь не тело будущее, а голое зерно, какое случится, пшеничное или другое какое; но Бог дает ему тело, как хочет...". У своїй Біблії Гоголь після цих рядків на полях написав: "Мертвые воскреснув, получают им присущий образ" [2, с. 244]. Для надання потрібного образу героям, що може відбутися лише за рахунок втручання Божої сили, авторові все ж необхідно виписати шляхи до переродження. Таке завдання виявилось йому не під силу: "... бывает время, что даже вовсе не следует говорить о высоком и прекрасном, не показавши тут же ясно, как день, путей и дорог к нему для всякого. Последнее обстоятельство было мало и слабо развито во втором томе "Мертвых душ", а оно должно было быть едва ли не главное; а потому он и сожжен" [5, т. 8, с. 298].

Час від часу з'являються дослідження, у яких спалення твору інтерпретується як наслідок релігійного божевілля Гоголя чи результат його душевної хвороби. Це – черговий міф. Доказами можуть слугувати свідчення д-ра Тарасенкова чи першого біографа Миколи Гоголя П.Куліша про задовільний психічний стан Гоголя в останні дні життя [10, т. 2, с. 262–267].

Питання про спалення другого тому безумовно пов'язане з питанням про його закінченість. Свідчення багатьох сучасників письменника та й самого Гоголя є досить різноплановими [15,

с. 448; 10, с. 262]. Ми вважаємо, що все ж другий том зберігся не повністю. П'ять розділів, які є на сьогодні, – лише проміжна редакція варіанту, який читав Гоголь Смирновій у 1849 році [5, т. 7, с. 416] чи у 1843–45 рр. [14, с. 172]. Повною, але, мабуть, незакінченою можна було б вважати останню редакцію – текст з переробленими 4 розділами, заключним 5 розділом та продовженням, про що свідчать сучасники Гоголя, які були ознайомлені з доповненим текстом у подальші роки.

Аналіз поетичної системи, на нашу думку, допоможе виявити ступінь закінченості тексту другого тому. Головна ідея – переродження "мертвих душ" починає втілюватись у другому томі. Вона чітко промальовується на образній системі всіх персонажів. Реалізації цієї ідеї Гоголь підпорядковує ліричні відступи, пейзажні картини, предметний світ. Але це лише початок "переродження" – своєрідне "очищення", бо закінчення метаморфози ще не фіксується. Отож, твір вважати закінченим не варто: він передбачає продовження. Адже читач так і не познайомився з обіцяними Гоголем у другому томі священиком, відкупщиком.

Важко погодитися з Г.О.Гуковським, який у своїй книзі зазначає: "...уривки другого тому, які дійшли до нас, дають нам матеріал для суджень про ідейно-художню еволюцію Гоголя, про його пошуки, про його творчі досвіди та зриви, але не створюють літературного твору, який можна вивчати як літературне ціле, як єдність" [9, с. 477]. На нашу думку, навіть розділи другого тому, які збереглися, варто вивчати як єдине ціле, адже ми можемо простежити взаємовідповідність, взаємомотивованість і підпорядкованість усіх елементів другого тому ідейно-художній меті.

Спробуємо конкретизувати цю ідею на аналізі принципових особливостей поетики другого тому "Мертвих душ". Відзначимо характерні особливості другої частини поеми, а також ті акцентуальні риси і поведінку героїв, які дозволяють говорити про початок "переродження" героїв, означимо і деякі інші особливості другої частини твору, що демонструють принципово нові підходи до вивчення поетики другого тому поеми "Мертві душі".

Незважаючи на той факт, що про відмінності першого та другого томів поеми існує немало зауважень (більшість з них спрямовані на характеристику героїв), чимало дослідників [1; 9; 12; 13] вважають героїв другого тому своєрідним продовженням першого. В основному така метода ґрунтується на усталеній ідеї, яка, на нашу думку, також впливає із досліджень попереднього тому:

"Каждый помещик более мертв, чем предыдущий". Слід відзначити, що герої другої частини поеми не є буквральним продовженням чи доповненням героїв першого тому поеми. Це принципово нові герої, яким притаманні свої позитиви та недоліки. Зауважимо, що вони, на відміну від героїв першої частини поеми, все ж відзначені більшою кількістю позитивних рис у характерах.

Останній факт проковує головний аспект, який неодмінно повинен братися до уваги будь-яким дослідником другого тому поеми. Це – реалізація головної ідеї – "преображення" мертвих душ. Характерною особливістю є і та, що у другому тому переродження героїв тільки-но розпочинається і говорити про остаточну їх метаморфозу звичайно не варто. Вона, на наш погляд, повинна прослідковуватися лише у третьому тому поеми, про що свідчать як листи та коментарі стосовно задуму та написання твору самого Гоголя, так і спогади сучасників, які також цікавилися продовженням поеми "Мертві душі".

В останньому розділі першого тому поеми Гоголь розкриває свої плани стосовно продовження поеми: "Как произвелись первые покупки, читатель уже видел; как пойдет дело далее, какие будут удачи и неудачи герою, как придется разрешить и преодолеть ему более трудные препятствия, как предстанут колоссальные образы, как двинутся сокровенные рычаги широкой повести, раздастся далече ее горизонт и вся она примет величавое лирическое течение, то увидит потом" [5, т. 6, с. 241]. У начерках до задуму поеми Гоголь писав: "Идея города. Возникшая до высшей степени Пустота... Противуположное ему преобразование во II части?, занятой разорванным бездельем" [5, т. 6, с. 692–693].

Таким чином, можна припустити, що Гоголь у наступних томах мав намір не тільки продовжити подорожі Чичикова та створити зовсім нові "колосальні" образи, а й надати оповіді "преобразования".

Аналіз спогадів та листів Гоголя дозволяє виокремити характерні особливості другого тому поеми. Це, зокрема, такі: 1) завдання Гоголя у другому тому – показати "что ни есть хорошего и дурного в русском человеке", відкрити "природу русского человека", здатність якої – "принять в себя высокое слово евангельское, возводящее к совершенству человека"; 2) герої повинні бути "живыми примерами, взятыми из той же земли, из того же тела, из которого и мы" [5, т. 13, с. 263] і "производит

благотворное действие"; 3) Гоголь має намір означити шляхи до "переродження" героїв ("Бывает время, что даже вовсе не следует говорить о высоком и прекрасном, не показавши тут же ясно, как день, путей и дорог к нему для всякого" [5, т. 8, с. 298]). Чи зміг віднайти і показати Гоголь необхідні шляхи "переродження" героїв? Відповідь очевидна: "Ні", адже за відсутності третього тому ми не можемо передбачити закінчення поеми, але принаймні можемо констатувати про початок пошуку письменником шляхів до "переродження" героїв вже у другому тому поеми.

Проаналізуємо образи другого тому поеми "Мертві душі" з метою виявлення принципово нових підходів до їх змалювання та з'ясування їх "преображення".

Першим героєм, до якого завітав Чичиков, є Тентетніков. Герой, на відміну від попередніх (за винятком Плюшкіна), має біографію. Саме вона допомагає не тільки розкрити складність характеру Тентетнікова, а і з'ясувати причини саме такої поведінки героя. Автор, називаючи Тентетнікова "лежебокою, байбаком", не просто подає характеристику героя, він аргументує передумови її виникнення: "Родятся ли уже такие характеры, или потом образуются, как порождение печальных обстоятельств, сурово останавливающих человека? Вместо ответа на это, лучше рассказать историю его воспитания и детства" [5, т. 7, с. 11].

Одним із шляхів "переродження", на думку Гоголя, є правильне виховання, методи якого втілюються в образі вихователя Олександра Петровича. Під впливом виховання Олександра Петровича, який "одарен был чутьем слышать природу человека" [5, т. 7, с. 11] і знав "науку жизни" [5, т. 7, с. 13], "душа его [Тентетнікова – Н.С.] и сквозь сон слышала небесное свое происхождение" [5, т. 7, с. 14].

Любовна колізія між героєм та Улінькою відіграє важливу роль у композиції поеми. Вона дозволяє не лише розгорнути окрему історію героїв, але і продемонструвати їх морально-чуттєву сферу. Саме у будинку Бетрищева у дискусії між генералом, Чичиковим та Улінькою трактується розуміння героями поняття "любові до ближнього" та "справедливості". Вже сама тематика розмов героїв у другому тому безумовно свідчить про їх душевні запити.

Наступного героя твору Гоголь характеризує так: "Генерал Бетрищев, как и многие из нас, заключал в себе при куче достоинств и кучу недостатков... В решительные минуты – великодушье, храбрость, безграничная щедрость, ум во всем и, в примесь

к этому, капризы, честолюбье, самолюбие и те мелкие личности, без которых не обходится ни один русской, когда он сидит без дела" [5, т. 7, с. 38]. Як бачимо, позитивні риси притаманні герою, хоча його "бездіяльність" сприяє виникненню багатьох негативних рис (хвастоців, гордості, самозвеличання і т.д.).

Петро Петух продовжує ланку бездіяльних героїв, адже, крім риболовлі та щедрого обіду, звабою Петуха є тільки сон. Але герой також володіє позитивними якостями: гостинністю, добродушністю.

Метафорою "сну" відзначений і образ Платонова, обличчя якого "оставалось как-то сонно, несмотря на ироническую усмешку, временами его оживляющую" [5, т. 7, с. 51], він "лениво и полусонно смотрел на положенья людей, так же, как и на все в мире" [5, т. 7, с. 89]. З цим образом контрастує образ його брата Василя, в рисах обличчя якого "было гораздо больше жизни и одушевления, больше сердечной доброты" [5, т. 7, с. 91]. За допомогою образу Василя Платонова автор підкреслює роль селянських звичаїв, патріархального укладу, дотримання яких можна вважати одним із шляхів "переродження" героїв.

Найбільш вагоме і позірне значення у другому томі займають образи Костанжогло, Муразова та князя, які виступають своєрідними ідеологами автора. Костанжогло формує так звану "програму діяльності". Його рецепти "скасовують" притаманну попереднім героям "бездіяльність": "Надобно иметь любовь к труду" [5, т. 7, с. 72], "Возделывай землю в поте лица своего, сказано. Тут нечего мудрить. Это уж опытом веков доказано, что в земледельческом знании человек нравственной, чище, благородней, выше" [5, т. 7, с. 69]. Немов переконуючи героїв у істинності своїх рецептів, Костанжогло мотивує сказане: "Бог предоставил себе дело творенья, как высшее всех наслажденье, и требует от человека также, чтобы он был подобным творцом благоденствия вокруг себя" [5, т. 7, с. 73].

Дружина Чичикова теж відрізняється від дружин поміщиків першого тому поеми. Вона має заняття: "В комнатах мог только заметить Чичиков следы женского домоводства..." [5, т. 7, с. 9] (порівняймо, наприклад, заняття дружини Манілова у першому томі поеми).

Завадою до переродження Кошкарьова можна вважати його прагнення до наслідування закордонного стилю. Найбільш точна і лаконічна характеристика цього героя лунає з вуст Костанжогло:

"Кошкарёв – утешительное явление. Он нужен затем, что в нем отражаются карикатурно и видней глупости всех наших умников, – вот этих всех умников, которые, не узнавши прежде своего, набирають дури в чужих" [5, т. 7, с. 67].

За допомогою образу Хлобуєва Гоголь пропонує своєрідну мініатюру переходу людини на "іншу дорогу". Хлобуєв немов дублює шлях "блудного сина". Він зображений Гоголем безнадійним поміщиком, який розорився. Позитивні риси героя читач виокремлює при першому знайомстві з Хлобуєвим: "Он выбежал к ним навстречу в старом сюртуке, растрепанный и в дырявых сапогах, заспанный и опустившийся, но было что-то доброе в лице" [5, т. 7, с. 79]. Як зазначає А.Гольденберг: "З неприхованою симпатією зображує письменник доброту, чесність, великодушність Хлобуєва. Але маючи всі ці благородні якості, він доводить до повного розорення себе і своїх селян, бо живе сьогоднішнім днем, є безвільним і легковажним" [6, с. 39]. "Блудним сином" називає героя Чичиков. Лише коли Муразов пропонує герою збирати гроші на церкву, стан героя змінюється: "Господи, благовослови", сказав он внутренно и почувствовал, что бодрость и сила стала проникать к нему в душу. Самый ум его как бы стал пробуждаться надеждой на исход из своего печально неисходного положенья. Свет стал мерцать вдали..." [5, т. 7, с. 104].

Завдяки Муразову Хлобуєв обирає свій шлях. Головні рецепти Муразова стосуються також діяльності людини, її призначення, виконання обов'язку: "Как быть на свете без должности, без места?" [5, т. 7, с. 101].

Поради для "побудови" нового життя отримує і Чичиков. Ще в останньому розділі першого тому поеми Гоголь писав: "И, может быть, в сем же самом Чичикове страсть, его влекущая, уже не от него, и в холодном его существовании заключено то, что потом повергнет в прах и на колени человека пред мудростью небес. И еще тайна, почему сей образ предстал в ныне являющейся на свет поэме" [5, т. 6, с. 242]. Наскільки ж відкривається перед читачем таїна Чичикова доцільно, на нашу думку, судити з еволюції цього героя. Так, варто звернути увагу на думки Чичикова при огляді ним місцевості у маєтку Тентетнікова, яка провокує героя хоча б ненадовго подумати про інше життя: "Не раз посреди таких прогулок, приходило ему на мысль...сделаться самому мирным владельцем подобного поместья..." [5, т. 7, с. 31].

Стосовно ж придбання "мертвих душ", пише Гоголь, Чичиков "сделался очень осторожен и деликатен, если бы даже пришлось вести дело с дураками круглыми" [5, т. 7, с. 32]. Така обережність Чичикова пояснюється передусім зміною героїв у другому томі. Як вірно зазначає Ю.Манн: в "Мертвих душах" "збережена міражність інтриги в тому сенсі, що цілеспрямовані дії персонажа (Чичикова) не приводять до успіху і в тому сенсі, що вони розбиваються непередбачуваними ним вчинками інших героїв" [11, с. 296].

Чичиков немов має намір розпочати інше життя: "Как бы то ни было, он думал о том, как последуют посевы, как он бросит все глупые затеи, как будет рано вставать по утрам..." [5, т. 7, с. 89]. Але прагнення до багатства все ж превалює у намірах героя. Ось чому Чичиков у розмові з Костанжогло не може повірити у його безгрішне надбання багатства:

Чичиков: "Позвольте спросить насчет одного обстоятельства: скажите, ведь это, разумеется, вначале приобретено не без греха?.."

Костанжогло: "Самым безукоризненным путем и самыми справедливыми средствами" [5, т. 7, с. 75].

Одним із "справедливих засобів" розбагатіти, на думку Костанжогло, є любов до праці. Працю можна вважати і одним із шляхів до "преображення" героїв. "Праця у Гоголя пов'язана з виконанням "закону", з ідеєю обов'язку і поприща. "Закон" і "обов'язок" – трансцендентний імператив, він визначений Богом, тому гоголівська концепція праці – шлях до "воскресіння "мертвої душі", звільнення від "хвороб" російського життя, якими є лень, розслабленість, сон, нудьга", – зазначає С.Гончаров [8, с. 231].

Розмову Чичикова з Костанжогло можна вважати наступним "переломним етапом" у еволюції Чичикова: "Одному Чичикову только не спалось. Его мысли бодрствовали. Он обдумывал, как сделаться помещиком не фантастического, но существенного имения. После розговора с хозяином все становилось так ясно" [5, т. 7, с. 77]. Але це знову тільки тимчасові рефлексії героя.

Гоголь за допомогою Муразова розкриває риси характеру Чичикова, що заважають його "пробудженню":

Муразов: "У вас нет любви к добру" [5, т. 7, с. 114].

Чичиков: "Я даю Вам слово начать другую жизнь: куплю деревеньку, сделаюсь хозяином, буду копить деньги не для себя, но для того, чтобы помогать другим. Буду делать добро, сколько будет сил" [5, т. 7, с. 114].

Якщо в першому томі Чичикову вдається вислизнути з міста непокараним, то у другому томі своєрідним покаранням можна вважати моральний урок Муразова, який універсалізується і за своїми масштабами переходить в урок-закликання князя до всієї країни.

Як пише Храпченко: "Другий том, як відомо, повинен був стати перехідним до третього передусім у відношенні еволюції головного персонажа. Навряд чи це потрібно розуміти в тому сенсі, що проступки Чичикова в другому томі легші, ніж у першому (скоріше навпаки). Але сильніше звучить тепер у Чичикові голос совісті, чіткіше вказує автор на можливість іншого шляху; і саме це про Чичикова говорить своїми устами Муразов: "... Какой бы из вас был человек, если бы так же, и силою и терпением, да подвизались бы на добрый труд, имея лучшую цель" [14, с. 324].

Гоголь фіксує кінцевий стан метаморфози героя: "Казалось, природа его темным чутьем стала слышать, что есть какой-то долг, который нужно исполнять человеку на земле, который можно исполнять всюду, на всяком углу, несмотря на всякие обстоятельства, смятенья и движенья, летающие вокруг человека" [5, т. 7, с. 115]. Означення "полупробужденные силы души" [5, т. 7, с. 115], що використовує Гоголь, свідчить про неповну метаморфозу героя, а тільки про її початок: "Это был не прежний Чичиков. Это была какая-то развалина прежнего Чичикова. Можно было сравнить его внутреннее состояние души с разобранным строением, которое разобрано с тем, чтобы строить из него же новое..." [5, т. 7, с. 124].

Неважно помітити, що у другому томі Гоголь більше звертається до внутрішніх якостей героїв. Вони, звісно, відрізняються від характерів першого тому. Для підтвердження даної ідеї приведемо описи персонажів першого тому поеми. Наприклад, зображуючи Собакевича, письменник вдається до аналізу його душевного стану: "Казалось, в этом теле совсем не было души, или она у него была, но вовсе не там, где следует, а, как у бессмертного кощея, где-то за горами и закрыта такою толстою скорлупою, что все, что ни ворочалось на дне ее, не производило решительно никакого потрясения на поверхности" [5, т. 6, с. 101]. Внутрішні "порухи" Плюшкіна також тимчасові: "И на этом деревянном лице вдруг скользнул какой-то теплый луч, выразилось не чувство, а какое-то бледное отражение чувства, явление, подобное неожиданному появлению на поверхности вод утопа-

ющего, произведшему радостный крик в толпе, обступившей берег. Но напрасно обрадовавшиеся братья и сестры кидают с берега веревку и ждут, не мелькнет ли вновь спина или утомленные бореньем руки, – появление было последнее... Так и лицо Плюшкина вслед за мгновенно скользнувшим на нем чувством стало еще бесчувственней и еще пошлее" [5, т. 6, с. 126].

Прикметною особливістю другого тому поеми, яка дозволяє говорити про принципово новий підхід Гоголя до зображення героїв та змалювання подій, є зміна пори року та опис місцевості. Події другого тому відбуваються саме навесні, яка символізує пробудження, оновлення, зміни: "Рай, радость и ликованье всего!" [5, т. 7, с. 30]. Змінюється і місцевість, якою подорожує Чичиков. Порівняно з першим томом поеми, в якому відчувається духовна спустошеність героїв та неприглядність їхніх маєтків ("Теперь равнодушно подъезжаю ко всякой незнакомой деревне и равнодушно гляжу на ее пошлую наружность..." [5, т. 6, с. 111]), у другому томі погляд читача змінюється: "Зато какая глушь и какой закоулок!.. Вид был очень хорош, но вид сверху вниз, с настройки дома на отдаленья, был еще лучше" [5, т. 7, с. 8]. Так, наприклад, опис природи у господаря Костанжогло дозволяє навіть проводити аналогії з Раєм, адже "ни одна травка не была здесь даром, все как в Божьем мире" [5, т. 7, с. 79]. Аналізуючи тему раю у другому томі поеми, А.Гольденберг зазначає: "У другому томі іронія зникає і в тональності оповіді, пов'язаній з цією темою, з'являються дидактичні чи утопічні інтонації" [7, с. 24].

В огляді місцевості вирізняються і церкви. Ще в першому томі поеми автор у роздумах Чичикова підкреслює: "Подъезжая к деревни какого-нибудь помещика, я любопытно смотрел на высокую узкую деревянную колокольню или широкую темную деревянную старую церковь" [5, т. 6, с. 111]. У першій частині у розділі про Плюшкина зустрічаємо такі описи церкви: "Из-за хлебных кладей и ветхих крыш возносились и мелькали... две сельские церкви, одна возле другой: опустевшая деревянная и каменная, с желтенькими сценами, испятнанная, истрескавшаяся" [5, т. 6, с. 356]. У другому ж томі поеми опис церков інший. Наприклад, у маєтку Тентетнікова: "И над всем этим собраньем дерев и крыш возносилась свыше всего своими пятью позлащенными играющими верхушками старинная деревенская церковь. На всех ее главах стояли прорезные кресты, утвержденные золотыми прорезными же цепями, так что издали, казалось,

висело на воздухе ничем не поддержанное, сверкавшее горячими червонцами золото" [5, т. 7, с. 8]. Гоголь немов насичує саму "атмосферу" другого тому святістю, демонструє піклування поміщиків не тільки про свої маєтки, але і про довкілля, що спонукає до зламу "мертвого" коду всіх жителів.

Показово, що мотив дороги і в другому томі супроводжує Чичикова, залишається і дорожна путаниця, яка, наприклад, приводить героя не до Кошкарьова, а до Петуха. Та все ж слід визнати, що подорожі Чичикова у другому томі відрізняються від подорожей першої частини. Адже змінюється власне їх мета. Наприклад, їдучи від Тентетікова до Бетрищева, Чичиков переймається передусім примиренням героїв, а не відкритою розмовою про купівлю мертвих душ. Однак необхідно зауважити, що саме така нібито добродушна мета Чичикова відкриває читачеві приховані інтенції героя стосовно будь-якої можливості придбання "мертвих душ". Саме у Бетрищева Чичиков пробує їх придбати, але манера його прохання при цьому суттєво змінюється: герой придумує історію про спадок. Упродовж всієї поеми Чичиков рідко наважується говорити про придбання мертвих душ, як це було у першому томі поеми. Причиною цього є підмічена героєм так звана "освіченість" поміщиків у другій частині. Отже, купівля мертвих душ не є головним сюжетом другого тому поеми. Гоголь, на нашу думку, прагне звернути увагу читача на "внутрішній зміст" своїх нових персонажів.

На відміну від першої частини більшість прислів'їв у другому томі поеми мають іншу функціональну природу: маркування моральних якостей героїв, їх способу життя ("Ведь всякая копейка выработана, так сказать, всеми силами души... Положим, другим доставалось легко, но ведь для меня была всякая копейка, как говорит пословица, алтынным гвоздем прибита..." [5, т. 7, с. 111]), акцентування на біблійній тематиці (наприклад, "Так послужите же тому, который так милостив. Ему так же угоден труд, как и молитва. Возьмите какое ни есть занятие, но возьмите как бы вы делали для него, а не для людей. Ну, просто, хоть воду толките в ступе, но помышляйте только, что вы делаете для него" [5, т. 7, с. 102]) і т.п. Слушною видається думка А.Гольденберга: "Фольклорні перевтілення взяти на себе весь тягар гоголівського

здуму вже не могли. Маючи намір провести Чичикова через "горнило несчастий", Гоголь звертається до морально-релігійної ідеї очищення душі, до традицій духовно-учительної літератури, які, на думку письменника, давали йому можливість показати своїм героям дорогу до духовного преображення" [7, с. 61].

Окрему групу відмінностей становлять ліричні відступи та слова автора. На їх меншу кількість, порівняно з першим томом, першою звернула увагу І.Вишневська [3, с. 211]. Аналіз ліричних відступів другої частини поеми доводить, що їх мета у другій частині поеми – **розкрити психологічну мотивацію, почуття та думки героїв, трактувати їх поведінку** ("Так думал Чичиков и полупробужденными силами души, казалось, что-то осязал. Казалось, природа его темным чутьем стала слышать, что есть какой-то долг, который нужно исполнять человеку на земле, который можно исполнять всюду, на всяком угле, несмотря на всякие обстоятельства, смятенья и движенья, летающие вокруг человека" [5, т. 7, с. 115]; **маркувати біблійну тематику (підкреслити, що талант людині дається Богом** ("... в уютной комнатке, при скромных стеариновых свечках, под шумок самовара, ведется согревающий и сердце и душу разговор, читается светлая страница вдохновенного русского поэта, какими наградила Бог свою Россию..." [5, т. 7, с. 16]); **показати роль "слова" для самоствердження людини** ("Есть тайны души. Как бы ни далеко отшатнулся от прямого пути заблуждающийся, как бы не ожесточился чувствами безвозвратный преступник, как бы не коснел твердо в своей совращенной жизни; но если попрекнешь его им же, его же достоинствами, им опозоренными, в нем все поколеблется невольно, и весь он потрясется" [5, т. 7, с. 112].

Окремим значущим прийомом у поетиці другого тому слід вважати введення Гоголем біблійної тематики у висловлювання героїв. Зауважимо, що біблійний інтертекст надає можливість прослідкувати, як і з якою метою вводяться біблійні цитати, алюзії, ремінісценції, образи та символи в текст другого тому поеми "Мертві душі".

Наведений аналіз відмінностей першого і другого томів поеми дозволяє:

– виділити характерні особливості першого та другого томів:

I том	II том
Відвідини поміщиків Чичиковим з метою скупити душі.	Подорожі Чичикова продовжуються, але їх мета – завуальована. Своєрідний "перелом" у поглядах Чичикова після його розмови з Костанжогло.
Характеристика поміщиків: "неживі", бездіяльні, більшість рис характеру – негативні.	Герої наділені позитивними рисами, але вони не ідеальні.
Ліричні відступи.	Менша кількість ліричних відступів: голос автора відлунює у висловлюваннях героїв.
Поразка Чичикова. Втеча героя з міста.	Махінація. Початок преображення героя.

Незмінним атрибутом поетики як першого, так і другого тому є мотив дороги, який формує сюжетну канву поеми.

– відзначити нові елементи поетики, що з'являються у другому томі поеми: 1) зміна середовища, у яке потрапляє Чичиков у другому томі поеми, показове. Відтінок недосконалості присутній, але він завуальований ("Зато какая глушь и какой закоулок!" [5, т. 7, с. 7]). В описі маєтків героїв другого тому поеми все частіше з'являються церкви, що свідчить про надання соціуму християнського світогляду; 2) природний світ багатший за попередній. Про це говорить не тільки набагато більша кількість пейзажних описів, а й функціональність застосування природо-описів у другому томі поеми "Мертві душі"; 3) ліричних відступів у другому томі менше, і вони мають зовсім інше семантичне навантаження. Їх об'єктом є внутрішній світ людини. Зокрема піднімаються проблеми російського характеру, таїн душі тощо; 4) фольклорне начало у другому томі вводиться з особливою метою – підкреслити ідейно-естетичний потенціал поеми, маркувати спосіб життя та моральні якості героїв, вказуючи на їх негативні та позитивні риси; 5) біблійна тематика з'являється вже у кінці першого тому, у другому – вона стає головною формотворчою поетики; 6) увагу читача приковує внутрішнє життя героїв.

З'являється тема виховання (образ Олександра Петровича); 7) у героїв з'являються біографії; 8) особливе функціонально-семантичне навантаження у другій частині поеми відводиться жіночим образам, зокрема образу Уліньки.

– з'ясувати, як розгортається ідея "відродження" у обох томах:

I том	II том
Сигнали-натяки на можливість відродження Плюшкіна – "И на этом деревянном лице вдруг скользнул какой-то теплый луч, выразилось не чувство, а какое-то бледное отражение чувства..." [5, т. 6, с. 126]	Характер поміщиків. Підкреслення позитивних рис. У героїв, подібно до Плюшкіна, з'являється біографія.
Сад Плюшкіна	Природоописи
	Тема виховання (образ Олександра Петровича)
	Роль жінки (образ Уліньки)
	Біблійна тематика (праця, покликання, читання Біблії, ставлення до багатства та ін.). Релігійно-моральне самовдосконалення (за Муразовим). Громадський обов'язок (Муразов, князь).
	Фольклорний елемент. Роль пісні, звичаїв.
	Предметний світ.

Одним із важливих і досить дискусивних у гоголезнавстві є питання про художній талант Гоголя в останні роки його життя. Багато дослідників здатні вважати, що він зазнає занепаду [9; 13]. Ми схилиємося до думки про незгасність таланту Гоголя під час роботи над останнім його твором. Варто, на наш погляд, зосередити увагу на зміні художнього методу письменника (творення "нової естетики" слова), звичайно, зважаючи на порушення його душевної рівноваги, постійне суворе дотримання ним християнських заповідей з метою самовдосконалення, а також на спроби "охудожнити" Святе Слово.

Аналіз означених проблем та принципів особливостей другої частини поеми "Мертві душі" дає уявлення про креативні параметри та інтенції Гоголя під час роботи над другим томом

поэмы, дозволяє прослідкувати реалізацію ідеї "переродження" героїв, з'ясувати сутність "нової естетики" письменника.

Література:

1. Вайскопф М. Сюжет Гоголя: Морфология. Идеология. Контекст. – М., 2002. – 686 с.
2. Виноградов И.А., Воропаев В.А. Карандашные пометы и записи Н.В. Гоголя в славянской Библии 1820 года издания // Евангельский текст в русской литературе XVIII-XX веков. Цитата, реминисценция, мотив, сюжет, жанр. Сборник научных трудов. Вып. 2. – Петрозаводск, 1998. – С. 234–249.
3. Вишневская И. Бессмертие великой поэмы. Перечитывая второй том "Мертвых душ" Гоголя // Москва. – 1972. – №2. – С. 211–217.
4. Гарин И.И. Загадочный Гоголь. – М.: Терра-Книжный клуб, 2002. – 640 с.
5. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений. – М.; Л, 1940–1952, Т. I–XIV.
6. Гольденберг А. Проблема архетипов в антропологии позднего Гоголя // Гоголь как явление мировой литературы. Сб. ст. по материалам международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня смерти Н.В.Гоголя / Под ред. Ю.В.Манна. – М., 2003. – С. 36–41.
7. Гольденберг А.Х. "Мертвые души" Н.В. Гоголя и традиции народной культуры: учеб. пособие / Волгогр. гос. пед. ин-т им. А.С.Серафимовича. – Волгоград, 1991. – 74 с.
8. Гончаров С.А. Творчество Гоголя в религиозно-мистическом контексте: Монография. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 1997. – 340 с.
9. Гуковский Г.А. Реализм Гоголя. – М., 1959. – 530 с.
10. Кулиш П. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем: В 2 т. – СПб., 1856.
11. Манн Ю.В. Поэтика Гоголя. Вариации к теме. – М., 1996. – 474 с.
12. Поспелов Г.Н. Творчество Гоголя. – М., 1953. – 280 с.
13. Степанов Н.Л. Н.В.Гоголь. – М., 1995. – 587 с.
14. Храпченко М.Б. "Мертвые души" Н.В.Гоголя. – М., 1954. – 207 с.
15. Чижов В.П. Последние годы Гоголя // Вестник Европы. – 1872. – №7. – С. 432–449.

Про видання творів Миколи Гоголя українською мовою на рубежі 20–30-х років ХХ століття

Рубіж 20–30-х рр. ХХ ст. в українському гоголезнавстві ознаменований, перш за все, таким непересічним літературознавчим явищем як видання п'ятитомника творів М.В.Гоголя українською мовою під загальною редакцією І.Лакизи та П.Филиповича.

Видання багатотомника будь-якого письменника як літературознавчий проект завжди є певним підсумком рецепції його творчості в той чи інший історичний період, так і запланований п'ятитомник творів М.В.Гоголя українською мовою мав стати своєрідним фіналом рецепції письменника в українській літературній свідомості 20-х років ХХ століття.

У передньому слові до першого тому під заголовком "Від видавництва" зазначається, що "потреба у виданні творів М.Гоголя давно назріла", що від часу видання в 1859 році у Саратові "Опыта переложения украинских повестей Гоголя на малороссийское наречие" Д.Мордовцева "переклади та переробки не переривалися". Але з тієї причини, що давніші переклади Гоголя не могли цілковито задовольнити вимог тогочасної читацької аудиторії у зв'язку із випереджальним розвитком української літературної мови протягом останнього революційного десятиріччя, видавництво й "вирішило дати українському читачеві твори Гоголя в нових перекладах кращих сучасних перекладачів та з вступними історико-літературними статтями та примітками".

В цілому друге десятиліття ХХ ст. для української літератури – найплідніша пора піднесення національно-культурного життя: поряд з письменниками-класиками постає ряд нових імен; розвиваються українські наукові товариства з їхніми "Записками" та "Збірниками"; спостерігаються вагомі здобутки в літературознавстві, розвиток літературної критики, поява багатьох літературних публікацій у періодиці та нових обсягових самостійних літературних видань, відбувається інтенсивний розвиток української преси. Роки українізації як тимчасового політичного ходу, спрямованого на розвиток української культури та шкільництва для задоволення елементарних національних потреб під строгим контролем партії, все ж дали дуже багато для національно-культурного розвитку України: преса була україні-

зована на 89%, книгодрукування – на 83%, у 1921 р. було видано 214 назв книжок українською мовою (32% від загальної кількості), в 1923 – 385 (16%), а в 1928 р. – 3220 (57%), пік зростання ж припадає на 1931 рік – 6455 книжок (80%), і вважаються добою культурного відродження України. Після цього процес пішов у зворотному напрямку [2].

Структура п'ятитомника планувалась наступна (типовий німецький варіант видання – кожен том передбачав вміщення критично-літературних статей перед творами та ілюстрацій роботи найкращих художників XIX та XX ст., що опрацьовували гоголівські сюжети):

I том – статті: "М.Гоголь", "Українська стихія у творчості Гоголя"; твори "Вечорі на хуторі під Диканькою" ("Сорочинський ярмарок", "Вечір проти Йвана Купала", "Майська ніч, або Утоплена", "Згублена грамота", "Ніч проти Різдва", "Страшна помста", "Зачароване місце", "Іван Федорович Шпонька та їх тітонька");

II том – статті: "Побутові повісті М.Гоголя", "Тарас Бульба як історична повість", "Проблема мови Гоголя"; твори "Миргород" ("Старосвітські поміщики", "Тарас Бульба", "Вій", "Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем");

III том – твір "Мертві душі" і стаття "Мертві душі М. Гоголя";

IV том – стаття "Петербурзькі повісті М.Гоголя" і повісті "Ніс", "Шинеля", "Коляска", "Портрет", "Невський проспект", "Записки божевільного";

V том – статті: "Драматична творчість М.Гоголя", "Гоголь в українському письменстві"; "Драматичні твори" ("Ревізор", "Одружіння", "Грачі").

Загальну редакцію всього видання провадили Іван Лакиза та Павло Филипович. Але із запланованих п'яти, на превеликий жаль, світ побачили лише три томи (том I – 1929 р., том II – 1930 р., том IV – 1932 р.).

В газеті "Пролетарська правда" від 26 квітня 1929 року вийшла замітка під назвою "Гоголь українською мовою" з приводу виходу першого тому творів Гоголя в українському перекладі у видавництві "Книгоспілка", до якого увійшли "Вечорі на хуторі під Диканькою" [1]. Як перекладачі в першому томі виступили: Микола Зеров ("Іван Федорович Шпонька та їх тітонька"), Андрій Ніковський ("Згублена грамота"), Дмитро Ревуцький ("Вечір проти Йвана Купала"), Максим Рильський ("Майська ніч, або Утоплена" і "Ніч проти Різдва"), Сергій Титаренко ("Зачароване місце") і Антін

Харченко ("Сорочинський ярмарок" і "Страшна помста"). Вступні статті до цього тому подали Іван Лакиза ("Микола Гоголь") і Павло Филипович ("Українська стихія в творчості Гоголя").

Перша вступна літературно-критична стаття першого тому п'ятитомника – це стаття Івана Лакизи "Микола Гоголь". Автор з перших рядків апелює до тези: "Великий талант є не тільки витвір своєї епохи, але буває він часом і провісником занепаду її" [3, с. VII]. "Це, – зазначає Лакиза, – завжди помітно на переступних епохах життя людського, коли, сказати б, у мертвих підґрунтових нашаруваннях її, під впливом соціально-економічних чинників, відчувався спочатку невиразний гуркіт, потім цілі рухи, що згодом мали перетворитися на епохальні зрушення" [3, с. VII]. Талант, за Лакизою, в протистоянні суперечностей епохи "горить, розбуркане полум'я внутрішньої боротьби обпалює частини організму, порушує його рівновагу, ламає цілу організацію" [3, с. IX]. Саме так і сталося з талантом Гоголя. Але, як часто й трапляється, талант не визнається сучасниками за його життя. "Тільки наступна епоха може викрити цілком скарбницю його духовного життя, усю різнобарвну й пророчу цінність його творчости. І що вільніша епоха від усіх умовностей, що ширший її обрій та вплив на духовні інтереси людини, то глибше вона може зрозуміти талант і таємниці його творчости та показати це своєму поколінню. Така доля спіткала і Гоголя", – пише Іван Лакиза [3, с. IX]. З його твердженням можна погодитися щодо періоду національно-культурного відродження 20-х років початку ХХ століття, але в ніякому разі не щодо епохи радянської влади з її тотальним контролем усіх сфер життя. Лакиза називає Гоголя "барометром, що ним можна було вимірювати занепад і піднесення громадських настроїв, стежачи за тим, як сприймали Гоголя..." [3, с. XI]. Задум п'яти томного видання творів Гоголя українською мовою, а потім призупинення його та недоведення до кінця і стали показниками цього своєрідного "барометра", що просигналізували зміну вектора рецепції Гоголя українською літературною свідомістю на рубежі 20–30 років ХХ ст. Але поки що в першому томі запланованого п'ятитомника Іван Лакиза пише: "Гоголя, його талант треба підняти й показати, як живу суцільність, як невичерпане джерело життя, майстерности й можливостей" [3, с. XI].

Другий аспект висвітлення постаті М.Гоголя І.Лакизою – це "суперечливість, дисгармонійність, врешті ніби двоїстість Гоголевої вдачі", що "червоною ниткою проходять через усе Гоголеве

життя, через усі його душевні переживання, які можна простежити в його листуванні, в усіх його персональних стосунках, в усіх найдрібніших відруках його метушливої душі" [3, с. XIII]. Гоголь, зі слів Лакизи, – "це вдача вельми складна своєю духовною організацією, ніжна, вразлива, що взяла на себе все: радості й болі, кари й нагороди, славу й ганьбу – все, що ним так завжди щедро за певного часу опоряднює історія людський поступ" [3, с. XIII]. "Другої подібної до Гоголя постаті, що була б так вигадливо сплетена з найкрайніших суперечностей і контрастів, не знала навіть історія всієї світової літератури" [3, с. XII].

Іван Лакиза подає стислий огляд варіантів розгадки "таємниці письменникової психології" таких дослідників, як Котляревський, Брюсов, Овсяніко-Куліковський, Переверзєв, Гіппіус, Мережковський, Венгерів.

Двоїстість у творчості Гоголя, за Лакизою, "визначається то українською стихією, стихією, що під впливом особливостей тодішньої епохи полонила Гоголя і в фактах історичного минулого шукала виходу для нових визвольних ідей та підігривалася загально-романтичною літературною течією, то визначалася соціальними рамками дрібно-маєткового середовища, в якому Гоголь зріс і сформувався як художник" [3, с. XXI]. Боротьба цих двох стихій, що полонили Гоголя, і визначає, на думку Лакизи, специфічну властивість Гоголевого духовного життя. Як ілюстрацію цієї боротьби автор наводить загальновідомого листа Гоголя про "хохлацьку" чи "російську" душу. Літературознавець констатує: "Ми свідомо обминаємо дискусії з приводу цього, бо знаємо: Гоголь за походженням українець, в дитинстві зростав в оточенні українському, у його творчості є чимало елементів української стихії, на його стилі, на мові яскраво позначилися вони, виявляв він не абияку зацікавленість історією України, її побутом та обізнаний був з українською літературою. Творчість Гоголя була весь час надто популярна на Україні й чималою мірою прислужилася українському національно-культурному рухові. І Гоголеві через те повинно належати поважне місце в історії українського письменства" [3, с. XXII].

Наводить Лакиза і думки Михайла Драгоманова про Гоголя і його місце в історії української літератури: "Писателі, котрі виїшли з певної нації і говорили про життя її, а також удержали певні ознаки питомого національного характеру, повинні знайти місце і в історії літератури тієї нації. Такий власне випадок з Мик.

Гоголем, котрий мало того, що писав про українські речі, а ще виявляв ліпше, ніж хто другий, одну з основних прикмет нашого національного характеру – юмор... Французи кажуть, що всі роди літератури добрі, окрім скучного. Подібне можна сказати і про доктрини, що всі вони добрі, окрім смішних. А доктрина, по котрій Гоголь буде для українців нерідним писателем... тоді як напр. д. Кониський буде українським класиком, стільки ж невірна, скільки й смішна... він (Гоголь) для неї (для України) рідний і в "Тарасі Бульбі" і в "Мертвих душах", хоч в кожному творі інакше..." (М. Драгоманов. "Листи на Наддніпрянську Україну". Видання друге. 1915 рік) [3, с. XXII].

Відповідь Івана Лакизи на "каверзне питання", чому Гоголь, буди українцем, не писав українською мовою, наступна: це трапилось через специфічну властивість миколаївської епохи, соціальне походження Гоголя, можливість російської літератури, на відміну від української, забезпечити письменника матеріально. Не виключаючи можливості, що Гоголь міг би писати і українською, І.Лакиза наводить слова професора Мандельштама про те, що "пишучи російською мовою, Гоголь думав проте часто по-українському", і це б було видно з самих текстів, якби редактори Гоголевих текстів не приклали рук своїх, щоб вилучити з них "малоросійщину" [3, с. XXIII].

Третім аспектом висвітлення трагічної постаті Гоголя у Лакизи є змалювання соціально-економічних обставин так званої лютої миколаївської епохи російської історії як епохи самозадоволеного бюрократизму, військової диктатури, епохи лицемірної брехні, насильства, цензурного терору, ганебних доносів, епохи громадського застою, казенного патріотизму, обмеженого націоналізму, епохи вузьокласової політики реакційної дворянської верхівки, епохи затиснутої в рамки знаменитої триєдиної формули: "православ'я, самодержавство і народність".

Наприкінці своєї вступної статті критик, характеризуючи літературну діяльність Гоголя, зазначає, що йому важко знайти щось спільне між автором "Вечорів", цих веселих, фантастичних оповідань, навіяних українською природою і побутом, проїнятих українським гумором, з яких Гоголь розпочав свою літературну діяльність, автором "Тараса Бульби", цього патосу української минувщини, між автором "Ревізора" й "Мертвих душ", не кажучи вже про автора "Переписки", тяжким і обмеженим моралізмом якої, письменник закінчив свою творчість. Лакиза пояснює цей

феномен Гоголя не його психічною хворобою, а знову ж таки соціальними обставинами, в яких він сформувався як художник і жертвою яких він сам і став: "В особі Гоголя позначалася боротьба двох протилежних течій громадського розвитку: талант Гоголів цілком заповнила прогресивна течія його, через нього вона промовляла, через нього виявляла свої духовні інтереси, їй Гоголь служив несвідомо, сам про це не знаючи, а як людина, як сума набутого в людині життєвого досвіду, Гоголь належав другій регресивній течії, вихованій на традиціях кріпацтва, його непорушності, його ідеології. І тут треба шукати джерело того розладу, що врешті призвів Гоголя до такої жахливої його долі" [3, с. XXVIII].

Кінцевим штрихом статті до портрету Миколи Гоголя є твердження І.Лакизи про те, що у повісті "Портрет" відбитий і підсумований увесь життєво-творчий шлях письменника: розворушивши живу, реальну дійсність життя, змалювавши образ лихваря – символ людського зла, Гоголь злякався його і, прагнучи спокутувати цей свій гріх духовними пошуками, впав в обійми містицизму.

Наступною літературно-критичною статтею першого тому українських перекладів творів Миколи Гоголя в 5-ти томах, виданого 1929 р., стала стаття "Українська стихія в творчості Гоголя" Павла Филиповича, відомого українського поета й науковця, який протягом усіх 20-х і на початку 30-х займався переважно дослідженням класичної літератури, використовуючи порівняльний метод літературознавства, і який за свою культурну діяльність загинув на Соловках. Автор відмічає неоднозначність ставлення до Миколи Гоголя в українському культурному процесі, наводячи формулу С.Єфремова "Між двома душами" (1909 р.), і пояснює вплив М.Гоголя на розвиток української літератури наявністю української стихії в його творчості, цитуючи М.Драгоманова: "Ні М.Вовчок, ні Нечуй не мислимі без Гоголя" [8, с. 6]. П.Филипович бере до уваги й численні переклади творів Миколи Гоголя українською мовою, а саме робить посилання на бібліографічний покажчик В.Д-ського в "Червоному шляху" (ч. 7, 8) і доповнення до нього В.Дорошенка в "Бібліологічних вістях" (ч. 3) за 1927 р.

Український елемент у творах Миколи Гоголя розглядається Филиповичем:

1) крізь призму біографічних даних (заведення 1826 р. у Ніжині "Книги всякої всячини или подручної енциклопедии", в якій багато місця займає українська історія, етнографічні мате-

ріали, словник – "Лексикон малороссийский"; звертання у листі до матері з проханням надіслати детальні описи українських звичаїв, обрядів і костюмів; захоплення протягом 1829–1831 рр. збиранням фольклору, а зокрема українських народних пісень тощо);

2) кризь призму впливів української літературної традиції на творчість М.Гоголя, а саме Котляревського і Гулака-Артемовського (епіграфи, взяті з "Енеїди" Котляревського, "Пана та собаки" Гулака-Артемовського; імена персонажів "Сорочинського ярмарку", взяті з байки Гулака-Артемовського "Солопій і Хівря"; подібні описи чорта у баладі Гулака-Артемовського "Твардовський" і "Ночі проти Різдва" Гоголя тощо);

3) а також у контексті інтересу до України в російському суспільстві і, зокрема, письменстві 20–30-х рр. XIX ст. (вихід у світ "Полтави" Пушкіна, "Войнаровського" Рилєєва; утворення "української школи" в російському письменстві; особисте знайомство Миколи Васильовича з окремими представниками цієї школи; поява в російських періодичних виданнях 20–30-х рр. українських творів).

На думку П.Филиповича, Микола Гоголь у "Вечорах" і "Миргороді" виявив органічний зв'язок не тільки з народною піснею, казкою та вертепом, а й з новою українською літературою, відбивши її основні напрямки: етнографічно-побутовий, сентиментально-романтичний і романтичний. Найкраще, вважає дослідник, український елемент виявився у творах Гоголя на історичну тематику, написаних у дусі історичної романтики ("Тарас Бульба").

Стаття Филиповича видавалась окремою збіркою за кордоном, його багаторазово цитували дослідники творчості М.Гоголя, його ідеї до сих пір живі у гоголезнавстві.

Треба відзначити і роль приміток до першого тому, які також наскрізь просякнуті любов'ю до українського слова. Вони складаються з трьох частин: власне приміток до тексту творів, поданих А.Ніковським, приміток А.Артюхової до ілюстрацій, розміщених в першому томі, і хронологічної канви життя й творчості М.Гоголя, поданої П.Филиповичем.

Андрій Ніковський як стилістичний редактор першого тому, посилаючись на статтю Филиповича, зазначає, що в "Передмовах" до "Вечорів" Гоголь був ближчий до української літературної традиції, ніж до яких інших впливів, тому переклад "передмов" сти-

лізований до викристалізованих зразків українського літературно-епістолярного стилю Квітки, Гулака-Артемівського, Гребінки.

У примітках до "Сорочинського ярмарку" редактор зауважує органічну наявність у Гоголевій психіці української мови, що виявляється в "не зовсім лояльних у російській мові" словах і висловах, присутніх у текстах. У стилістичній редакції українських перекладів були взяті до уваги усі українізми Гоголя з первісних рукописних текстів, які він пізніше замінював, намагаючись зрусифікувати текст, а також із його словничка "Книги всякої всячини".

У примітках до "Вечора проти Йвана Купала" наводиться досить цікавий факт про образу Гоголя на редактора "Отечественных записок" Свицька, за те, що останній сильно виправив повість молодого Гоголя, надавши її мові бундючного й книжного характеру. Нібито через цю образу Гоголь "позаводив до своїх творів усяких витівок проти москалів: сучий москаль, москаля везти,... "щоб москалі нічого не потягли" [4, с. VIII].

У примітках до "Майської ночі" редактор пише, що при перекладі користувалися рукописним текстом, щодо якого видавець Г.Георгієвський зазначав: "Приходится заметить в рукописном тексте присутствие малороссийских слов и выражений, которые потом, в печатном тексте, уже совсем не встречаются: "аби, присьба, запаска, юшка, доню, батенько, няня и т.п." [4, с. IX]. А.Ніковський припускає, що в пізніших друкованих варіантах Гоголь "міг сам з своєї охоти виполювати свої органічні українізми, лишаючи дещо для "місцевого колориту", міг і слухатись хору літературних голосів, мабуть безнастанного, бо часто в згадках про Гоголя говориться про його різку українську вимову, певне не раз на вину йому про це й говорено. Тут нема сумніву, бо коли Гоголь міг писати: говорыль, разсердылся, то у вимові в його виходило ще гірше" [4, с. X].

У примітках до "Передмови" до другої частини "Вечорів" зазначається, що Гоголь хоч і дав пояснення деяким українським словам, він забув "багато більше число слів українських в тексті, котрі наш великий земляк вважав за російські або ж автоматично живив їх, не здаючи собі справи, що вони українські" [4, с. XII].

Протягом усього тексту приміток зустрічаємо посилання редактора під час перекладу на твори Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Гребінки, до текстів українських пісень, словника Грінченка тощо.

Український акцент зроблений навіть в ілюструванні першого тому. А.Артюхова в примітках до ілюстрацій "Вечорів" реальним

сценам із захопленням побутовими деталями у трактуванні передвижників протиставляє тонке відчуття фантастики й романтизму українських сюжетів дереворитів у виконанні саме українських художників О.Б.Сахновської ("Ніч проти Різдва": "Чорт і відьма", "Запорожці у цариці") та В.І.Касіяна ("Згублена грамота. Гра в карти"; "Іван Федорович Шпонька. Обід у Сторченка"; "Зачароване місце. Не витанцювується").

Другий том п'ятитомника українських перекладів творів Гоголя вийшов у 1930 р. і, окрім перекладених українською мовою текстів творів, містив наступні вступні літературно-критичні статті: "Побутові оповідання "Миргороду" Євгена Перліна і "Тарас Бульба" як історична повість" Сергія Родзевича.

У своїй статті Є.Перлін розглядає, перш за все, оповідання "Старосвітські поміщики" та "Як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем" не тільки як перехідний етап від романтизму "Вечорів" до натуралізму "Ревізора" та "Мертвих душ", а й як перехід від однієї національної тематики до другої. "Миргород", на думку Перліна, ліквідував традиції української літератури в творчості Гоголя. Автор статті зазначає, що Гоголь, як і всі письменники-українці того часу, хоч і виходив з інтересу й любові до своєї країни, але пристосовував свої національні інтереси до пануючих смаків у літературі, до екзотичних вимог, до моди на українські теми, які для російського письменника й читача були несвідомою компенсацією за втрату національних прав України. Так утворився російсько-український жанр, "малоросійський" екзотизм, який, за висловом Перліна, по суті не був ні російською, ні українською літературою [5, с. XIII]. "Старосвітські поміщики", за Перліним, – екзотична українська дрібно-маєткова ідилія, яка генетично ближче стоїть до "Вечорів", ніж "Як посварився" [5, с. XXIII]. Товстогуби для Гоголя були певною мірою оплотом української національної свідомості. Як соціальна категорія вони нічим не відмінні від Перерепенка та Довгочхуна; як літературні типи вони – продукти різної методи – романтичної та натуралістичної. Ідеалізація дрібномаєткового побуту, що майже не виходить за межі натурального господарства, послідовно доведена до кінця. За Перліним, двоє оповідань, що входять у цю збірку, відбивають різні течії в творчості письменникової. Один твір ще озирається на романтику, вмотивовану українським дрібномаєтковим побутом. Другий являє собою вихід із української тематики, яка фігурує тут уже не у вигляді екзотики, але як певна

соціальна категорія; звідси один уже крок до звичайних у російській літературі тем [5, с. XXV].

Хоча вже у цій статті спостерігаються ухили вбік соціалістичної критики, згадується марксистське мистецтво, матеріалістичне мислення, що розв'язує питання про об'єктивність художньої інтуїції, твір подається як факт соціального, а не індивідуального життя. За автором статті, обидві повісті "Миргороду" в розумінні творчого розвитку "правлять за його класово-національне виявлення, і очевидно, що тут накреслено й даліше негативно-критичне виображення поміщицького побуту й визволення від українського кольористого етнографізму. Цілком зрозуміло, що обидві тенденції щільно межі собою пов'язані, та перша, тобто боротьба з дрібномаєтковим світовідчуттям, умотивовує другу, тобто відхід від романтичного націоналізму" [5, с. XV].

У статті "Тарас Бульба" як історична повість" Сергій Родзевич окреслює "козацьку" стихію Гоголя, його цікавість до історичного минулого України, дає характеристику жанровим особливостям "Тараса Бульби", робить компаративний аналіз Гоголевої творчості з творчістю Вальтера Скотта, порівнює першу і другу редакції повісті й приходять до наступного висновку: Миколі Васильовичу було притаманне суто гоголівське високохудожнє, творче сприймання української історії в аспекті героїчної національної романтики, яку він невдало намагався поглибити в другій редакції, пов'язуючи її з ідеєю слов'янського месіанізму.

1930 рік, рік видання другого тому п'ятитомника, став переломним: розпочато згортання українізації, для залякування інтелігенції проведено ряд масових цілеспрямованих репресій – арештів у справі СБУ, реорганізовано "Книгоспілку" і створено Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ), яке здійснювало процес одержавлення видавничої галузі, тому не дивно, що з виданням творів Гоголя українською мовою виникають проблеми і третій том не виходить. Останній том, що побачив світ, – четвертий, вийшов у 1932 році, році, яким умовно обмежують завершення згортання українізації. І у світлі всіх цих подій відчувається певна тенденційність літературно-критичних статей VI тому, викликана жорстокими вимогами цензури і механізмом самозбереження літературознавців того періоду.

Вступна літературно-критична стаття до четвертого тому "Петербурзькі повісті М.Гоголя" належить Віктору Петрову (Домонтовичу). Він зазначав, що погроза буржуазної революції, яка

мала усунути з історичної арени Росії аристократію і дворянство, залишки феодального ладу, висувала на передній план питання про капіталістичне буржуазне переродження Росії й актуалізувала поняття "третья верства", яку і ставить у центр своїх повістей М.В.Гоголь. СENS ідеологічної скерованості всіх "Петербурзьких повістей", за Петровим, полягає в думці, що "буржуазія – зло", що "зло капіталу в його тиранії над працею", що гроші керують штучним, умовним оманним життям міста, яке змінює й губить людину. Негація до буржуазного суспільства, падіння усіх моральних цінностей, "нової релігії грошей, речей і краму" – основна формула доктрини романтиків 30–40-х років XIX ст., до яких Петров зачисляє й Гоголя, сENS їхніх антикапіталістичних і антиурбаністичних обвинувачень полягає в тому, що буржуазне суспільство, втягуючи людину в систему товарового обігу, знищує особу людини, "обезличивает" її, людина губить своє "я", особисту гідність, обертається на просту мінову цінність. Персонажі "Петербурзьких повістей" – люди знищеного, зміненого "я", які божеволіють "під владою міських оман" (Пискарьов, Акакій Акакієвич, Чартков) [6, с. XI]. У "Портреті" Гоголь "уособив меркантилізм" в образі міфологізованого лихваря, який відтворює негативний демонічний вплив грошей великого міста [6, с. X]. Гоголь у "Петербурзьких повістях", на думку критика, відбив ті антикапіталістичні настрої, що в 30–40-х роках охоплювали найширші кола тодішнього суспільства. Але він боровся не проти миколаївської кріпацько-феодальної дійсності, він зі своїм "ентузіазмом" державності виступав "разом з урядом" проти тенденцій буржуазно-капіталістичних" [6, с. XIV–XV]. У цій же статті ми зустрічаємо наступні рядки: "Картину відповідних антикапіталістичних тенденцій в Західній Європі 40-х років дали К. Маркс і Фр.Енгельс в "Комуністичному маніфесті" [6, с. XIV]. Посилання на класиків комунізму та вождів пролетаріату стануть обов'язковим атрибутом літературно-критичних статей подальшої епохи радянського тоталітаризму.

Для соціологічного з'ясування гоголівської творчості Віктор Петров проводить паралель Карлейль – Гоголь крізь призму "філософії вбрання", за допомогою якої обидва митці виступають з романтичним протестом проти "отоварення", "оречення" людини в буржуазному суспільстві. Критик ілюструє це прикладом Акакія Акакієвича з "Шинелі". Ставлячи Гоголя в один ряд з такими романтиками, як Карлейль, Гофман, Бальзак, Петров констатує:

Гоголь замість людини дає не особу, а вбрання, не обличчя, а річ, геометричну формулу, стереометричну постать [6, с. XXX].

Дослідник "Петербурзьких повістей" зазначає, що Гоголь розвинув у них також загальну романтичну ідею про розлад митця з дійсністю [6, с. XXXVIII]. На думку Петрова, великосвітським традиціям у мистецтві Гоголь протиставляє теорію трудового мистецтва [6, с. XLV]. В.Петров також вказує на зв'язки Гоголя в "Петербурзьких повістях" з так званою "сатанинською школою", називаючи його твори служінням негачії, літургією сатані, адже призначення сучасного автора не врода, а бридке, демонічна негачія. Із запереченням естетичної сучасності Гоголь дійшов висновку про непотрібність для сучасності мистецтва, і "Портрет" став, за Петровим, першою спробою авторського зречення, мистецького аутодафе, самозасудження. І критик приходить висновку, що "Портрет" був не "естетичним маніфестом" Гоголя, а маніфестом "изжитого естетизма". І перед автором "Петербурзьких повістей" лежав подальший шлях заперечення мистецтва: "політично-економічних" "Вибраних місць із листування з друзями" і спалених "Мертвих душ" [6, с. LVI].

А на завершення статті В.Петров ставить риторичне запитання, характерне вже для соціалістичної епохи: "Яке значіння може мати для сучасного читача, для пролетаріату, для робітника й селянина Гоголь і його творчість?", відповідає він на нього цитатою Луначарського, який визначив провідну ідею творчості Гоголя у боротьбі з "длительно-буржуазным, длительно-собственническим". Петров акцентує також і на ворожій пролетаріатові спробі Гоголя, одвертаючись від буржуазного Парижу, повернутися назад до феодального Риму. На "невдалі мистецько-ідеологічні побудування" Гоголя критик знову прикладає слова "Комуністичного маніфесту" про феодальний соціалізм і зазначає, що в творчості письменника "конче слід розрізнати дві сторони: з одного боку, його консервативний ідеал "застойного государства", апологію Риму, уявління прийдешнього як повороту до минулого, проповідь спокою руїн, що має реакційне значіння, а з другого боку, міць його негачій, патос його заперечень, його повстань проти оман "Невського", проти фальшу "Парижу" [6, с. LIX].

Висновок останніх рядків просякнений тим самим комуністичним пафосом: "Гоголь співзвучний нашій добі, співзвучний пролетаріатові, що стоїть на порозі остаточних, рішучих героїчних боїв з капіталістичним світом" [6, с. LX].

Після 1932 року спостерігається остаточний розгром українства: штучний голодомор 1933 р., масові репресії 30-х рр. щодо української інтелігенції (понад 500 письменників розстріляно і закатовано в концтаборах), більшовицькі постанови щодо викриття і боротьби з "українським буржуазним націоналізмом" на кшталт: "Зеров, Филипович, Рильський та ін." (до речі, всі вони перекладали Гоголя українською мовою) "штурмують українську радянську літературу... хочуть зробити її зброєю реставрації" [11, с. 72]. Протягом 1933–1935 рр. знищено Всеукраїнську академію наук, низку науково-дослідних закладів, 26 грудня 1934 р. розстріляно Г.Косинку (того ж трагічного року вийшли в його перекладі українською мовою "Мертві душі", які з того часу і видавалися без імені перекладача аж до 60-х років), трохи пізніше жертвами репресій стали В.Підмогильний, М.Зеров, П.Филипович. Вчорашній ортодокс І.Лакиза та В.Пачовський як "буржуазний самостійник, який ідеалізує у своїх творах гетьманщину" [12], теж були занесені до реєстру "викритих" "диверсій класового ворога" в галузі українського літературознавства [2, с. 123]. Про видання п'ятого тому за таких обставин не могло йти й мови.

Влучну характеристику даному періоду дав В.Г.Дончик: "...започатковане в 20-х роках після революційних соціальних і національних катаклізмів Відродження української культури стало розстріляним Відродженням і на кінець 30-х років жанрово-стильова, формальна різноманітність попереднього десятиліття була зведена до єдиної соцреалістичної "ноти", навзагал вималюувалася похмура картина ідеологічного диктату, схематизму, кон'юктурності..." [2, с. 6].

Отже, українська література в неоднозначних зигзагоподібних 20–30-х роках для національного самоствердження використовувала "кожну шпарину, кожне тимчасове попущення чи кон'юктурний жест заохочення" з боку радянської влади, але часом шпарину раптово прикривали, як у випадку з п'ятитомним виданням творів Миколи Васильовича Гоголя українською мовою.

Література:

1. Гоголь українською мовою // Пролетарська правда. – К., 1929. – 26 квітня (№96).
2. Історія української літератури. ХХ століття: У 2 кн. – Кн.1: 1910–1930-ті роки: Навч. посібник / За ред. В.Г.Дончика. – К.: Либідь, 1993. – 784 с.

3. Лакиза І. Микола Гоголь // Гоголь М. Твори в 5 т. / Заг. ред. І.Лакизи і П.Филиповича. – К.: Книгоспілка, 1929. – Т. 1. – С. VII–XII.
4. Ніковський А. Примітки до тексту // Гоголь М. Твори в 5 т. / Заг. ред. І.Лакизи і П.Филиповича. – К.: Книгоспілка, 1929. – Т. 1. – С. III–XXVII.
5. Перлін Є. Побутові оповідання "Миргороду" // Гоголь М. Твори в 5 т. / Заг. ред. І.Лакизи і П.Филиповича. – К.: Книгоспілка, 1930. – Т. 2. – С. V–XXV.
6. Петров В. Петербурзькі повісті М.Гоголя // Гоголь М. Твори в 5 т. / Заг. ред. І.Лакизи і П.Филиповича. – К.–Х.: Література і мистецтво, 1932. – Т. 4. – С. I–LX.
7. Родзевич С. "Тарас Бульба" як історична повість // Гоголь М. Твори в 5 т. / Заг. ред. І.Лакизи і П.Филиповича. – К.: Книгоспілка, 1930. – Т. 2. – С. XXVI–LXV.
8. Филипович П. Українська стихія у творчості Гоголя. – Вінніпег: Читальня просвіти, 1952. – 31 с.
9. Филипович П. Українська стихія у творчості Гоголя // Гоголь М. Твори в 5 т. / Заг. ред. І.Лакизи і П.Филиповича. – К.: Книгоспілка, 1929. – Т. 1. – С. XLII–LXIV.
10. Филипович П. Хронологічна канва життя й творчості М.Гоголя // Гоголь М. Твори в 5 т. / Заг. ред. І.Лакизи і П.Филиповича. – К.: Книгоспілка, 1929. – Т. 1. – С. XXXII–XXXIV.
11. Хвиля А. Куди ведуть дороги шведських могил // Життя й революція. – 1933. – №8–9.
12. Щупак С. "Вороже спотворення історії літератури" // Комуніст. – 1935. – 15 лютого.

К.П.Ісаєнко

Ейдос М.Гоголя як пошук наративної стратегії П.Куліша

Зважаючи на неоднозначність використання понять "оповідач" і "розповідач", сьогодні досить популярним є використання терміну "наратор". Це поняття є суто функціональним, тобто воно означає носія функції оповіді безвідносно до яких би то не було типологічних ознак. Наратор конститується у тексті і сприймається читачем не як абстрактна функція, а як суб'єкт, наділений певними рисами мислення і мови. Саме суб'єктивність наратора і є визначальною у дослідженнях різного рівня.

Наратор може бути сконцентрований як продукуюча текст інстанція, може постати із підкреслено заниженою, у порівнянні з абстрактним автором, компетентністю, як це має місце у випадку розповіді. Наратор може бути ледве означений, зливаючись з

абстрактним, безособовим автором. Але яким би об'єктивним, безособовим він не був, наратор завжди постає як суб'єкт, наділений більш-менш визначеною, конкретною точкою зору, котра дається знаки, щонайменше у виборі тих чи інших елементів з "подій" для розказуваної "історії". Коли йдеться про аналіз епістолярного тексту, важливим є позиція двох нараторів – того, чия епістола, і того, кому вона адресована (аналітична позиція адресат-адресант).

Для розуміння позиції наратора-дослідника, яким постає Куліш як щодо художніх творів, так і епістоли Гоголя, важливими є прийоми побудови "оповіді про чужу творчість" з точки зору дослідника:

- добір аналізованих елементів (фрагментів тексту, епістолярних ситуацій, що моделюють рівень сприйняття автора листів) із "подій" як наративного матеріалу для створення оповідної історії;
- деталізація підбраного матеріалу;
- композиція аналізованого оповідного тексту, тобто зіставлення і розташування підбраних елементів у певній послідовності;
- мовна (лексична і синтаксична) презентація підбраних елементів;
- оцінка підбраних елементів (позатекстові коментарі);
- висновки, роздуми, коментарі й узагальнення наратора.

Наслідком активної зацікавленості П.Куліша статтю М.Гоголя стали його праці, що не вичерпуються самою тільки біографікою і виданням творів і листів. Метою даної статті є спроба визначити і окреслити особливості ейдологічної присутності М.Гоголя у художньому просторі П.Куліша на рівні наративної стратегії.

Під *ейдологічною присутністю* (більш широке поняття, ніж власне образ, розширює межі символічного і знакового порядку) [1, с. 172] насамперед розуміємо такий вид ускладненої багаторівневої рецепції постаті Гоголя у художньому вимірі П.Куліша, який витворює особливий дискурс на рівні авторської самоідентичності й утримує кілька векторів (чи напрямів) розвитку: від запозичення псевдоніма до "реальної" присутності образу Гоголя у художніх і художньо-публіцистичних творах П.Куліша.

Самотворення ідентичності усвідомлюється письменником як своєрідна естетична практика – винахід нової (поетичної) мови, нового словника і фігур самопрезентації, зрештою, нового типу оповіді [2]. Ейдологічна присутність одного автора культурних тек-

стів на рівні художнього матеріалу в іншого автора є найбільш відкритою формою рецепції для зовнішніх діалогів та інтерпретацій.

Виходячи з того, що існує два види рецепції – описова і продуктивна [3, с. 43], на прикладі П.Куліша можемо спостерігати складний синтез обох видів:

- перший рівень смислової презентації ейдосу М.Гоголя – робота над біографією і виданням творів, завдяки чому досягається статус біографа і, як наслідок, місце в літературознавстві в означеній іпостасі;

- другий рівень – продуктивний – це постійний, тривалий, ускладнений особистими творчими проектами і візіями, діалог вже не з власне постаттю Гоголя, а, скоріше, з "ейдологічним відбитком" його у художній свідомості Куліша, що витворює особливий вид наративної манери письменника. На рівні пошуку наративної стратегії у Куліша і Гоголя особливо продуктивним є прийом автореференційності, який виявився у кількох планах.

Продуктивна рецепція ейдосу Гоголя у Куліша супроводжується своєрідним "виробництвом", чи "продукуванням" смислів [4, с. 396]. Це близько до вказаного В.Топоровим розуміння рецепції як "постредагування", тобто "пізньої корекції з боку сприймаючого й інтерпретуючого часовий ряд свідомості" [5, с. 25].

Звернувшись до аналізу творчого (художнього і публіцистичного) доробку П.Куліша, можна говорити про присутність образу Гоголя на автобіографічному рівні, що є невід'ємним складником його творчого буття. "В певному сенсі "бути", "ставати" собою для письменника та його персонажів означає постійно здобувати свою, граючи чужою, мову, "прописувати" себе нею в реальності культури як великого тексту. Прийняття чужої мови і образів для потреб самоозначення й самоопису було б пасткою і низкою "повторних поетик", якби не потужна здатність креативного переосмислення в межах вже свого художнього простору" [6, с. 182].

Внаслідок проведеного аналізу можна простежити, що ейдос Гоголя присутній у Куліша на наступних семантичних рівнях:

- рівень смислової орієнтації – такої установки автора на адресата, без якої не може бути глибокого розуміння повідомлення, вона формує особливі семантичні обертони художнього слова. Тут присутній і момент запозичення псевдоніма "Пасічник Рудий Панько" – у Гоголя, і "Панько-хуторянин", "Панько-Небреха" – у Куліша;

- рівень прямої апеляції з безпосереднім називанням імені (12 разів, з них 3 – у автобіографічних творах, 1 – у вірші-зверненні, 6 – у публіцистиці, 2 – у критиці). Апеляцію наразі розуміємо, за В.Шмідом, як імпліцитно виражений заклик зайняти якусь відповідну по відношенню до автора позицію; апеляція вже сама по собі є формою означення певного інтертексту [7, с. 39].

Особлива роль, як засвідчили текстуальні спостереження, відведена П.Кулішем постаті М.Гоголя в автобіографічних творах, до написання яких він звертається у різні періоди творчості, що дозволяє означити зміни рецептивної позиції ейдосу Гоголя. Зокрема це твори: "Жизнь Куліша" (1868), "Куліш у пеклі (Небрешина поема Панькова)" (1890).

В автобіографії "*Жизнь Куліша*" образ Гоголя згадується у контексті Кулішевих студій його біографії і роботи над листами та творами: "Готовив Куліш у Баївщині книгу свою у двох томах "Записки о жизни Гоголя" [8, т. I, с. 257], "Року 1857 прохала Куліша Гоголева мати, щоб видав "Сочинения и письма" її славного сина. Принявсь Куліш за діло і зробив його у три місяці" [9, т. I, с. 259].

Поема "*Куліш у пеклі (Небрешина поема Панькова)*" з "*Дописками*" написана в пізній період творчості, має значний художньо-пізнавальний, історіософський зміст, містить багато цінних фактів і деталей автобіографічного характеру. Ця робота презентує і своєрідний авторський експеримент на рівні текстової організації. Куліш, який на той час особливого значення надавав позатекстовим коментарям як додатковому підкріпленню авторського задуму, звертається до створення супровідного до поеми тексту, поданого у дужках після назви – "Дописки". Це своєрідний коментар-тлумач, "паралельний текст" виказаних у поемі думок. "Дописки" поділяються на дві частини, що мають назви: "Переднє словце до дописок" і частини під назвою "А се вже самі дописки".

Таке введення дворівневого авторського коментаря як твору, що потребує паралельного читання з основною змістовною частиною, вимагає аналізу жанрової специфіки коментаря як різновиду авторського слова.

Основна функція авторського коментаря полягає у чіткому і спрямованому регулюванні сприйняттям читача [10]. Автор допомагає читачу оцінити зображуване, повідомляє чи нагадує історичні, історико-культурні дані або уточнює ситуативне тло описуваних подій. Найважливіша ознака авторського коментаря у всіх його видах є не переривання розповіді, а залежність від

інформації, яка коментується. За Ю.Лотманом, коментар допомагає розуміти текст, але не заміняє його [11]. Отже, коментар є комунікативною одиницею, яка поновлює комунікативну ситуацію безпосереднього спілкування автора з читачем.

Особливо важливим тут є специфіка коментаря, оскільки саме в ньому присутній автобіографічний сюжет, пов'язаний з постаттю Гоголя. У цьому ускладненому коментарі Куліш коментує наступну строфу з поеми:

Байдужен нам і Каменецький,
Природний єзуїт-земляк,
Підлиза-прасол кролевецький,
Душею ласий потурнак [12, т. II, с. 460].

Читачеві, необізаному з обставинами стосунків Куліша зі згаданим Каменецьким, не спало б на думку шукати зв'язку з постаттю Гоголя. Але коментар у "Дописках" подає таку інформацію: "Каменецький сей підлестивсь до Куліша ще в Києві. Осівшись у Петербурзі, Куліш виписав його туди та й зробив його своїм фактотумом: бо він так держав себе хитро й мудро невеличким коштом серед столишнього письменства, що Тургенев казав про його: "Это диккенсовская личность". Одлучившись безпечно Куліш загряницю і звирившись у всьому "цій діккенсовській личності", чує від неї, вернувшись, що "якось вельми поменшало примірників "Сочинений и писем" Гоголя". – Як поменшало? – Да так, не знаю, де вони й подівались. – А покажи-но приходну книгу. – Я в книгу не записував. Ви ж ізвіряєтесь мені у всьому, дак пощо його записувати?" Вбачаючи тоді, що смиренномудрий земляк убрав його в шори, Куліш перелічує примірники Гоголя... Не достає примірників аж на чотири тисячі рублів! А сі гроші він мусив послати Гоголевій матері. Що тут у такій скрутї чинити? Не довго думавши, продає Куліш усі інші свої видання за 4000 рублів, а їх було на дванадцять тисяч, коли б нормально продавати, да й посилає гроші в Полтаву" [13, т. II, с. 650].

Розлога цитата яскраво презентує як загальну стилістику "Дописок", так і особливий "задум" Кулішевого коментаря, який може містити наступні значення:

- присутність ейдосу Гоголя тут "працює" на Куліша: він подає себе як видавця, який ціною власних збитків виконує обов'язок перед родиною Гоголя;
- презентація реального епізоду стосунків з Каменецьким витворює широкий інтертекст автобіографічного значення.

Тут виникає головне питання – чи можливо при дослідженні особливостей літературної діяльності виходити з фактів особистого життя або творчої біографії письменника, тобто з елементів фактичних життєвих доль, літературно транспонованих?

Автобіографія задана основною вимогою жанру як текст, орієнтований на позатекстову дійсність. Основною категорією жанру є його достовірність. Тож автобіографію можна розглядати як своєрідну літературну форму, тематично визначену моментом самоусвідомлення. Тоді виходить, що жанр автобіографії повинен отримати своє підтвердження на прагматичному рівні, а інакше – "<...> в автобіографії дихотомія "вигадане-реальне" є неприйнятною, але вона – неунікненна, оскільки автор сам осмислює своє життя" [14, с. 114].

Автобіографія (за Ф.Леженом) "є повістувальним текстом з ретроспективною установкою, завдяки чому реальна особистість розповідає про власне буття і при тому наголос робить на своєму житті, особливо історії становлення себе як особистості" [15, с. 59]. Для автобіографії потрібна тотожність між автором, наратором і головним персонажем (протагоністом). Вона або є цілковита, або її немає.

Письменник, створюючи автобіографію, не лише оперує в межах багатства внутрішнього життя багатьма можливостями, він їх вибирає і моделює в ціле. Тож метод, яким автор користується в процесі вибудови власної психічної структури, є методом, як зауважує Л.Гінзбург [16, с. 14], аналогічним художньому. Літературу, таким чином, не можна інтерпретувати, беручи до уваги життєвий субстрат, матеріал, закорінений в емпіричному житті, житті автора твору чи житті прототипів персонажів, які з'являються у творі.

Автобіографічні твори П.Куліша подають своєрідну версію власної біографії письменника з літературною метою і, як зворотне явище, – "біографію-легенду, що свідчить про те, що письменник робить своє життя літературою, оформлюючи, таким чином, власну долю" [17, с. 46]. Кулішевий автобіографічний підхід уформує своєрідний "імперативний біографізм" тексту.

Знаковим і символічним у Кулішевій рецепції ейдосу М.Гоголя є вірш "Перед Гоголевим честенем".

Перед Гоголевим честенем

*И славен буду я, доколь в подлунном мире
Жив будет хоть один пиит
А.С.Пушкин*

Пророк пророкові приносить оправданне,
Мудрець премудрого вітає по заслугі:
Так і поезії божественне дихання
Вшановує поет, і муза другій музі
Заявлює вінком високе почитання.

Земляче Гоголю! Що ж над тобою склалось?
Хто чесно привітав твій честень мармуровий
Там, де твоя тиха колиска колихалась,
де відбував еси твій іскус науковий
і світозарная зоря твоя займалась?

Кругом твого стовпа зібрались мертві душі,
Ті, що не встиг еси пером живописати:
Пани, попи, жиди, педанти довговуші,
Та й заходилися гуртом тебе вітати,
Мов председателя казенної палати.

Тарасе-брате! Де твоя тридцятострунна?
Нехай би земляка достойно привітала,
Нехай би голосно вона зарокотала,
Мов хвиля на морі кипить широкошумна,
Щоб осоромилась дрібнота слабумна.

Твір було написано 1893 року, за чотири роки до смерті Куліша. Уперше надруковано у збірці "Дзвін", до якої увійшло ще 99 віршів і поем, створених головним чином у 80-х – на початку 90-х років XIX століття [18, т. I, с. 280]. Первісна назва – "Перед Гоголевим бюстом у Ніжені" (пізніше "бюстом" замінено на "честенем", "у Ніжені" – вилучено). Як епіграф взято рядки з вірша О.Пушкіна "Я памятник воздвиг себе нерукотворный".

Вірш цікавий з точки зору знаковості рецептивної позиції пізнього Куліша за такими позиціями:

1. Оскільки вірш належить до пізнього періоду творчості, можемо говорити про зрілість і виваженість заявлених думок і оцінок;

2. В поезії витворено складний ейдологічний інтертекстуальний смисловий трикутник: досить прозора і промовиста "тріада пророків": *"Пророк (Куліш) пророкові (Гоголю) приносить оправдань, / Мудрець премудрого вітає по заслугі" + третій "пророк" – Тарасе-брате!*

3. На рівні семантики епіграфа – слова Пушкіна. Мабуть, тут наявні кілька смислів: а) представлений епіграф може бути проголошенням "собі пам'ятника" – постаті Гоголя для Куліша, що увічнив його; б) *"и славен буду я"* – особове "пушкінське" "Я" Куліш приміряє на себе, тоді як *"пиит"* – має мислитись Гоголь? Таким чином, звідси випливає: "я буду *"славен"*, доки буде слава поетова" (беремо на себе сміливість потрактувати задум Куліша у такому ракурсі, усвідомлюючи всю умовність можливих висновків);

4. У вірші зведено три постаті поетів (Пушкін, Гоголь, Шевченко), причому почергова з'ява їх у тексті співвідносна з хронологією реальності, а сам Куліш, таким чином, назвавшись відкрито пророком, є на час написання вірша, по-перше, єдиним "живим пророком", по-друге, вартує саме його заклик до всіх трьох, означених як "земляче", "брате" і "поет".

5. Окреслено опозицію "свого" і "чужого": "привітання" Гоголя "чужими" (*Кругом твого стовпа зібрались мертві душі, / Ті, що не встиг еси пером живописати*) протиставляється його маркуванню як земляка Шевченка (*Тарасе-брате! Де твоя тридцятьострунна? / Нехай би земляка достойно привітала*).

Цей вірш є єдиним у творчому доробку П.Куліша прямим публічним оприсутненням-зверненням (принаймні, відстеженим нами) до ейдосу Гоголя, в якому автор себе ставить у один ряд із згаданими вище посталями. Загалом вірш є показовим для рецептивної позиції пізнього Куліша і є презентацією сукупності смислів-символів.

Означені рівні ейдологічної присутності М.Гоголя у художньо-автобіографічному вимірі П.Куліша витворюють своєрідний смисловий дискурс. М.Бахтін у своїй металігвістичній типології художнього слова відносить подібну ейдологічну знаковість одного письменника у творчості іншого до "активного типу двоголосого слова, або слова з установкою на "чуже слово", <...> тобто таке, в якому одночасно відчутні дві смислові позиції. На відміну від пасивного типу "двоголосого слова", де чуже слово лишається об'єктом у руках оперуючого ним наратора, в активному типі воно

впливає на мову наратора, "примушує його відповідним чином змінюватись під його впливом" [19, с.145].

Ще одним *продуктивним видом рецепції* Куліша ейдосу Гоголя є пошук наративної стратегії. Поняття авторської наративної структури включає в себе три рівні: естетичний, знаковий і мовленнєвий. Авторська наративна структура визначається належністю письменника до певного літературного напрямку чи течії, а також біографічними даними, пов'язаними з конкретними соціально-історичними обставинами, в яких здійснюється літературна діяльність автора. Естетичні принципи письменника втілюються у творі через наратора-оповідача. Наративну стратегію ми розглядаємо як сукупність оповідних операцій, яких дотримуються автори, або засобів, що використовуються для досягнення певної мети у репрезентації задуманих смислів [20].

Українська література другої половини XIX століття відзначається особливим типом нарації у межах розгорнутого романтичного українофільства і позитивістського народництва, що є основою формування національної нарації як такої. Йдеться тут насамперед про таку оповідь, яка у своїх концептуальних вимірах відображає ідеологію складання, формування і утвердження нації. "Такий тип нарації зумовлюється скерованістю на національну ідентичність, тобто розгортає соціокультурну реальність під кутом зору уявної спільноти, що мислиться як нація" [21, с. 233].

Творчість Гоголя і Куліша розглядаємо умовно поділивши її на періоди і головної уваги приділяючи категорії автора, як постаї, що продукує нарацію.

Обом письменникам притаманна близькість творчого розвитку на рівні етапів, причому визначальним, з огляду на хронологічну розмежованість, є принцип модифікованого наслідування Кулішем творчої поведінки Гоголя, таким чином – шлях Гоголя може розглядатись Кулішем як власний попередній досвід. Прикметним є те, що Куліш практично йде слідами Гоголя, на кожен його "творчий крок" – "творча відповідь" Куліша.

У творчому розвитку обох письменників можна виділити такі етапи:

Етнографічний етап: і Гоголь, і Куліш починають свій "діалог з читацькою аудиторією", входження до літератури з народних оповідань (Гоголь – "Вечера на хуторі близ Диканьки", Куліш – "Украинские рассказы"). Перші літературні спроби обох – російськомовні. У Куліша тут загалом на першому місці – момент

наслідування Гоголя як на рівні тематики, так і на рівні стилістичному. Але якщо у Гоголя – наратором-оповідачем є Пасічник Рудий Панько, то у Куліша – пряме реальне авторство (хоча в автобіографічних творах цього часу називає себе "Панько-хуторний"), автор титульний відповідає реальній постаті.

Етнографічно-історичний етап – тут вже виявляється інтерес до історії і як до художнього матеріалу, і як до форми "свого" слова – тобто відбувається пошук тих векторів розвитку оповіді, які б могли забезпечити автору більш авторитетний змістовно-тематичний рівень, а отже – і якісно новий статус самого автора. У Гоголя історичні роботи скоріше можна розглядати як початки предметного історичного українського дискурсу, де ще, власне, і не постулюється топос "України" (зокрема тут показовою є збірка "Арабески" 1835, якій притаманна фрагментарність і початкова стадія розвитку історичної нарації ("О малороссийских песнях", "Взгляд на составление Малороссии", "О преподавании всеобщей истории"). У Куліша – історичні роботи "История Воссоединения Руси", історико-етнографічні "Записки о Южной Руси" – заявка на свій історичний сюжет-дискурс, особливої ролі вже надано постаті титульного автора, який висуває своє бачення історичного розвитку, а отже – бере на себе роль "тлумача" попередніх відбулих подій.

Історично-художній етап – у Гоголя це "Тарас Бульба", як "відповідник" у Куліша – "Чорна Рада", з полемічною відкритою передмовою-зверненням, в якій розгортається відкрита дискусія з попередниками у висвітленні історичних подій в Україні і безпосередньо із самим Гоголем.

"Філософський" – найбільш неоднозначний і складний етап для обох письменників (головними є пророчі інтенції, вихід на нові наративні позиції, пошук слова з новими семантичним регістрами. У Гоголя це найбільшою мірою виявлено у "Вибраних місцях із листування з друзями", у Куліша це "Хуторская философия и удаленная от света поэзия".

Поділ творчості Гоголя і Куліша на умовні вказані етапи дозволяє говорити про присутність своєрідного *принципу автореференційності*. У вузькому значенні слова автореференційність – це такий літературно-художній прийом метатекстуальності, в якому автор і його поетика стають постійним предметом власного тексту. Автореференційність є своєрідною формою автоматекстуальності, тобто усвідомлення власного тексту, або "само-

усвідомлення" тексту [22]. У Куліша принцип автореференційності яскраво виражений, він постійно звертається до своїх попередніх ідей і не відмовляється від висловленого раніше, а мотивує своєрідність розуміння того чи іншого явища. Автореференційність виділяється поетична (діалог автора зі своїми творами) і біографічна (коли в центрі уваги – текст життя автора). У Гоголя – синтез персональної і художньої автореференційності, у Куліша – поєднання персональної, есеїстично-наукової, художньої автореференційності. Постійне звернення до власних і чужих ідей формує специфічний вид наративного пошуку, що виявляється на визначених вище рівнях.

Окреслення особливостей пошуку нарративної стратегії М.Гоголя і П.Куліша з акцентуванням на категоріях автореференційності та точки зору як знаку формування національної нарації є виявом продуктивної рецепції ейдосу Гоголя. З огляду на ідеологічну і хронологічну різницю епох, індивідуальних особливостей та належності мисленників до різних етапів розвитку художньої свідомості, тип нарративної стратегії кожного має свої яскраво виражені вектори розгортання. У Гоголя це перевага індивідуальних, особистісних інтенцій з домінантою дотримання пророчого пафосу і претендування на слово з відповідними семантичним спрямуванням, учительне слово, з перевагою монологічно-пророчого виду нарративної манери, тоді як у Куліша це якісно інший тип нарації, зумовлений скерованістю на національну ідентичність.

Література:

1. Корман Б. Целостность литературного произведения и экспериментальный словарь литературоведческих терминов // Корман Б. Избранные труды по теории и истории литературы. – Ижевск, 1992.
2. Мамардашвили М. Литературная критика как акт чтения // Мамардашвили М. Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1992.
3. Червінська О. Рецептивна поетика. Історико-методологічні та теоретичні засади. Навчальний посібник. – Чернівці: Видавництво "Рута" ЧДУ, 2001.
4. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1991.
5. Топоров В.Н. Бедная Лиза Карамзина. Опыт прочтения. – М.: РГГУ, 1995.
6. Корольова А.В. Типологія нарративних кодів інтимізації в художньому тексті. – К.: Вид центр КНЛУ, 2002.

7. Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003.
8. Куліш П. Твори: В 2 т. – 2-е вид. – К.: Наук. думка, 1998. – Т. 1: Прозові твори. Переспіви та переклади / Вступ. стаття, упоряд. і приміт. Є.К.Нахліка. – 752 с.; Т. 2: Поеми. Драматичні твори / Упоряд. і приміт. В.М.Івашкова. – 768 с.
9. Те ж.
10. Шмид В. Цит. праця.
11. Лотман Ю. Структура художественного текста. – М., 1970.
12. Куліш П. Твори: В 2 томах.
13. Те ж саме.
14. Медарич М. Автобіографія / Автобіографізм // Автоінтерпретація: Сб. статей. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1998.
15. Лежен Ф. Автобіографія як факт. – Париж, 1975.
16. Гінзбург Л. О психологической прозе. – Л., 1977.
17. Томашевский Б. Литература и биография // Книга и революция. – 1923.
18. Куліш П. Твори: В 2 т.
19. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Статьи разных лет. – М.: Худож. лит., 1975.
20. Гундорова Т. Проявлення слова: Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів: Літопис, 1997.
21. Те ж саме.
22. Дубравка Ораич Толич. Автореференціальність як форма метатекстуальності // Авторинтерпретація: Сб. статей. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1998.

Г.В.Самойленко

Историко-бытовая основа повести Н.Гоголя "Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан"

Из юношеских произведений Гоголя получила известность повесть "Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан", которая называлась в литературе о писателе, но нигде не подвергалась исследованию. И это не случайно, ибо кроме ее названия и наименования пяти глав, известных по воспоминаниям Герасима Высоцкого, никаких других ее следов нет. И все же постараемся в дальнейшем определить историко-бытовую сторону этого произведения, чтобы предугадать то, что могло бы лечь в основу этой повести.

Любопытно само наименование произведения. Оно сделано в традициях литературы конца XVIII – начала XIX века. Вспомним

произведение Ф.Глинки "Зиновий-Богдан Хмельницкий, или Освобожденная Малороссия" (1819), В.Нарежного "Два Ивана, или Страсть к тяжбам" (1825) и т.д. Гоголь в свое название вкладывал определенный смысл. Первая часть его хотя и носит конкретный характер, ибо касается города Нежина, но в то же время выражает некоторую неопределенность, ибо в повести речь должна идти, согласно заглавию, лишь о каких-то частностях ("нечто"). Именно это и заинтриговывает читателя: "А что же собой представляет это "нечто"?"

Вторая часть заглавия, хотя как-то конкретизирует первую, ибо это "нечто" связано с несерьезными действиями, поступками обитателей города, и все же эта часть заглавия носит обобщающий характер по типу пословиц: "Что с дурака возьмешь?", "Заставь дурака Богу молиться, он и лоб разобьет" и т.д.

Таким образом уже само наименование произведения настраивает читателя на комический характер его повествовательной части. Эту мысль подтверждает и творческая судьба произведения.

Свою повесть Гоголь написал до отъезда из Нежина его друга Герасима Высоцкого, который закончил Гимназию высших наук в июне 1826 года и которому юный литератор подарил свое произведение. Таким образом оно попало в Петербург.

Другой экземпляр остался у Гоголя в Нежине. О существовании повести каким-то образом узнали греческие купцы, о которых шла речь в произведении. Гоголь настолько верно передал характеры греков, что многие указывали на реально существующих прототипов. Это возмутило купцов. И как гласит нежинская легенда, их делегация явилась с подарками к директору Гимназии И.С.Орлаю с просьбой выдать им сочинителя. Подарков И.С.Орлай не принял, но пообещал разобраться. Вызвал автора повести и заставил его уничтожить свой опус. Гоголь не мог послушаться директора, которого глубоко уважал. Он решил выписать и экземпляр повести, который находился у Г.Высоцкого под предлогом, будто бы потерял подлинник, и больше уже ему не возвратил [1]. Так погибло первое значительное сатирическое произведение молодого писателя.

Известно, что в этот период своей жизни Гоголь увлекался сочинением сатирических стихов, в которых в юмористических или саркастических тонах раскрывал черты своих товарищей, чиновников Гимназии, на что указывает А.Данилевский [2].

В "Авторской исповеди" Гоголь вспоминал: "Ни я сам, ни сотоварищи мои, упражнявшиеся вместе со мной в сочинениях, не думали, что мне придется быть писателем комическим и сатирическим, хотя, несмотря на мой меланхолический от природы характер, на меня часто находила охота шутить и даже надоедать другим моими шутками, хотя в самых разных суждениях моих о людях находили умение замечать те особенности, которые ускользают от внимания других людей, как крупные, так мелкие и смешные. Говорили, что я умею не то, что передразнить, но угадать человека, то есть угадать, что он должен в таких случаях сказать с удержанием самого склада его мыслей и речей" [3].

Подобного типа произведение по-настоящему мог оценить лишь Г.Высоцкий, такой же шутник и балагур, подвергавший не одного из гимназистов сатирически колкими характеристиками. "Мы в то время смотрели на литературу, – заявляет его однокурсник В.Любич-Романович, – как на творчество высшей среды. А Гоголь занялся какими-то Коробочками, Ноздревыми и Дмухановскими-Сквозниками... Это-то и отталкивало нас от него" [4]. С этих же позиций товарищи Гоголя по Гимназии оценивали и его ранние сатирические произведения. Пошутили, побалагурили – и большего значения стихам и зарисовкам Гоголя не отводили. На самом деле именно в Нежине у Гоголя зарождается новый сатирический подход к изображению действительности в её реалистическом преломлении.

Воспоминания Г.Высоцкого дают возможность узнать не только наименование произведения, но и его составные части. Их пять:

"Освящение церкви на греческом кладбище".

"Выборы в греческий магистрат".

"Всеядная ярмарка".

"Обед у предводителя П***".

"Роспуск и съезд студентов".

Уже сами названия глав предопределяют основное направление размышлений Гоголя, высвечивают предмет, вокруг которого будет разворачиваться действие. Гоголь, как указывает Г.Высоцкий, взял несколько торжественных случаев, при которых то или иное сословие наиболее выказывало характеристические черты свои, и по этим случаям разделил свое сочинение на вышеуказанные отделы.

Попытаемся условно окунуться в мир жизни нежинских обитателей и восстановить факты, которые могли бы лечь в основу каждой главы произведения, то есть воскресить историко-бытовую основу гоголевской повести.

Итак, первая глава повести носит наименование "Освящение церкви на греческом кладбище".

Известно, что первые греки поселились в Нежине в конце XVII века. С каждым годом их колония разрасталась и в начале XIX ст. достигла 1800 человек. На окраине города в северной ее части рядом с общегородским Троицким находилось Греческое кладбище, на котором стояла небольшая кладбищенская деревянная церковь.

В начале XIX ст. известные греческие купцы-меценаты братья Анастасий и Николай Зосимы решили на ее месте построить каменный храм "Святых равноапостольных Константина и Елены" с такою же при ней колокольнею. Они получили благословение архипастыря Черниговского и Нежинского. Однако 14 января 1819 г. Анастасий Павлович умер и был похоронен возле недостроенной церкви.

Его брат Николай продолжил строительство, которое и было завершено в 1822 году и освящено при стечении большого количества людей [5].

Нежинская молва гласит, что во время этого важного события проявилось социальное неравенство. Те греки, которые победнее, пришли к месту торжества раньше, чем богатые купцы. Последние не могли согласиться с тем, что они оказались в задних рядах, и начали пробираться вперед. Произошла давка, слышалась ругань, дошло до кулачных боев. Святое дело потеряло всю святость.

Свидетелем всего этого и мог быть Гоголь, если допустить, что гимназисты, и среди них ученик 3-го класса 13-летний Николай Гоголь, присутствовали на торжественном акте. Мог быть Гоголь на этом торжестве и самостоятельно, так как по воскресеньям гимназистов отпускали в город. И в одном и в другом случае он мог быть действительно свидетелем всего того, что происходило возле храма, и надолго запомнить яркие сцены столкновений греков и при возникшей необходимости воспроизвести эти события в своей повести, создать яркие, колоритные образы их участников.

Возвратиться к этому эпизоду могли вынудить Гоголя и события более позднего времени, когда он обратился к описанию

жизни греков во второй главе повести, которая называлась "Выборы в греческий магистрат".

Нежинские греки, начиная с XVIII века играли важную роль как в торговой, промышленно-ремесленной, так и культурной жизни города. Гетьманы Украины, а затем и русские цари предоставляли им особые привилегии. Греки были независимы от нежинской городской власти, а поэтому имели свой магистрат, суд, храмы, школы. В 1785 году Екатерина II подтвердила нежинским грекам все ранее пожалованные грамоты, переименовав только название суда братства в Нежинский греческий магистрат. Бывшие судьи были названы бургомистрами и ратманами. 29 декабря 1801 года Александр I своей грамотой подтвердил права нежинских греков.

Нежинский греческий магистрат осуществлял административные и судебные функции. Во главе его стоял бургомистр, один из самых авторитетных членов греческого братства. Таким, например, был Стефан Кириллович Буфа, который инициировал в 1810 году открытие в Нежине Александровского греческого училища, собрав для этого 24571 руб. серебром. Их дали греческие купцы Москвы, С.-Петербурга, Одессы, Нежина. В 1811 году деньги положили в "Сохранную казну" на вечные времена. Проценты с этого капитала нежинский греческий магистрат должен был использовать только на функционирование училища. С.К.Буфа поддержал братьев Зосимов в строительстве храма и т.д. Кроме того, он собрал довольно большую училищную библиотеку.

Жизнь греков была непростой. В их среде постоянно возникали какие-нибудь столкновения, дискуссии. Так, в 1822 г. разгорелась острая дискуссия вокруг учителя греческого языка в училище Х.Н.Иеропеса, которого пригласили из Греции для обучения детей родному языку. Директор Гимназии высших наук кн. Безбородко И.С.Орлай предложил читать греческий язык и гимназистам, на что получил согласие. Об этом узнали нежинские греки и вознегодовали, потребовав от бургомистра, одновременно исполнявшего должность директора Александровского греческого училища, чтобы тот запретил учителю работать в двух учреждениях, так как он принял новую должность "без их ведома и согласия". Из греческого магистрата последовало немало бумаг в адрес И.С.Орлая, на которые тот не обращал особого внимания. В трудном положении оказался и директор

училища Прихов, который занял эту должность 23 марта 1822 года. Он доказывал законность акции, которую не хотели признавать нежинские греки, требуя от Прихова лишить Х.Н.Иеропеса должности и квартиры в училище. Обстановка накалилась так, что директор училища направил в магистрат запечатанный пакет с требованием вскрыть его на полном собрании общества. В своем заявлении он писал, что согласился на должность директора училища лишь по усиленным просьбам общества. Но теперь, видя невозможность "продолжить службу в надлежащем виде, не уклоняясь от истины", отказывается от должности. Вместо того, чтобы Иеропесу объявить благодарность за то, что он обучает детей наших братьев, погибших в нынешнюю патриотическую войну, которых приняли в Гимназию по воле Государя Императора на содержание графа Кушелева-Безбородка, греческая община неоправданно накаливает обстановку. Эти аргументы Прихова не имели на греков никакого воздействия. Магистрат потребовал его к ответу. И эту надуманную проблему смог решить только попечитель Харьковского учебного округа, который разрешил Х.Н.Иеропесу работать у двух учебных заведений.

Этот факт свидетельствует о мелочности требований членов магистрата, непонимании общественной значимости дела, каком-то упрямстве и ограниченности. Подобное проявилось и в отношении Николая Зосима, который много сделал для утверждения греческой общины как меценат. Но магистрат решил выселить его из общественного дома, который он занимал, что нанесло ему сильную нравственную обиду.

Можно приводить много различных примеров о жизни греков, которые выходили за пределы общины и становились известными жителям города, в том числе и гимназиям. Среди знакомых Гоголя было немало греков.

Выборы в греческий магистрат были довольно сложным процессом. В 20-е годы XIX века греческая община жила на подъеме национально-патриотических чувств, так как в 1821 году в Греции началось восстание против османских захватчиков. Его организационной подготовкой занимались члены тайного общества греческих патриотов "Филики Этерия", которые базировались в Одессе. Здесь же поселилось и значительное количество греческих семей после разгрома восстания. В этот момент и было принято решение направить некоторых ребят учиться в Нежин.

Была еще одна важная проблема. В конце XVIII – начале XIX века в связи с открытием портов на Азовском и Черном морях сюда передвигалась и торговля. Греческие купцы переселялись на Юг, при этом оставаясь членами нежинского братства, так как не хотели терять свои льготы, предусмотренные им с давних времен. Их приглашали на выборы магистрата, но войти в его состав они постоянно отказывались.

Магистрат был полноправным хозяином денег, которые шли от процентов капитала, внесенных богатыми греками на нужды братства. Кроме того, в кассу магистрата поступали пожертвования, которые делали греческие купцы и "посредством этого небольшого ежегодного взноса они освобождались от всякой общественной службы и неизбежных с нею обязанностей" [6].

О характере использования денег не знала община, так как по греческим традициям никто расписок не давал. Поэтому было много нареканий. Да и суммы расходов, которые фиксировались в журнале, вызывали сомнения, например, дано 157 рублей нежинскому городничему за внимание к братству, или истрачено большую сумму (и указано ее) на помощь бедным, на греческое училище и т.п. Были случаи явных злоупотреблений. Это вызывало недовольство в среде греков.

Не простыми были взаимоотношения и с нежинской властью. В связи с тем, что греки пользовались особыми льготами и привилегиями, не платили налогов, хотя торговали по всей стране, это раздражало местных обывателей, купцов других национальностей. Греческий суд в своей практической деятельности руководствовался не общегосударственными российскими законами, а своим сборником законов Арменопуло. Пройдет небольшое время, и эти вопросы будут решаться в общегосударственном масштабе не на пользу греков, что привело к упадку греческого братства в Нежине.

Но во времена пребывания Гоголя в Нежине греки все еще пользовались привилегиями. О жизни греков Гоголь сообщал в письме к Г.Высоцкому от 19 марта 1827 года: "В Нежине теперь беспрестанные движения между греками, шумят, спорят в магистрате, хотят нового образа правления, в предшествующую субботу мятежные сенаторы самовольно свергнули архонта Бафу, а на его место и в сенаторское достоинство возвели до того неизвестного Афендулю. Базиль уже заключил с ним трактат и открыл греческую лавку" [7].

Все фамилии, которые называет Гоголь, действительно существовали [8].

Община нежинских греков обычно собиралась зимой в церкви, а летом возле храма для решения различных жизненных вопросов: избирали священников и критеров церкви, членов братского суда, бурмистров, а также членов местного самоуправления – магистрата. Как отмечают исследователи, в магистрат часто попадали люди необразованные, далекие от глубоких общественных проблем.

Членов магистрата избирали на три года. Гоголь был свидетелем одного из таких собраний, слышал, как соревновались в словесных выражениях греческие купцы и обыватели, обзывая друг друга сочными выражениями.

Гоголь мог быть свидетелем избрания на должность бурмистра – Бафы, которого затем сняли. Это было в 1824 году.

Третья глава гоголевской повести называлась
"Всеядная ярмарка".

Нежинские ярмарки это своеобразное явление на Украине. Они возникли в городе еще в XVI веке, получили свой расцвет уже в XVII–XVIII веках. Именно в это время Нежин складывался как торговый центр. Три ярмарки – Троицкая, Покровская и Всеядная, которые ежегодно проходили в городе, создавали в нем особую атмосферу. Сюда приезжали купцы из многих стран мира, привозили разные товары, которые поражали не только своим многообразием, но и экзотичностью. Академик К.Харлампович, который исследовал греческую общину, писал: "На эти ярмарки приезжали купцы, украинские и великорусские с разных городов и местечек с полотном, сукном, пушниной, галантереей и другими товарами. Иностранные купцы – греки, волохи, турки, армяне – привозили турецкие и персидские товары – шелковые, шерстяные, хлопчатые ткани и ценности (камни, жемчуги, кораллы). Польские купцы появлялись с товарами гданскими и шлионскими. Сечь Запорожская доставляла соль и рыбу. Обыватели украинские пригоняли скот и привозили кожи" [9].

Эти ярмарки проходили в Нежине и в I пол. XIX века, хотя они уже не были такими масштабными, как раньше, ибо торговля переместилась на Юг, и город потерял свое значение важнейшего торгового центра. Но ярмарки остаются ярмарками со своими специфическими особенностями. Не знаем, сколько раз Н.Гоголь побывал на Сорочинской ярмарке, но в Нежине он трижды в год

посещал местные, наслаждаясь их шумом и богатством предметов, которые выставлялись для обозрения.

В повести "Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан" Н.Гоголь запечатлел зимнюю ярмарку, которая проходила перед великим постом целый месяц в январе-феврале.

Если до нас не дошло гоголевское описание ни одной из Нежинских ярмарок, о чем можно лишь сожалеть, то обратимся к их воспроизведению, данных современником Н.Гоголя, младшим его соучеником по Гимназии высших наук кн. Безбородко, в будущем талантливый писателем Евгеном Гребенкой. В письме к родителям из Нежина он писал в 1828 г.: "Покровская ярмарка уже начинается, а с нею и движение народа: тяжелые гарбы татарские, наполненные изобилием юга – виноградом, с пронзительным криком тянутся по улицам; повсюду застучал молоток, движимый рукою прибыли, и новые балаганы длинными рядами появились на площади; там увертливый суздалец раскладывал целые коллекции своих картин: возле портретов Ильи Муромца и Соловья Разбойника видно изображения незабвенного мужа Римникского; а против него для симметрии великий объедало, который в день изволил кушать около сорока пудов говядины. Толпы народа глаза тянутся около хитрого продавца, и медные гроши звуча переходят в карманы; и вскоре великий объедало укрощает угол хаты крестьянина" [10].

Не менее богатой и многолюдной была Всеедная ярмарка, Через полгода тот же Евгений Гребенка сообщал родителям 3 февраля 1829 года: "Уже наступает всеядная неделя, а с нею буйство и веселье; трудолюбивый молоток мастерового стучит на балагане, тяжелые сани извозчиков с товарами тянутся длинными рядами по мостовой, а маркированные козырьки носят на хребтах своих молодых дам и кавалеров. Все веселится..." [11]. "Ярмарка была обширная, и много было приезжих купцов из Москвы и даже из Казани татары с шелковыми материями, у коих я купил себе прекрасный шейный платок" [12]. Это уже впечатление Е.Гребенки от той же ярмарки, но следующего года (февраль 1830).

Нежинцы также готовились к ярмарке. К Всеедной ярмарке были уже готовыми знаменитые проквашенные нежинские соленья – маленькие пузырчатые огурчики, которые вывозились купцами в разные страны мира. Славился Нежин и своими особыми наливками, вареньями, табаком. В кабаках продавали не только привозные вина, но и местные напитки, водки разные –

горелка, мед, пиво врознь в кварталы и чары, а также съестные продукты. "Кто охотник до ликеров, – восклицает один из путешественников, – пусть едет сюда: они превосходны; не напрасно хвалится водками Нежин; правда, что нигде таких отличных не делают" [13].

На прилавках ярмарок можно было встретить и товары нежинских ремесленников. Каждый приезжий мог заказать себе украшения из золота или серебра – кольца, сережки.

Славились и нежинские дукачи – женские нагрудные украшения в виде медальона, которые оформлялись металлическим бантом с вкраплениями граненных разноцветных стекол. Широко было развито в Нежине и изготовление печного кафеля. В начале XIX века город был центром изготовления художественных тканей, платков, поясов, которые пользовались большой популярностью и спросом. Были развиты и другие ремесла, в частности, изготовление "скрынь" (расписных деревянных сундуков) и деревянной и глиняной посуды, которая расходилась не только в Нежине, но и по всей округе.

Гоголь любил бывать как на ярмарках, так и базарах, которые постоянно действовали в промежутке между ярмарками. Его, прежде всего, интересовало не обилие товаров (ибо у него никогда не было лишних денег), а само состояние ярмарки и ее участники. Гоголь представляет ее как огромное чудовище, которое шевелится всем корпусом, "кричит, гогочет, гремит. Шум, брань, мычание, бляение, рев – все сливается в один нестройный говор. Волы, мешки, сено, цыганы, горшки, бабы, пряники, шапки – все ярко, пестро, нестройно; мечется кучами и снуется перед глазами. Разноголосые речи потопляют друг друга, и ни одно слово не выхватится, не спасется от этого потопа; ни один крик не выговорится ясно. Только хлопанье по рукам торгашей слышится со всех сторон ярмарки. Ломается воз, звенит железо, гремят сбрасываемые на землю доски и закружившаяся голова недоумевает, куда обратиться" [14].

Эти знаменитые строки из "Сорочинской ярмарки" Гоголя дают возможность представить ярмарку во всем ее объеме. Но писателя прежде всего интересуют ее участники. Он из огромной ярмарочной толпы высвечивает отдельные лица: приезжего мужика, который толкался в народе, узнавая и примеряясь к ценам на пшеницу, которую привез продавать, а также дегтем, которого он хотел взять на барыш; молодую, симпатичную,

чернобровую девушку, которая первый раз на ярмарке и ее охватывает весь ее мир, такой занимательный, веселый и незнакомый. "Ее сместило до крайности, как цыган и мужик били один другого по рукам, вскрикивая сами от боли; как пьяный жид давал бабе киселя; как поссорившиеся перекупки перекидывались бранью и раками; как москаль, поглаживая одною рукою свою козлиную бороду, другою..." [15]. Постепенно Гоголь заполняет ярмарку все новыми и новыми персонажами: цыган, мужик, пьяный жид, перекупки, шинкарь и т.п. Среди ярмарочных персонажей появляется два человека: один, похожий весьма на заезжего "обитателя какого-нибудь местечка, в пестрядевых, запачканных дегтем и засаленных шароварах", и другой – "в синей, местами уже с заплатами, свитке и с огромною шишкою на лбу" (в черновике было – "с широким носом и огромною на нем шишкою"). Это мир "Сорочинской ярмарки", но это могли быть и персонажи нежинской. Таков был гоголевский принцип освещения жизни ярмарки, ее обитателей.

Соученик Гоголя по Нежинской гимназии высших наук Василий Любич-Романович замечал, что Гоголь "искал сближения... с базарными торговцами на рынке Нежина – в особенности. Это сближение его с людьми простыми, не претендующими на изящество манер, изысканность речи и на выбор предмета беседы, очевидно, давало ему своего рода наслаждение в жизни, удовлетворяло его эстетические потребности и вызывало в нем поэтическое настроение. Так, по крайней мере, мы это замечали потому, что он после каждого такого знакомства где-либо подолгу запирался в своей комнате и заносил на бумагу свои впечатления" [16].

Активность на Всеедной, как и на других ярмарках, проявляли греки, которые не только торговали в магазинах, но и занимались доставкой товаров и его перепродажей большими партиями. И эта торговля на Всеедной ярмарке проходила до 1847 года, пока ее не перевели в город Ромны.

Гоголя, естественно, не столько интересовали торговые отношения, операции, сколько сами торговцы, колоритные, интересные, богатые во всех отношениях. Кто оказался в объекте внимания юного писателя, что так поразило его, что он обратился к описанию именно Всеедной ярмарки, трудно сказать. Но то, что это было преподнесено с юмором, – это так, и на это мы уже обращали внимание, рассказывая о повести Гоголя "Сорочинская ярмарка" [17].

Четвертая глава "Обед у предводителя П****"

Побывать на обеде у предводителя дворянства, да еще у нежинского – не каждому везло. Это было особое событие, на которое приглашались представители дворянства, а также известные лица города, то есть нежинская элита.

Нежин, хотя и был уездным городом, но по населению он превышал многие губернские города, был известен еще с XVII века как один из крупных полковых городов Левобережной Украины. Поэтому еще с XVIII века в крепости Нежина располагалось военное подразделение, которым командовал генерал. В частности, в 20-е годы XIX в. здесь стоял Киевский драгунский полк. И это было одной из его отличительных черт.

Нежин был многонациональным городом. Кроме украинцев, русских, евреев, и представителей разных национальностей, в городе с XVII века обосновалась большая колония греков, которая, как уже отмечалось, играла важную роль в его жизни. Греческое купечество было известно далеко за пределами Украины.

Нежин был и культурным центром. С 1820 г. функционировала Гимназия высших наук со штатом профессоров. В городе также функционировали уездное училище, Александровское греческое училище, богоугодное заведение, аптека, почтовая станция и т.п.

Известны были и медноливарный завод братьев Черновых (с 1791 г.), ткацкая фабрика Иванова и другие предприятия. Здесь обосновались на постоянное жительство те, кто уходил в отставку: крупные чиновники, военные. Как отмечают путешественники, те, кого судьба временно забрасывала в Нежин и которые на короткое время останавливались в городе, нежинцы были особо гостеприимны.

Бывший Владимирский губернатор, москвич князь Иван Михайлович Долгорукий дважды в 1810 и 1817 годах побывал в Нежине, познакомился с храмами, культурными достопримечательностями города, а также его обитателями. Отрывок из его воспоминаний дает возможность окунуться в частную жизнь нежинцев, в их бытовую атмосферу:

"Сестра моя... старалась показать нам все здешние общества, в лучшем их виде, и познакомила нас со многими. По утрам мы принимали визиты к себе, а после обеда сами их развозили. Генерал Поль просил нас к себе обедать. Квартира его не велика и не пышна, но отенена будучи садом с деревьями, приятнее

золотых карнизов, в жаркое время дня. Он и жена его – любезные хозяева. Накормили нас очень хорошо, и под звуки клавикорд наши дети попрыгали между собой. Ездили потом к Рубану, отставному Действительному статскому советнику и человеку пожилому; с ним жена и внучик. Когда я служил в гвардии, он был Советником в Петербургском банке. Мы вспоминали с ним красоты того века и тогдашней жизни.

Посетили Клицу [греческий купец – Г.С.]. Его не было в доме; он в Ромны поехал на ярмарку, сбывать пушный товар, которым ведет торг с Царемградом и Черноморскими портами. Жена его, беременная на сносях, приняла нас очень ласково, потчевала нас фруктами и напоила чаем.

В будние дни здесь никакого собрания не бывает; но для нас генерал Поль пригласил многих жителей города в Безбородкин сад ["Но чего лучше для прогулки Безбородкин сад? Он всякое воскресенье открыт для публики"]. Там услышали мы полковую музыку, увидели многих офицеров, и сделалось изрядное собрание. Это привлекло многих простолюдинов; на широкой площадке под тенью (или тени уже не надобно было в вечер тихий и прекрасной), скажем лучше под крышкой больших деревьев, открылся бал. Все мы, старые и малые, пустились танцевать. Мазурка, попури и прочие танцы заняли молодежь до сумерек, и мы не разъехались, а разошлись пешком, при лунном сиянии.

Некто полковник Краснокутской, женившийся недавно на пригожей девушке Ширковой, родственник моего зятя, пригласил нас всех к себе на чашку чаю: мы все пошли к нему маршем; он имел квартиру близко сада. Музыка следовала за нами, офицеры так же, и у него продолжался бал почти до полуночи. Он живет очень хорошо. Покои пространные, вишен и конфект нашли у него множество, и тут прекраснейшим образом кончили день, которой столько был весел, сколько того желать позволено в Нежине. Но сии забавы не принадлежали городу: мы ими в полной мере обязаны были ласковости генеральши Поль, которая около себя умела собрать круг лучших людей в городе" [18].

Таким же наполненным на различные события был и следующий день, который также подробно описывает князь И.М.Долгорукий:

"Мы захватили тут госпожу Рубан, и все пошли чай пить к Клице. Там ждали нас бергамоты, дыни, арбузы, груши и всякие

плоды. Здесь их множество на рынках и в домах. Вечер был прекрасный. Мы при восходе месяца шли пешком на квартиру в одних фраках... Краснокутские нас звали к себе обедать. У них другие заняли меня предметы. Хозяин подарил мне свое путешествие в Цареград, печатное, и показывал табакерку бриллиантовую, которая подарена была ему от султана: алмазы крупные и большой цены: она стоит, говорят, здесь 10000 рублей. Вещь драгоценная! На шею у него орден луны на померанцевой ленте: едва ли кто из русских офицеров, кроме его, имеет сие отличие. Орден золотой, круглый, с алмазами, а к нему месяц маленькой меры из алмазов прикалывается вместо нашей звезды, на левой стороне. Все эти безделки любопытны, потому что редки...

На вечер пожаловали к нам Клица и Краснокутские, кои у нас и отужинали. Круговенька была разговорчива и весела. Полицмейстер здешний так же разделил ее с нами. Он из военных, и доставил мне разные пособия к путешествию до Москвы" [19].

Просим прощения за длинные цитаты. Но нам хотелось окунуть читателя в бытовую повседневность представителей высшего общества Нежина, обратившись к воспоминаниям одного из его участников. Без этих подробностей, отмеченных И.М.Долгоруким, трудно представить бытовую сторону жизни тех, кто был в объекте внимания Гоголя.

Познакомившись с некоторыми гостеприимными нежинцами, возвратимся к гоголевской четвертой главе, посвященной обеду у предводителя П***.

Кто скрывался под усеченной буквой П? Сопоставив все факты, можем утверждать, что это мог быть Яков Семенович Прокопович, отец друга Гоголя Николая. Бывший военный, управляющий заставой пограничников, таможенник, коллежский советник 49-летний Я.С.Прокопович, выйдя в отставку, вместе с двумя сыновьями в 1820 году переехал в город Нежин на постоянное место жительства. Вскоре он был избран уездным предводителем дворянства. В 1822 г. он поместил своих сыновей Николая и Василия в Гимназию высших наук вольными пансионерами, то есть они содержались в пансионе гимназии за счет родителя, а Гоголь содержался там же за счет гимназии. Несмотря на то, что Гоголь был на два года старше, он очень подружился с Николаем Прокоповичем.

В связи с тем, что отец Н.Прокоповича жил в Нежине, то Гоголь вместе с Николаем мог бывать в их доме и наблюдать за одним из обедов у предводителя дворянства Якова Семеновича.

Гоголь был мастером описания завтраков, обедов, балов, о чем свидетельствуют их зарисовки в произведениях последующих лет. Чтобы подкрепить нашу мысль, приведем здесь несколько отрывков из "Мертвых душ": "... В продолжение того времени, как гости резались в вист, появилась на столе белуга, осетры, семга, икра паюсная, икра свежепросольная, селедки, севрюжки, сыры, копченые языки и балыки, – это все было со стороны рыбьего ряда. Потом появились прибавления с хозяйской стороны, изделия кухни: пирог с головизною, куда вошли хрящ и щеки девятипудового осетра, другой пирог с груздями, пряженцы, масляницы, взваренцы... Заметив, что закуска была готова, полицмейстер предложил гостям окончить вист после завтрака, и все пошли в ту комнату, откуда несшийся запах давно начинал приятным образом щекотать ноздри гостей и куда уже Собакевич давно заглядывал в дверь, наметив издали осетра, лежавшего в стороне на большом блюде. Гости, выпивши по рюмке водки темного оливкового цвета, какой бывает только на сибирских праздничных камнях, из которых режут на Руси печати, приступили со всех сторон с вилками к столу и стали обнаруживать, как говорится, каждый свой характер и склонности, налегая кто на икру, кто на семгу, кто на сыр" [20].

А вот отрывок из невошедшей в основной текст поэмы главы "Обед у полковника Кошкарёва": "Ротозей Емельян и вор Антошка явились с салфетками, накрыли стол, поставили поднос с шестью графинами разноцветных настоек. Скоро вокруг подносов и графинов обстановка ожерелье тарелок со всякой подстрекающей снедью. Слуги поворачивались расторопно, беспреестанно принося что-то в закрытых тарелках, сквозь которые слышно было ворчавшее масло.

Закуске последовал обед. Здесь добродушный хозяин сделался совершенным разбойником. Чуть замечал у кого один кусок, подкладывал ему тут же другой, приговаривая: "Без пары ни человек, ни птица не могут жить на свете". У кого два – подваливал ему третий, приговаривая: "Что ж за число два? Бог любит троицу". Съедал гость три – он ему: "Где ж бывает телега на трех колесах? Кто ж строит избу о трех углах?". На четыре у него была тоже поговорка, на пять – опять. Чичиков съел чего-то чуть ли не двенадцать ломтей и думал: "Ну, теперь ничего не приберет больше хозяин". Не тут-то было: не говоря ни слова, положил ему на тарелку хребтовую часть теленка, жаренного на вертеле, с почками, да и какого теленка!

- Два года воспитывал на молоке, – сказал хозяин, – ухаживая как за сыном!

- Не могу, – сказал Чичиков.

- Вы попробуйте да потом скажите: не могу!

- Не взойдет, нет места.

- Да ведь и в церкви не было места, взошел городничий – нашлось. А была такая давка, что и яблоку негде было упасть. Вы только попробуйте: этот кусок тот же городничий.

Попробовал Чичиков – действительно, кусок был вроде городничего. Нашлось ему место, а казалось, ничего нельзя было поместить" [Т. 5, с. 408].

По этим отрывкам читатель, вошедший во вкус гоголевских описаний закусок, может себе представить обед у нежинского предводителя П***. Гоголь при этом ярко и колоритно воспроизводит тех, кто так насыщался за таким богатым, таким разнообразным обедом.

Последняя, пятая глава повести "Роспуск и съезд студентов" посвящена периоду летних каникул гимназистов, которые начинались обычно после последнего экзамена летней сессии в конце июня и длились целый месяц. 1 августа в Гимназии начинались занятия нового учебного года.

Какими же были роспуск и съезд студентов в год, когда предположительно была написана повесть? 1824 год. 1 июня в Гимназию прибыл почетный попечитель граф. А.Г.Кушелев-Безбородко. Незадолго до каникул 13 июня Гоголь сообщал родителям, что господа Баранов и Данилевский вместе с ним с нетерпением ожидают отъезда домой. "Я вам писал о приятном путешествии, которое мы скоро предпримем; о радостном нашем свидании; о удовольствиях, которые я буду внушать. Разве это такой мелочный предмет, который должно оставить без внимания? верьте, любезные родители! что вся так сказать жизнь моя основанна на этом. Сие блаженное время я почитаю центром моих желаний, источником моих удовольствий. – И так, надеюсь, вы ускорите письмом вашим. Но правда теперь уже его не нужно, я и позабыл, что ныне 13 июня и что чрез 10 дней вы пришлёте за мною (каникулы будут 20 июня). Но так как еще мне надо сделать платье, то мы не ранее 23 выедем отсюда; как бы я желал скорее... Ежели вы будете присылать за нами, то пожалуйста пришлите нашу желтую коляску с решетками и шестеркою лошадей. Не забудьте коляску с зонтиком, в случае дождя чтоб нам спокойно было ехать, не боясь быть промоченными". Гоголь

также просит прислать книги из Кибинец "на дорогу для разогнания скуки долго оставаться на постоянных дворах".

Завершается это письмо лирическим размышлением о Родине, родной земле, тихой речке Псел.

Но в это предканикулярное время Гоголя и его друзей ожидало важное событие, которое происходило в Гимназии. 22 июня 1824 года была освящена гимназическая Свято-Александровская церковь. До этого гимназисты ходили на молебен в городскую Свято-Преображенскую церковь.

На церемонии, кроме профессоров и учащихся, присутствовали военные, гражданские чиновники Нежина, родители гимназистов, помещики окрестных сел. После освящения церкви и всех помещений Гимназии, в котором приняло участие духовенство всех церквей Нежина во главе с архимандритом Евгением, почетный попечитель Гимназии А.Г.Кушелев-Безбородко для гостей устроил торжественный завтрак, а в четыре часа по полудни – обед. День закончился балом, который продолжался до двух часов ночи. Это важное событие было зафиксировано в журнале конференции. А священник А.Ф.Хойнацкий в своем очерке "Институтская Свято-Александровская церковь в г.Нежине" (1877) называет Н.Гоголя, а также всех пансионеров второго отделения, где он учился, которые присутствовали на этом торжестве. Гоголь, рассказывая об этом важном событии, не мог не заметить забавные случаи, какие-то интересные ситуации, которые затем воспроизвел с юмором в своей повести.

23 июня 1824 года Гоголь вместе со своими друзьями Петром Барановым и Александром Данилевским выехали домой на каникулы.

Возвращение с каникул ничем особым для Гоголя в этот год не ознаменовалось.

Приведенные выше факты, дают возможность предположить, что в повести Н.Гоголь использует кольцевую композицию: он начинает свое повествование и заканчивает его рассказом об освящении церковью – Святой Елены и Константина на Греческом кладбище и Свято-Александровской в Гимназии высших наук. И несмотря на юмористическую окраску событий в середине повести – начало и ее конец определяет авторскую позицию – не только смеяться над пошлостью, но и помнить о возвышенных ценностях человеческого бытия.

Не претендуя на окончательный вариант раскрытия социально-бытовой основы произведения Н.Гоголя, надеемся на то, что появятся и другие исследования, которые помогут окунуться в мир гоголевских героев и их жизненных ситуаций.

Литература

1. Гимназия высших наук и Лицей кн. Безбородко. – СПб., 1881. – С. – 364.
2. Н.В.Гоголь и А.С.Данилевский // Вестник Европы. Журнал истории – политики – литературы. 14 том. Двадцать пятый год. – СПб., 1890. – Т. 1. – С. 82.
3. Гоголь Н.В. Собр.соч.: В 7 т. – М., 1976–1979. – Т. 6. – С. 426.
4. Гоголь в Нежинском лицее (Из воспоминаний В.И.Любич-Романовича) // Исторический вестник. Год 23. – Февраль. – 1902. – С. 554.
5. Отдел Черниговского государственного областного архива в Нежине, фонд 1249, оп. 1, ед.хр. 128, л. 4.
6. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII–XVIII ст.). Нарис V. Ніженські греки і торгівля // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. Вип. 3. – К., 1999. – С. 130.
7. Гоголь Н.В. Полное собр. соч. – М., 1940. – Т. X. – С. 86–87.
8. Строжевский Н.К. Нежинские греки. – К., 1863. – С. 19–20. Здесь перечислено 226 фамилий нежинских греков согласно X ревизии.
9. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII–XVIII ст.). Нарис У. Ніженські греки і торгівля // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. Вип. 3. – К., 1999. – С. 128.
10. Гребінка Є. Твори: У 3 т. – К., 1980. – Т. 3. – С. 532.
11. Там же. – С. 539.
12. Там же. – С. 551.
13. Долгорукий И. Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда // Чтение в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1869. – Кн. 3, гл. I, XXIX. – С. 312.
14. Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 7 т. – Т. 1. – С. 18.
15. Там же. – С. 19.
16. Исторический вестник. – 1902. – Т. 87, №2. – С. 548.
17. Самойленко Г.В. О "Сорочинской ярмарке" Н.Гоголя // Литература та культура Полісся. – Вип. 31. – Ніжин, 2006. – С. 44–63.
18. Путешествие в Киев в 1817 году князя Ивана Михайловича Долгорукого // Чтение в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1870. – Апрель–июнь. – Кн. 2. – М., 1870. II. – Материалы отечественные. – С. 58–60.
19. Там же. – С. 176.
20. Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 7 т. – М., 1978. – Т. 5. – С. 143.
21. Там же. – С. 408.

Естетика консонантної структури українських лексем

У різних стилях сучасної української літературної мови почуття прекрасного формують лексеми, змодельовані за законами милозвучності – звукової гармонії. Створюючи незабутнє враження, естетика лексичної одиниці особливо відчутна в поетичній мові, де під умілою рукою митця слово стає стилістично маркованим, образно віддзеркалюючи явища навколишньої дійсності, передаючи емоційний стан людини. Звичайно, базовими компонентами української поетичної мови й мовлення виступають передусім такі лексичні одиниці, звукова гармонія яких диктується національно значущими стереотипами їх фонетичного моделювання. За спостереженнями Н.І.Тоцької, видатного вітчизняного фонетиста, "...милозвучність української мови забезпечує передусім гучність", яка, окрім виразної повнозвучної вимови голосних і приголосних, плавної акцентно-ритмічної структури слова, наспівної мелодики, виявляється і в порівняно невеликій кількості збігів кількох приголосних [6, с. 4–5]. Як відомо, "у системі української мови голосні становлять 15,8%, приголосні – 84,2%" [там само], тому серед багатьох засобів створення естетичного образу українських слів консонантна структура є винятково вагомим чинником, адже характер одиничних приголосних та їх сплук детермінує передусім національний колорит української мови, а також її евфонію в загальноприйнятому розумінні. Оскільки "в поетичному... тексті виявляється значною мірою спонтанний плин мови, який тільки на останньому етапі може бути... відредагований автором" [2, с. 95], важко не погодитися з думкою Л.Лисиченко, котра вважає, що поетична мова "є наслідком не штучного "надумування", ... а глибинних процесів селекції мовного матеріалу, яка залежить від внутрішнього світу письменника, зумовленого не тільки культурно-історичними та соціальними факторами, а й психічними основами особистості" [там само]. У цьому випадку авторське бачення мелодики консонантного моделювання слова, суголосне появі імпліцитного семантико-емоційного нашарування, формує додат-

кові емоційні семи й розширює змістові параметри поетичного тексту.

Порушена проблема є, на наш погляд, винятково актуальною, бо проливає світло й на суто національні риси української літературної мови, котра, незалежно від стилю функціонування, на всіх етапах свого розвитку вирізнялася з-поміж інших слов'янських і неслов'янських мов унікальними властивостями: "музикальність", "приємністю", "барвистістю", "поетичністю". Цими означеннями як цілком природними й узвичаєними послуговувалися й послуговуються ось уже кілька століть поспіль і всесвітньо відомі лінгвісти (П.Срезневський, М.М.Михайлов, Н.І.Тоцька, М.А.Жовтобрюх), і літературознавці (письменники Б.Д.Антоненко-Давидович, І.Драч, Д.Павличко, С.Плачинда), і, зрештою, пересічні носії української мови, хоч сьогодні ці терміни, зокрема й милозвучність, її конотативний потенціал, потребують додаткових наукових обґрунтувань. На це звертав увагу й відомий дослідник трипільської генези милозвучності української мови Ю.Л.Мосенкіс, вважаючи, що наукове вивчення цієї проблеми має значні перспективи й передбачає з-поміж багатьох напрямків "усебічне, багатоаспектне визначення поняття милозвучності та складових частин цього явища" [3, с. 46]. Із наукового погляду, милозвучність як естетична категорія важлива ще й тому, що її можна трактувати як одну з фоностилістичних універсалій, завдяки якій легко охарактеризувати типологічні риси кожної мови, зокрема й української, адже у світі немає жодної мови, у якій би евфонія не була результатом функціонування її вокальної таконсонантної системи й не віддзеркалювала етапи її розвою та удосконалення. У цьому зв'язку характер шумних і сонорних приголосних у складі лексичних одиниць і є, на наш погляд, однією з таких складових милозвучності української літературної мови взагалі й поетичної зокрема, що формують водночас "додаткові семантичні і прагматичні особливості ("співзначення") лексичного значення та значень інших мовних рівнів, які нашаровуються на їхній предметно-поняттєвий аспект і можуть бути зумовлені як змістовою стороною, так і внутрішньою формою слова" [5, с. 248]. Власне, ідеться про фонетичні конотації, котрі здатні породжувати приголосні та їхні сполуки в ліричних творах – тих духовних криницях, з яких ми, за словами В.Яременка, сьогодні п'ємо красу, у дзеркалі яких бачимо високий мистецький злет душі художника слова, хвилюючий поетичний світ образу й думки [7, с. 5]. Серед таких творів – вірші

В.Симоненка, поетична форма яких із погляду версифікаційних прийомів (зокрема й добору лексем із характерним типом консонантної структури) надзвичайно природна, тому не випадково майже всі дослідники його творчості звертають увагу на так звану "квінтесенцію поетичної простоти" [1, с. 37]. Цей "маленький чорнороб поезії" (так В.Симоненко називав себе в щоденнику) "не працював спеціально над "озвученням" своїх віршів і нема в нього такого розкошування у звуках, як у Тичини або в Ліни Костенко. Виходило в нього так саме собою, але всюди в його поезіях... дискретно дозоване насичення тим чи тим звуком, специфічно симоненківське" [1, с. 23]. Наприклад, у поетичній мові В.Симоненка привертає увагу передусім алітерація [p] та [p'], яка наповнює лексеми особливим дрижанням (тремтінням), а художній твір – незвичайною емоційною напругою:

<i>З ротатим, ридаючим риком</i>	<i>Марить брама у тривожнім сні,</i>
<i>Вітри орди хмар несуть,</i>	<i>Де стража брязкає ключами</i>
<i>І ходить за їхнім криком</i>	<i>І скриплять ворота захисні....</i>
<i>Бажання лягати і заснуть...</i>	<i>Сотні літ наруги і тортури</i>
"Осіній дисонанс" [4, с. 111]	<i>Мертвих повертають у гробах.</i>
	"Брама" [4, с. 193]

Там, де сонорні [p] та [p'] превалюють, поетичні рядки стають пекучими й розпачливо гіркими:

<i>Рвися з горлянки</i>	<i>Не чути голосінь.</i>
<i>свавільним криком,</i>	<i>Іржавіють оркестри.</i>
<i>Мій неслухняний вірш!</i>	<i>Оратори втомились</i>
"Злодій" [4, с. 189]	<i>від кричань.</i>
	"Некролог кукурудзяному
	качанові, що згнів на
	заготпункті" [4, с. 191–192].

Як бачимо, за стриманою поетичною формою, сказати б, "за ошадністю вислову з нахилом до прозаїзму" [1, с. 51–52] – глибина почуттів, щирість вислову, розуміння ролі звуків, особливо приголосних, адже "Слова звучать примусить сильно й гучно Лише одна поетова душа" [4, с. 146].

У В.Симоненка дрижачі консонанти здатні передати не просто різкість вислову – увесь той біль, усю ту муку, яку несе в серці митець: *Мільярди вір – зариті у чорнозем, Мільярди щасть – розвіяні упрах... Душа горить, палає лютий розум, І ненависть регоче на вітрах.* "Гранітніobelіски, як медузи" [4, с. 175]

Прикметно, що корелятивна пара [p]/[p'] допомагає авторові сформувати асоціації, пов'язані саме зі звуковими конотаціями (*крику, ридань, реготу, скрипіння брами, голосу сурм...*), фокушуючи увагу на поетичній фразі, яка естетично довершена й комунікативно значно місткіша.

Звукове тло – дрижачі – обрав і Б.Рубчак для висловлення у винятково категоричній формі своїх переконань. А добір лексем з алітерацією [p]/[p'] суголосний поетичному стилю В.Симоненка:

Віршам і снам не вір: З варив розрив-трави
траур, та рев, та вир. Скроплений кожен вірш.

Українські поети різних поколінь часто віддають перевагу лексичним одиницям, у консонантній структурі яких обов'язковими компонентами є шумні глухі приголосні [с]–[с'] (В.Кобилянський, М.Семенко, Г.Чупринка, П.Тичина, М.Рильський, М.Вінграновський та ін.). Не виняток і В.Симоненко, який цим корелятивним протиставленням моделює семантичні асоціації (звуки коси в ранковій тиші як символ мелодійного слова А.Малишка), створюючи так звані додаткові "емотивні значення" (термін Л.Новикова):

Устає косар до роботи, Ніби краплі солоного поту,
Скісся блискає і співа. Світять чесні його слова.
["Косар", с. 73.]

Але справді дивовижною поетичною експресією переповнені рядки віршів, де спостерігається гра у звукових групах, до складу яких уходять сонорні й шумні (зокрема приголосні [с]/[с'], [p]/[p']): *Ізнов спадають трафаретні роси Із сінокосів буйних кіс, І знову в небі невідомий біс Повісив сонце на прозорих тросах.* "Поет і природа" [4, с. 128].

І все ж українська поетична мова виявляє тенденцію до поєднання лексем, у яких повторюються консонанси в межах одного поетичного рядка:

Небо скуйовджене і розколисане [н] [с] [н] [с] [с] [н]
Дрантя спустило на темні бори, [т'] [т] [т]
Сонного місяця сива лисина [с] [н:][с'] [с] [с] [н]
Полум'ям сизим горить. [м] [м] [с] [м]
"Осінній дисонанс" [4, с. 111],

або в межах лише кількох лексем: *Тітка гладить рукою глек* ["Піч": 4, с. 66]; *Нашорошилось небо буряно І погрозами загуло* ["Впало сонце в вечірню куряву": 4, с. 126].

В.Симоненко – художник високого поетичного слова – поклав в основу свого поетичного стилю конденсацію вислову та своєрідний поетичний прозаїзм, прагнучи сформуванати художні смаки й уподобання українців на духовних народнопоетичних зразках. І це дозволяє нам зробити висновок: мелодика української лексики, змодельована саме консонантною структурою, – це не лише витвір фантазії обдарованих талантом людей – художників слова, а й результат багатовікової мовної вправності всіх поколінь українців, що робить нашу мову як засіб спілкування категорією і соціально-історичною, й евфонічно досконалою.

Література

1. Кошелівець І. У хороший Шевченків слід ступаючи... // Симоненко В. Берег чекань. – 2-е вид., доп. – Мюнхен: Видавництво "Сучасність", 1973. – С. 7–59.
2. Лисиченко Л. Психологічний фактор у поетичному мовленні // Українське мовознавство. – 2002. – Вип. 24. – С. 94–101.
3. Мосенкіс Ю.Л. Українська мова у євразійському просторі: Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки. – Київ: Видавничий дім А+С, 2006. – 224 с.
4. Симоненко В. Берег чекань. – 2-е вид., доп. – Мюнхен: Видавництво "Сучасність", 1973. – 310 с.
5. Тараненко О.О. Конотація // Українська мова. Енциклопедія / В.М.Русанівський, О.О.Тараненко, М.П.Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2002. – 752 с.
6. Тоцька Н.І. Засоби милозвучності української мови // Українське мовознавство. – 2000. – Вип. 22. – С. 3–9.
7. Яременко В.В. Життя і слово Григорія Сковороди // Сковорода Г.С. Сад пісень: Вибрані твори (Пер. М.Зерова, П.Пелеха, В.Шевчука. Вступ, стаття, упоряд. та приміт. В.В.Яременка. Портрет і мал. С.К.Артюшенка). – К.: Веселка, 1980. – 190 с.

Інтенсивність як лінгвістична категорія та її вираження у складних синтаксичних конструкціях інтенсивної допустово-протиставної семантики

У граматичній системі української мови значною експресивною насиченістю вирізняються складні речення допустово-протиставної семантики. Поміж таких конструкцій – складнопідрядні речення: *Знала Марія, що запропонує їй тепер хазяїн. Чого тільки не передумала, які сумніви не мучили її днями і уві снах, та відганяла від себе слабкості, спокуси й вагання – десь глибоко в серці ще жевріла надія повернутися на Україну* (Р.Іваницюк);

складносурядні конструкції: *І не буде води іншої, як з мікробами, і слова не буде страшнішого, як слово "епідемія", і почуватимеш іноді до сліз давучий відчай перед масштабами лиха, перед повсюдністю бруду, антисанітарії, перед мірадами збудників найжахливіших хвороб, – однак, долаючи хвилини зневіри, знов і знов ставатимеш до діла, йтимеш у наступ на все оте безмежне лихо, на кожному кроці ризикуватимеш собою, життям своїм, так, так, життям, хоч і самій жити хочеться, не менше, дівчатка, ніж вам...* (О. Гончар);

безсполучникові складні речення: *Минув травень, почався червень – ні краплини дощу, спека* (З газ.).

В українській мові аналізовані конструкції потребують детального дослідження. Найповніше складні речення допустової семантики описані А.Г.Кващюком [5], який здійснив структурно-семантичний аналіз синтаксичних одиниць, вказуючи на їх особливе місце серед речень інших структурно-семантичних типів завдяки специфічним сполучним засобам, особливостям будови тощо. Також розглядові питань, пов'язаних з аналізом цих конструкцій, присвячені дослідження зарубіжних авторів: Р.М.Теремової, Н.О.Андромонової, Л.С.Естріної, Л.Є.Осипової, В.С.Храковського та ін. Проте актуальним залишається подальше поглиблене дослідження семантико-синтаксичної структури складних допустово-протиставних речень з використанням значного лінгвістичного матеріалу і з аналізом засобів вираження інтенсивності ознаки, дії, процесу, які реалізуються в семантичній структурі речень.

Саме з'ясуванню особливостей семантичної категорії інтенсивності та аналізу засобів інтенсифікації складних речень допустово-протиставної семантики присвячена ця робота.

Словник української мови трактує поняття інтенсивності як абстрактний іменник до **інтенсивний**: 1. Напружений, посилений. 2. Який дає найбільшу продуктивність. 3. Яскравий, густий (рідко) [10, с. 36–37].

У лінгвістичних роботах під категорією інтенсивності розуміють таку мовну понятійну категорію, яка служить для відображення всієї шкали градації у ступені вияву ознаки і виражається засобами різних мовних рівнів [15, с. 4].

Статус категорії інтенсивності визначається її співвідношенням із суміжними категоріями – кількості, міри, експресивності.

Інтерпретація інтенсивності в контексті експресивності і трактування її як складової категорії експресивності пов'язані з тим, що експресивне як дещо стилістично вище нейтрального обов'язково передбачає посилення [12, с. 16]. Ці категорії мають однакові мовні засоби їх вираження, а також виконують функцію посиленої дії на адресата. Основне призначення категорії інтенсивності полягає у розкритті міри експресивності висловлювання, яка знаходить своє відображення в ступені інтенсивності [12, с. 30].

Розглядаючи поняття інтенсивності, Ш.Баллі пише: "Взяте в найширшому розумінні цього слова, це поняття внутрішньо міститься в будь-якому співставленні мовленнєвих актів за умови, якщо під терміном "інтенсивність" розуміти всі розбіжності, що зводяться до категорій якості, величини, цінності, сили тощо" [1, с. 202]. Іншими словами, інтенсивність – це сила, величина прояву якості, дії.

Інтенсивність – це така семантична категорія, якій властива градація ступеня вияву ознаки за моделлю інтенсифікації – процесу її підсилення відносно результату, тобто показника цієї інтенсивності на відповідній шкалі [4, с. 5].

Аналізуючи статус і характер семантичної категорії інтенсивності, мовознавці вказують на її співвіднесеність з категорією кількості. О.Й.Шейгал відзначає: "Категорія інтенсивності, означаючи приблизну кількісну оцінку якості, є частковим проявом категорії кількості, а саме тієї її сторони, яка характеризується як неозначена кількість" [15, с. 6].

Категорії інтенсивності, кількості та якості – це філософські категорії, що перебувають у взаємозв'язку між собою. Перехід кількісних змін у якісні є законом мислення, логіки. Проте він має пряме відношення до дійсності, оскільки взаємозв'язок між цими категоріями спостерігається в процесі пізнання.

Ступінь інтенсивності ознаки, на думку О.М.Сергєєвої, може бути виражений релятивно й абсолютивно [8, с. 69]. Релятивний ступінь характеризується здатністю вказувати на ступінь інтенсивності ознаки опосередковано, тобто шляхом співставлення і порівняння предметів, яким притаманна ця ознака. Абсолютивний ступінь вказує на інтенсивність ознаки безвідносно, тобто без порівняння з іншими предметами. Релятивне вираження ступеня інтенсивності може мати об'єктивний чи суб'єктивний характер. Так, у складних допустово-протиставних реченнях, в яких спостерігаємо вказівку на ознаки, дії, що об'єктивно існують, ступінь прояву їх інтенсивності виражена об'єктивно. Наприклад: *Що не кажіть, а Віктор – людина захоплень, у вигляді азарту живе в ньому порив, прагнення сягнути незвичайного, а хіба за це можна людину осуджувати?* (О.Гончар). У суб'єктивних допустово-протиставних реченнях інтенсивність вияву ознаки, дії виражена емоційно-суб'єктивно. Напр.: *Ці статuti наганяють на мене якийсь, ну, просто містичний жах. Вони написані ніби санскритом: скільки не розшифрую – ніяк не доберусь глузду* (О.Гончар). *Інші бояться, коли гримить, а Ягичеві це – ще з дитячих літ – мов найкраща музика. Де не бував, у які грози не потрапляв..., але ніде не чув він таких красивих громів, як у своїй Кураївці!* (О. Гончар).

Категорія інтенсивності є загальноомовною категорією і по-різному виявляється на різних мовних рівнях. На фонетичному рівні – в розтягуванні голосних у слові і приголосних; дефіси, тире, що виділяють окрему букву, підкреслена манера вимови – відривність, частотність, рифмованість, що належить до графічно експресивних засобів [3, с. 193]. На синтаксичному рівні інтенсивність досягається градацією розміщення слів, сполучень слів у реченні в порядку посилення їх смислового значення. Лексичні засоби вираження категорії інтенсивності використовуються для посилення того чи іншого слова в тексті, для вираження емоційного настрою в тексті, для вираження емоційного настрою мовця, а також його емоційно-оцінного відношення до підсилювального слова [13, с. 24–25]. При цьому важливу роль відіграють так звані слова-інтенсифікатори [12, с. 29].

У складнопідрядних конструкціях інтенсивної допустово-протиставної семантики такими словами є сполучні засоби *хто (би) не, що (би) не, коли (би) не, де (би) не, куди (би) не; хоч (би) хто, хоч (би) що, хоч (би) коли, хоч (би) де, хоч (би) куди*, на які виразно падає логічний наголос у реченні.

Порівняно із складнопідрядними допустово-протиставними конструкціями нейтральної семантики, підрядна частина яких оформлена сполучниками **хоч (хоча), хай (нехай), незважаючи на те що, дарма що**, складні конструкції інтенсивної допустово-протиставної семантики характеризуються підвищеною експресією, тобто є емоційно виразнішими і часто вимагають значних обмежень у вживанні дієслів (чи інших предикатних одиниць) у їх залежній частині. Оскільки мова йде про прояв інтенсивності ознаки чи дії, то дієслова, прикметники, слова категорії стану характеризуються здатністю збільшувати чи зменшувати свою інтенсивність, змінювати ступінь інтенсивності тощо. Головна ж частина речення показує, що дія, явище, подія відбувається всупереч наявності несприятливих умов в їх граничному прояві. Підрядна частина повідомляє, що ознака доведена до межі, і, незважаючи на це, результат виходить протилежний тому, якого слід було очікувати [2, с. 48].

Підрядна частина складних конструкцій інтенсивної допустово-протиставної семантики, оформлена сполучними засобами **хто (би) не, що (би) не, коли (би) не, де (би) не, куди (би) не; хоч (би) хто, хоч (би) що, хоч (би) коли, хоч (би) де, хоч (би) куди**, вказує на високий ступінь прояву якості, інтенсивної дії чи стану. Значення посилення пов'язане з кількістю суб'єктів, об'єктів, обставин (час, місце, напрям) перебігу дії. Посилення може бути зумовлене узагальнено-посилювальним характером допустового компонента, коли подія-наслідок протиставлена великому, а інколи необмеженому набору ознак і дій. Семи допуску, посилення і узагальнення у таких синтаксичних структурах перебувають у тісному зв'язку і взаємодії. Результат, наслідок відбувається незалежно від умов перебігу дії допустової частини, від того, яка подія, в якій кількості, в який час, в якому місці, в якому напрямку відбувається. Наприклад: *Ми повністю розуміємо ступінь небезпеки, ми вперше, перебуваючи в оточенні, виявляємо себе. Але ж така нагода, і ми не беззбройні, ми готові до цього бою, чим би він не кінчився для нас* (О.Гончар). *Хоч би куди звертався такий (наділений красою, привабою і талантом) чоловік, кожна його дія така божественна, що, полишаючи позаду всіх інших людей, він являє собою щось дароване ніби Богом, а не здобуте людським мистецтвом...* (П.Загребельний).

Додаткова експресія створюється також за рахунок оформлення головної частини, її експресивних модифікацій. Експресивні

модифікації другого компонента представлені такими різновидами: заперечення, риторичне питання, усічення, синтаксична зв'язаність. Наслідком процесу інтенсифікації речення є заперечення у складі постпозитивної частини: *Якими б нечесними не були методи роботи деяких компаній на українському ринку, вони нічого не доб'ються без специфічної "підтримки" місцевої влади* (3 газети).

Оформлення другої частини складного речення у вигляді риторичного питання посилює експресію протиставлення: *І ждала, ждала свого султана. Хоч що вона (Роксолана – О.Г.) каже – хіба можна так казати? (П.Загребельний). Скільки б не вивчав усі життєві перипетії, та хіба можна все вивчити?* (3 газети).

Характер стійкої структури підрядного компонента визначає наявність постпозитивної частини із семантикою безрезультативності дій. Ця яскраво виражена смислова зумовленість головної частини пояснює можливість її усічення з певною авторською метою. Граматична незавершеність в таких реченнях не призводить до незакінченості думки в комунікативному плані: *І хоч ніхто при такому скаженому леті не зміг би зіскочити живий, і хоч ніхто при такій охороні та при таких запорах не зміг би видертись геть, але...* (І.Багряний).

Зацікавлення в плані збільшення експресивної функції складнопідрядних речень інтенсивної допустово-протиставної семантики викликають конструкції із синтаксично зв'язаною головною частиною: *А сніги глибокі, а стежки непроторені, як не чхай – вище себе не скочиш* (І.Багряний).

У складносурядних та безсполучникових конструкціях інтенсивної допустово-протиставної семантики інтенсивність досягається в основному шляхом нарощення експресії за допомогою кількісного нагромадження аргументів першої частини, що вказують на умову чи причину, всупереч яким відбувається дія другої частини. Напр.: *Хоч ти розсердишся на мене, хоч проженеш від себе, хоч не звелиш ніколи на очі попадатися, а я таки тобі тепер договорю, що учора хотів сказати* (Г.Квітка-Основ'яненко). *Хоч дорога далека, тяжка й кривава, хоч багато з них не долетить, не прилетить і не повернеться ніколи, але однаково треба щоразу битися грудьми, крильми, через силу* (П.Загребельний). *Може, в нього (старого робітника) розпитувано про дітей і онуків, може, пропонувано видати партизанів, може, умовляно розпочати працю на старому заводі, – він не слухав*

(Ю.Яновський). Перший приклад демонструє нарощення експресії одними засобами – однорідними членами речення, другий та третій – іншими: окремими частинами складного речення, поєднаними безсполучниковим зв'язком. Інтенсивність досягається і завдяки повторі сполучника **хоч** у допустовій частині. Повтор як синтаксичне явище широко представлений в сучасній українській мові і є виразним засобом вираження експресивності висловлювання. Повтори сполучних засобів з метою досягнення найвищого ступеня інтенсивності висловлювання зустрічаємо і в складнопідрядних реченнях інтенсивної допустово-протиставної семантики: **Скільки горя не зазнав я, скільки сліз я не пролив, скільки гір не перезнав я, скільки вод не переплив, – шлях тяжкий був!** (П.Тичина). Повторюючи сполучний елемент, мовець звертає на нього максимум уваги і в такий спосіб розширює інформацію про предмет мовлення. Часто інтенсивність досягається введенням у складнопідрядне речення кількох підрядних зі сполучними засобами, що виражають різні параметри узагальнення: **Убогий світ! Тільки як на чий погляд. Що ж до нас із Заболотним, то куди б не кидало життя чи його, чи мене, які б дива не поставали очам, а, здається, ніде не знайти гарніших місць за нашу балку Левадну з її розкошистими вербами, з сонячним, аж чадним духом конопель та ясними зорями вночі в тих калабанях...** (О.Гончар). **Хоч як їх (лелек – О.Г.) бито, знищувано і кидано на тверду землю, хоч скільки їх сходило кров'ю і розбивало серця о біле каміння, усе ж вони завжди перемагали, проривалися крізь смерть і летіли до рідного краю, щоб дати початок новому життю** (П.Загребельний).

Зміст складних конструкцій інтенсивної допустово-протиставної семантики з повтором містить інтенсифіковану оцінку предметів, подій, явищ, передає емоційний стан: емоційний підйом, збудження, радість, чи нервово напруження, розгубленість, стурбованість розчарування, гнів. Часто для посилення змісту речення поряд із повтором використовують дієслова експресивної семантики, прикметники, підсилювальні прислівники, частки тощо. Напр.: **Якою б не була страхітливо руйнівна війна, яким би брудним ураганом не пройшлась вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечне** (О.Довженко). **Як не кричи, як браму не виламує, – угода є, то впускають** (Л.Костенко).

Синтаксичні засоби репрезентації категорії інтенсивності не обмежуються повтором. Засобами інтенсифікації висловлювання є також окличні речення та парцельовані конструкції інтенсивної допустово-протиставної семантики. Останні пов'язані з посиленням синтаксичної позиції допустової частини, її комунікативного навантаження у висловлюванні. Конструктивний аспект експресії посилюється за рахунок експресії функціонально-стильового, комунікативного плану. Напр.: **Хоч би куди звертався такий (наділений красою, привабою і талантом) чоловік, кожна його дія така божественна, що, полишаючи позаду всіх інших людей, він являє собою щось дароване ніби Богом, а не здобуте людським мистецтвом!** (П.Загребельний). **Та в нього ж був ревматизм і грижа, та він же не чув на одне вухо, та він же був чоловік тонкої п'ясті, – а вони його взяли та й роздерли!** (Л.Костенко).

Парцеляція зумовлена комунікативним наміром мовця акцентувати значення протиставлення двох дій. *Безпачпортною, дівчино, недалеко зайдеш... Там швидко підберуть. А документа... вибачай. Аніяк. Хоч кричи, хоч проси, хоч землю отут їж!* (О.Гончар). **Хто тоді не ризикував... Усім діставалось** (О.Гончар).

Цікавими зі структурного та семантичного боку є фразеологізовані конструкції, що формують одну з частин складного речення інтенсивної допустово-протиставної семантики, як от: **Та як би там не було, в'язні мали не тільки втішений курецький голод, а й втішену душу. Вони бачили людину в пеклі!** (І.Багряний). *Отава якось не міг відразу зв'язати факт зникнення Паливоди з мозаїками, бо що не кажи, а відстань у часі – неймовірна: мозаїки робилися в одинадцятому столітті, а професора Паливоди не стало в двадцятому* (П.Загребельний). *Коли на якийсь час між родинами виникає незгода такої напруги, що її можна вважати мало чи не конфліктом, Ліда, хоч як це дивно, щоразу тягне руку Заболотних, а на батьковій апелювання до неї, на його волення до справедливостей вона відповідає майже з дорослою категоричністю* (О.Гончар). Експресивні потенції таких конструкцій закладені у фразеомоделі першого компонента.

Близькими до зазначених вище є конструкції з висловами **хотіла не хотіла, догнав не догнав, шкодуй не шкодуй** тощо [9, с. 568]. Напр.: *Шкодуєш, значить, що відстрочку здав? Шкодуй не шкодуй, а воно, може, й не слід було нам спішити...*

(О.Гончар). *Жартуй не жартуй, Лідо, а факт: причиною катастроф, котрих час від часу зазнають надпотужні повітряні гіганти, іноді справді виявляються птахи...* (О.Гончар). Ефект посилення досягається за рахунок редуплікації.

Отже, категорія інтенсивності є загальномовною категорією, що проявляється на всіх мовних рівнях – від фонемі до складного синтаксичного цілого, і володіє сукупністю різнорівневих засобів її вираження.

Інтенсивність – це семантична категорія, в основі якої лежить поняття градації кількості в широкому розумінні, це міра експресивності, емоційності. Суть її полягає в вираженні ступеня прояву ознаки, дії, стану, а також у логічному виділенні окремих частин висловлювання. Основними значеннями, що складають план змісту категорії інтенсивності, є значення міри і ступеня.

Складні конструкції інтенсивної допустово-протиставної семантики мають значні експресивні можливості, зумовлені їх специфічною структурно-семантичною організацією. Експресивні потенції компонентів речень також залежать від лексичної реалізації моделі речення. Разом з тим наявність засобів інтенсифікації складних конструкцій збагачує експресивними відтінками не лише саме речення, а й усю текстову одиницю.

Література

1. Балли Ш. Французская стилистика / Пер. з фр. К.А.Долинина. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
2. Валгина Н.С. Сложноподчиненное предложение в современном русском языке. – М., 1966. – 82 с.
3. Гурко М.З. Интенсивность как лингвистическая категория // Наука і сучасність: Зб. наук. праць. НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія "Педагогіка. Філологія". – К.: Логос, 2001. – Вип. 27. – С. 189–195.
4. Гурко М.З. Категорія інтенсивності в сучасній німецькій фразеології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2006. – 23 с.
5. Кващук А.Г. Структурно-семантичні типи складних речень допустового співвідношення в сучасній українській літературній мові. – Дис. канд. філолог. наук. – Станіслав, 1959. – 268 с.
6. Осипова Л.Е. О значении относительных конструкций с частицей *ни* / Синтаксис сложного предложения: Межвуз. темат. сб. – Калинин: КГУ, 1978. – С. 60–76.
7. Рсалдинов К.Т. Категория интенсивности признака в современном немецком языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук: 10.02.04 / Моск. гос. пед. ин-т иностр. языков им. Мориса Тореза. – М., 1980. – 27 с.

8. Сергеева Е.Н. Абсолютная степень интенсивности качества и ее выражение в английском языке // Проблемы лингвистического анализа. – М.: Наука, 1966. – С. 69–83.
9. Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
10. Словник української мови: В 11 т. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1973. – 840 с.
11. Теремова Р.М. Семантика уступительности и ее выражение в современном русском языке. – Л.: ЛГПИ имени А.И.Герцена, 1986. – 75 с.
12. Туранский И.И. Семантическая категория интенсивности в английском языке. – М.: Высш. школа, 1990. – 173 с.
13. Убин И.И. Лексические средства выражения категории интенсивности (на мат. русского и английского языков): Автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.21 / Моск. гос. пед. ин-т иностр. языков им. Мориса Тореза. – М., 1974. – 34 с.
14. Храковский В.С. Универсальные уступительные конструкции // Вопросы языкознания. – 1999. – №1. – С. 103–122.
15. Шейгал Е.И. Интенсивность как компонент семантики слова в современном английском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Моск. гос. пед. ин-т иностр. языков им. Мориса Тореза. – М., 1981. – 26 с.
16. Эстрина Л.С. Выражение уступительных отношений в сложных предложениях с относительным подчинением // Вопросы синтаксиса русского языка. – Калуга, 1969. – С. 142–148.

Т.В.Рудюк

Культурно-національна (етнічна) конотація власних назв-компонентів фразеологічних одиниць

Дослідники все частіше констатують здатність фразеологічних одиниць виконувати кумулятивну роль слова, тобто тримати історичну "пам'ять" конкретної нації. Етнічна семантика виявляється на всіх рівнях мови, однак фразеологія як своєрідна сфера відображення культури народу потенційно містить у собі національно-культурний компонент. Мовознавці традиційно вважають фразеологічні одиниці з етнічним компонентом своєрідним засобом емоційного впливу на свідомість мовця. Серед яскравих маркованих лексичних компонентів фразеологічні одиниці, що відображають світ етнічних уподобань українців, є власні назви [6, с. 84].

Особливу самобутність та колоритність української фразеології, що містить власні назви, помітила Л.Г.Скрипник: "Надзвичайним багатством структурних типів і різноманітністю експресивно-емоційних нюансів відзначається фразеологія власних назв народно-розмовного різновиду української мови..." [8, с. 113]. Досить цікавою є думка дослідниці про те, що "в ряді прислів'їв, приказок і примовок за чоловічими і жіночими іменами криються загальні поняття – чоловік, жінка: *Не твоє діло, Самійло! Про те Гапка зна!*; *Старший Гриць – як Парася; Не гудь Панька та не хвали Оришки*" [8, с. 113]. Ґрунтовне дослідження слов'янських автохтонних особових власних імен у загальнослов'янському масштабі здійснив Ф.Міклошич у праці "Die Bildung der slavischen Personennamen". Загальнослов'янське значення має також праця польського дослідника В.Ташицького "Najdawniejsze polskie imiona osobowe" [1, с. 9]. В україністиці це монографії та статті, присвячені дослідженню сербохорватських особових власних імен, здійснені І.М.Желєзняк [1, с. 10]. На думку М.О.Демчук, українська, російська, білоруська антропонімії системи мають спільну основу – давньоруську антропонімію, тому вони мають чимало спільного [1, с. 17].

Люди вірили в містику традиційних народних імен. Як констатують писемні джерела, на Русі паралельно з церковно-слов'янськими існували традиційні слов'янські імена. Тобто існувало ім'я, яке одержувала людина під час хрещення та в побуті (світське). Таке явище співіснування імен засвідчують літописні записи, зібрані М.Н.Тупиковим: "Народився у великого князя Всеволода син Федір, а названий був *Ярославом*" – 1190; або: "Народився в Ярослава син Михайло, а княже ім'я *Із'яслав*" – 1190" [1, с. 19]. Церковно-слов'янські імена вживаються українцями починаючи з XIV ст., незалежно від соціальної належності ідентифікованої особи. Семантика таких імен часто була незрозумілою, однак, незважаючи на це, поступово відбувалося їх масове закріплення в побуті. Прикладом такого явища є ситуація, що описана в повісті І.С.Нечуя-Левицького "Микола Джеря": "Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надавав його дітям таких іменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення додому й губила його на поповому порозі. Тій дівчині піп дав ймення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою" [3, с. 24]. Ідіоми на зразок: *чого Івась не*

навчиться, того Іван не буде знати [12, с. 90]; *чотири свічки спалила, поки Гриця умила, а п'ятий каганець – такий Грицько поганець!* [12, с. 141] свідчать про те, що у фразеологічних одиницях уживаються імена, які пройшли народну адаптацію і є далекими від канонічних календарних форм: *Іоанн, Григорій* [1, с. 18]. Вони стали загальнопоширеними усіченими формами, які позначені пейоративністю своїх значеннєвих планів.

На сучасному етапі дослідження фразеологічних одиниць із власними назвами важливо виявити систему засвоєння та адаптації семантики власних назв-компонентів у складі фразем на культурно-національному рівні, тобто з'ясувати їх специфічно українську (етнічну) конотацію.

Прототипи власних назв-компонентів фразеологічних одиниць передають не лише позитивне чи негативне ставлення до людини, відтворюють її зовнішній вигляд: одяг, взуття, особливості побуту, звичаї, традиції та ін., а й є носіями певного узагальненого національного характеру. Досить часто в таких найменуваннях можна простежити культурно зумовлений набір критеріїв щодо вимог, колективно складених та історично закріплених у системі образів "чоловіка" та "жінки": *Опанас воли пас, а дівчина бички: постривай, не втікай, куплю черевички!* [12, с. 163]; *поки Василя, поти й весілля* [11, с. 238]; *як Настя, то й буде щастя* [11, с. 45].

Досліджуючи територіальні варіанти фразеологічних одиниць української мови, Л.Т.Масенко виділяє специфічні риси використання засобів творення найменувань заміжніх жінок на Гуцульщині. Так, в оповіданні Марка Черемшини "Бодай їм путь пропала!" сільський староста звично звертається до місцевих молодиць і дівчат: "Плачі опинилися перед Дзельманом, а він став їх розпізнавати:

- *А то ви, Митришко-душко?*
- *А то ви, Николаїшко-зазулько?*
- *А то ви, Петришко-душко?*
- *То ви, Марічко чічена?*
- *Ба ци то ти, Анничько срібна?*
- *То ти, Кіцо солодка?*
- *Люб'єтка мої любі, вас є штири газдині, а три дівчині, то я один ретенно вас не перекричу..."* [2, с. 41].

Із тексту зрозуміло, що до дівчат Дзельман звертається за іменами – Марічка, Анничка, Кіца. До молодиць – за назвами, які є похідними від імен їх чоловіків – Митра, Миколая, Петра.

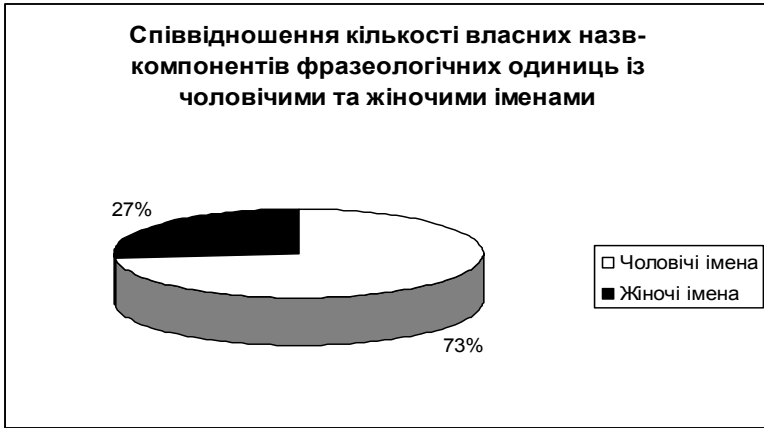
Етнічна своєрідність творення форм жіночих імен знайшла своє відображення у фразеологічних одиницях, що містять власні

назви-компоненти. Ідіома "Адамове ребро" [10, т. VIII, с. 468], коментує появу на світ тендітної статі. Згодом фразеологічний фонд української мови підкреслює слабкість соціально-психологічного статусу жінки, яку оцінюють як за ім'ям, так і за характеристикою її чоловіка: *Який Хомка, така і його жонка; який дідько з Химка, така його жінка* [11, с. 207]. Семантика фразеологізмів, що ідентифікують осіб, окреслює культурно-національне прочитання названої індивідуальності. Зокрема, фразеологічний фонд української мови фіксує роботящість, винахідливість та емоційну врівноваженість чоловіків: *для нашого Федота не страшна робота* [12, с. 84]; *Дмитер хитер: з'їв курку та сказав, що полетіла* [12, с. 136]; *наш Антін не тужить об тім* [11, с. 128]. Негативна конотація, мабуть, засвідчує колись висміяні реальні випадки з життя: *обійшовсь, як Сахно в церкві!* (чогось задумався в церкві; чи здивувався і свиснув) [11, с. 206]; *ой гур, Марку, по ярмарку* (на дурне слово або діло) [11, с. 347].

Своєрідність побуту, переконань, релігії, культури української нації повною мірою відображене церковно-християнським календарем. Підрахунки свідчать, що за рік українці мають 78% свят, що містять чоловічі імена, та 22% свят, що містять жіночі імена. Якщо зіставити відсотки фразеологічних одиниць із чоловічими і жіночими іменами, то можна помітити приблизно однакову кількість таких показників (див. діаграму №1 та №2). У зв'язку з цим думка про існування тисячолітньої патріархальної культури є незаперечною.

Діаграма №1

Християнство відіграє провідну роль в ієрархії духу справжнього українця. Саме тому співвідношення "чоловічого" та "жіночого" в календарі є природним і зрозумілим. Проте в такому випадку, як зауважує Н.М.Пасік, "фразеологічні одиниці та паремії, де власні назви співвідносяться з денотатом – героєм чи топонімом з художніх творів, біблійних, євангельських оповідань, міфів, варто розглядати окремо, оскільки вони інтернаціональні, входять до загального культурного фонду..." [6, с. 84].

Лінгвокраєзнавча семантизація власних імен проходить відповідні етапи групової та індивідуальної інформатизації. Наприклад, на Якова (13 травня), за українським народним календарем, хоча й вигонили на випас тварин, але зазначали: *"На Якова трава ніякова"* [9, с. 50], відповідно удій як дяка й благодать для тих, хто вів господарство, були "скупими". Спільно помічена закономірність знайшла своє відображення у фразеології: *Який Яків, стільки й дяку!* [12, с. 142]. У цьому випадку конотативне вживання ідіоми можливе як у стосунку до конкретного Якова, так і до особи з іншим ім'ям, однак обов'язково як таке, що характеризує невдячну людину. Непосидючість та гіперактивність окремих людей знайшли своє відображення у фразеологічних одиницях на зразок: *Бідному Савці нема долі ні на печі ні на лавці* [4, с. 106]. Проте дійсна першопричина такої поведінки криється в самобутній традиції українців. На Сави (18 грудня) жінки збиралися в рукодільницькі гурти, бо прийшла пора *"і савити, і*

варварити, і куделю кучманити" [9, с. 156]. Тому лежання на печі або ж на лавці засуджувалося, оскільки необхідно було виконувати певну роботу.

Фразеологізм "*із Богом, Парасю, (коли люди трапляються)*" [10, т. I, с. 212] носить більше узагальнений характер щодо будь-яких жіночих найменувань. У день Параски (10 листопада) святкували лише жінки, оскільки відомо, що на Параски не прядуть, не шиють, не золять, навіть не розчісують волосся. Саме тому "таку Параску" віддають заміж лише тому, що "люди трапляються". Із Ганниного дня (22 грудня) жінки починали готуватися до Різдва – білили хати, прибирали, старанно годували тварин, щоб мати свіжину до свят [9, с. 157]. Гарне господарювання, звичайно, не могло бути не поміченим у народі і не зафіксованим у мові: *Кожна Ганна по-своєму гарна* [4, с. 92].

Національна своєрідність простежується у творенні здрібніло-пестливих форм імен: *того добра годинка, в кого жінка Маринка* [11, с. 235]; *усі Одарочки люблять подарочки* [12, с. 162]; *не нашого пера пташка у Івашка* [12, с. 166]. Мовна специфіка забезпечує супровідні семантичні та стилістичні відтінки функціонування фразеологічних одиниць із власними назвами-компонентами. Культурно-національна конотація стійких словосполук простежується й у частотності вживання досить поширених імен: *кожний Івась має свій лас* [11, с. 206]; *жінка Йвася боялася, під прплічок сховалася* [11, с. 110]. Народний досвід закріпив традиційні стереотипи, характеристики людини як носія певного імені. Однак мова не фіксує найменувань, що кваліфікують особистість тільки як суто позитивну чи негативну. Порівняймо:

Позитивна конотація	Негативна конотація
<ul style="list-style-type: none"> – <i>Ростом за Івана, а розумом з болвана</i> [12, с. 137]; – <i>кожна Ганна по-своєму гарна</i> [4, с. 92]. 	<ul style="list-style-type: none"> – <i>Мудрий Іван по шкоді: коня вкрали, тоді він стайню зачинив</i> [12, с. 138]; – <i>не кожна ж Ганна гарна</i> [11, с. 137].

Народний досвід у стійких сполуках підкреслює кращі риси характеру та висміює негативні. Таким чином відбувається природний процес відточення справжнього еталону досконалості, до якої людина прагне впродовж усього свого життя. Фразеологія – це справді енциклопедія духовної культури українського народу, його менталітету, історичної пам'яті поколінь.

Обстежений фактичний матеріал ілюструє поєднання лінгвістичного та культурологічного компонентів у семантиці фразем та фраз, які разом формують самобутність звучання культурно-національної (етнічної) конотації власних назв-компонентів фразеологічних одиниць.

Література

1. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. – К., 1988.
2. Масенко Л.Т. Українські імена і прізвища. – К., 1990.
3. Нечуй-Левицький І.С. Микола Джеря: Повісті, оповідання, нариси. – К.: Веселка, 1988.
4. Олійник І.С. і Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. – 2-е вид., доп. та перероб. – К., 1978.
5. Оникович Г. Фразеологізми як національно-культурний компонент українознавства // Дивослово. – 1994. – №9. – С. 12–16.
6. Пасік Н.М. Власні назви як етнокультурний компонент українських фразеологізмів та паремій // Мова і культура: Матеріали VI міжнар. наук. конф.: У 5 т. – К., 1998. – Т. 3: Національні мови і культури в їх специфіці і взаємодії. – С. 84–89.
7. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. Словник-довідник. – К., 1986.
8. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К., 1973.
9. Скуратівський В.Т. Місяцелік : Укр. нар. календар. – К., 1992.
10. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980.
11. Українські прислів'я та приказки / Упорядник Т.М.Панасенко. – Харків, 2006.
12. Усі крилаті вислови, прислів'я, приказки, загадки / Укладач Н.В.Курганова. – Харків, 2007.

Л.І.Коткова

Функціональні особливості відносних прикметників української мови

Останнім часом активно вивчається система знань людини про мову, акцентується увага на індивідуальних властивостях мовця, динамічних властивостях когнітивних структур – на функціонуванні, змінах, розвитку.

Як зазначала О.М.Вольф, для дослідження функціональних особливостей прикметників важливо зважати на функції словосполучення "прикметник + іменник" у тексті. Узагальнюючи і роз-

виваючи положення Н.Д.Арутюнової [1], вона виділила три функції таких словосполучень, пов'язаних із "порядком уведення в текст актантів або подій": функцію презентації (назви чого-небудь невідомого раніше), ідентифікації (назви чого-небудь вже відомого з ситуації або картини світу, але не згадуваного раніше в тексті) і повторної номінації (назви чого-небудь раніше згадуваного в тексті) [5].

Наміри мовця у стосунку до слухача традиційно поділяються на два типи: передача інформації та вплив на слухача [6, с. 126–151; 5, с. 101]. Два типи намірів мовця знаходять віддзеркалення відповідно у двох смислових компонентах висловлювання – диктумі й модусі [2], денотативному й конотативному макрокомпонентах значення [8; 9].

Сукупність та ієрархія завдань, зумовлених метою впливу, у стосунку до відсубстантивних відносних прикметників отримує менш послідовне й повне віддзеркалення, ніж сукупність завдань інформування. Мабуть, це пояснюється тим, що відносним прикметникам, як зазначає О.М.Вольф, невластиво мати у своєму значенні емоційно-оцінний компонент, що "оцінку можуть позначати тільки прикметники, що мають якісні характеристики" [4, с. 30]. Проте мовець може передавати оцінні значення, створювати слухачу емоційний настрій за допомогою словосполучень "відсубстантивний прикметник + іменник" як цілісних мовних одиниць; ці значення посилюються завдяки широкому контексту.

У наукових роботах, присвячених функціонуванню прикметників у тексті [3; 4; 7], доведено, що додаткова інформація, яка вноситься в текст прикметниками-означеннями, може трансформувати змістові акценти повідомлення й суттєво змінити його прагматичний ефект.

Мовець може не тільки добирати наявні в мовній системі засоби, використовувати вже відомі словосполучення (*дерев'яна церква* [V, с. 115], *нічний сторож* [VI, с. 130], *польові квітки* [IV, с. 342]), але й створювати нові (*колисковий хлопець* – "немовля, яке знаходилося в колісці" [VI, с. 37]). Тому слід розглядати відносні прикметники на основі характеристики ситуації із погляду типовості / нетиповості їхніх елементів.

Типові компоненти та їх сполучуваність загальновідомі, закріплені в "колективній пам'яті" носіїв мови. Вони знаходять відображення в системі мови – у її узуальних семемах і синтагмах (словосполученнях), здебільшого відображаються в лексикогра-

фічних тлумаченнях, наприклад: *Врешті в'їздимо в густий, чудовий **буковий** ліс, що росте на Яйлі вже [III, с. 116].* Відношення між денотатами (бук – ліс) зрозуміле, такі ситуації виявляють лексичну об'єктивацію в оболонці відсубстантивного прикметника [10].

Досить часто додатковим компонентом значення є знання носіями мови властивостей певного підкласу предметів у реальному світі: ***гірське** повітря (Поїдете в гори подихать **гірським** повітрям... [III, с. 33]), **гірська** трава (Маю якраз все те, що мені потрібне для спочинку: сонце, чудесне, чисте і запашне од моря та ароматів **гірських** трав повітря [IV, с. 111].* В обох випадках "гірське" означає "свіже, лікувальне, заспокійливе".

Можна виділити ряд ознак, які посилюють окремі компоненти значення відносних прикметників у межах широкого контексту:

- словосполучення в складі порівняльного звороту: *Наші землі мляво блукають, безсильні і безпорадні, немов **осінні** мухи [IV, с. 36]; ...Що каже розсівать наше "я" з повним завзяттям і всякими способами, як **смітникові** бур'яни своє насіння [IV, с. 90];*

- словосполучення в ролі метафори: *Але здебільшого не з помстою, а з милосердям єднається правда у Шевченка, не грізною карательською з мечем у руці з'являється, а лагідною істотою з **маслиною** гілкою всепрощення [II, с. 377]; ...То озвуться мрії молодих літ, то гору візьме ота **цвинтарна** філософія: "а все бридня" [II, с. 326];*

- наявність у реченні епітетів, які відносяться до того ж іменника, що й відсубстантивний відносний прикметник: *Теплі **весняні** дощі, часом з великим вітром і бурею [IV, с. 363].*

Окремі словосполучення "відсубстантивний прикметник + іменник" розвивають емоційно-оцінний компонент значення: *Образ тогочасної бурси, в нашому письменстві найкращий, дав талановитий Анатоль Свидницький, сам жертва **бурсацького** режиму, та ще Дм.Яворницький... [I, с. 403]; Певно, все-таки трудно зразу вскочити в **бюрове** болото? [IV, с. 200]; Куліш дуже добре підгледів ті ідеальні риси **дівочої** чистоти й юної свіжості, якими сяє **Квітчина Маруся**... [II, с. 335]; Адже завжди і всюди жінка творила й охороняла **домашнє** вознище... [II, с. 334].* Сема емоційної оцінки належить словосполученню загалом і виникає на тлі периферійних денотативних сем цього словосполучення: ***бурсацький** режим* – "важке життя", ***бюрове** болото* – "несправедлива, занедбана галузь" (негативна емоційна оцінка); ***дівоча** чистота* – "душевна, моральна чистота", ***домашнє** вознище* – "сімейний спокій, благополуччя" (позитивна емоційна оцінка).

Усі унікальні компоненти ситуації мають спільну властивість: вони не закріплені в мовній системі. Причини можуть бути різні. Ситуація може бути незвичною в реальній дійсності: *Який оригінальний край, який незвичайний, казковий народ [IV, с. 243].* Мовець може сприймати ситуацію з несподіваної точки зору: *Горячка виборова захопила і мене, і в мене показує тепер термометр виборчий близько 40° [V, с. 93]; Та сама, напр., народна поезія, яку святобожні книжники трактували як диявольське насіння на пагубу людям, непомітно для самих авторів і проти їх волі втискувалася в книжні розумування й оживляла їх... [II, с. 92].* Ситуація в дійсності може бути звичною, але її мовне оформлення за допомогою відсубстантивного прикметника – незвичне, нове, бо відношення одного предмета до іншого не сприймається як суттєва, постійна ознака першого предмета: *Над колискою новонародженого сталося було якесь паперове непорозуміння, що довелося його згодом екстраординарними заходами виправляти [I, с. 504].* Звичайна ситуація може бути маловідомою широкому загалу: *державні селяни "селяни, які після катування розселялися по степах і працювали, як наймити" [VI, с. 37]; київський час "часи Київської Русі" [II, с. 45].*

Відсубстантивні прикметники можуть використовуватися для позначення ситуацій та їх логічних еквівалентів – пропозицій з унікальними елементами. Наприклад: *Щодо самого острова, то це земний рай [IV, с. 104].* Пропозиція з типовим поєднанням першого актанта й предиката *земний*, "якому належать як позитивні, так і негативні моменти існування, життя", допускає типовий другий актант тематичної підгрупи "який стосується землі", "життєвий, реальний". Другий же актант нашої пропозиції *рай* належить до іншої тематичної підгрупи – "місце, де блаженствують праведники після смерті". Саме зіткненню цих значень, протилежних одне одному, словосполучення набуває додаткового суб'єктивного компонента значення – оцінки ситуації як несподіваної, дивовижної. Тож і постає переносне значення *земний рай* – красива, благодатна місцевість, де чудове, спокійне, щасливе життя.

Якщо мовець бажає передати ситуацію з унікальними компонентами за допомогою словосполучення з відсубстантивним прикметником, то він повинен створювати нові мовні засоби, потенційні й оказіональні семеми й лексеми, змінювати сполучуваність слів.

У деяких текстах художньої літератури звичайне словосполучення з відносним прикметником набуває символічного значення: *Таким чином, письменство нам не тільки каліновою сопілкою було, що розказала світові про нашу рану криваву, – воно будило оспалих, невидючим очі розкривало, оглухлим вертало слухи і стало за могутню підойму нашого національного воскресіння* [II, 22]. Саме незнання національних традицій може зумовити неправильне розуміння словосполучення "відносний прикметник + іменник", тому автор і дає зразу ж пояснення, тлумачення поняття *калінова сопілка*.

Ступінь типовості/унікальності ситуації, вираженої прикметником, знаходиться у тісному зв'язку з денотативною/прагматичною орієнтацією його семантики. У більшості випадків чим незвичніший і важчий для розтлумачення пропозиційний зміст словосполучення "відсубстантивний прикметник + іменник", тим більший прагматичний ефект його вживання. Знання особливостей предикатно-актантної структури словосполучення дозволяють пояснити появу в нього тих чи інших суб'єктивних значень.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Номинация и текст // Языковая номинация (Виды наименований) / Отв. ред. Б.А.Серебренников, А.А.Уфимцева. – М.: Наука, 1977. – С. 304–357.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Пер. с франц. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
3. Большакова Н.В. Роль определения в иерархической организации текста // Системность в реализации языковых единиц различных уровней / Отв. ред. А.А.Харьковская. – Куйбышев: Изд-е Куйбышевск. ун-та, 1987. – С. 28–30.
4. Вольф Е.М. Грамматика и семантика прилагательного: На материале иберо-романских языков. – М.: Наука, 1978. – 200 с.
5. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – 160 с.
6. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М.: Наука, 1984. – 174 с.
7. Нефедова Н.А. Текстобразующие потенции относительных прилагательных: (На материале романа М.Горького "Жизнь Клима Самгина"): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Л., 1988. – 17 с.
8. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка (Внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы изучения): Уч. пособие. – Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1984. – 148 с.
9. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.
10. Торопцев И.С., Устименко И.А. Образование имен прилагательных в современном русском языке. – Воронеж, 1994.

Джерела

- I. Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е.Соловей. – К.: Наукова думка, 2002. – 760 с.
- II. Єфремов С.О. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – 686 с.
- III. Коцюбинський М. Твори: В 6 т. – Т. 5. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 463 с.
- IV. Коцюбинський М. Твори: В 6 т. – Т. 6. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 491 с.
- V. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження. – Т. 2. – Львів, 2002.
- VI. Чикаленко Є. Спогади. – Нью-Йорк, 1955.

Я.М.Ворона

Експресивна енантіосемія як засіб увиразнення художнього мовлення Павла Глазового

Павло Глазовий – найвидатніший український гуморист і сатирик, який більш як півстоліття виконував ясні іскорки сміху, щоб вогонь людського життя не був таким пекучим і болючим. Його творчість представляє особливий жанр в українській поезії, у якому сконденсовано риси класичної байки й притчі з несподіваним закінченням – мораллю лагідного характеру. Це майстерний синтез традиційних форм і авторських пошуків, поетичні взірці вдалого втілення всюдисущих недоліків життя та щоденних парадоксів.

У гумористиці Павла Глазового постає широка картина народного життя та його особливості: духовні, моральні, етичні й побутові. Сміхотворець прагне бути максимально близьким до людей. Саме це дає йому можливість яскраво увиразнювати в нашому середовищі ті явища, які без дошкульного, незлостивого кепкування не змінити на краще ні гнівом, ні навіть законом. Влучним дотепом б'є він по таких суспільних вадах, як неуцтво, пияцтво, неробство, недбалість, хуліганство тощо. Такими ж строкатими й різноманітними представлені у творах П.Глазового й персонажі, які втілюють риси, характерні для свого часу і свого народу. Вони постають такими, якими є: не кращими й не гіршими, але скрізь – справжніми.

Невичерпним джерелом творчості гумориста є скарби рідної мови й народної мудрості. Про все він оповідає з усмішкою,

іронією, часом легким сарказмом, але ширше й важливіше – з великим і щирим уболіванням за долю українців.

Як відомо, гумор і сатира потребують сюжету, життєвого конфлікту чи протистояння. А звідси – глибинний підтекст, подвійне сприйняття, внутрішня іронія. Усе це забезпечує розмаїття творчої палітри П.Глазового.

Одним із засобів увиразнення художнього мовлення автора, його індивідуального сприйняття національної картини світу та передачі суб'єктивного ставлення до зображуваного є явище експресивної енантіосемії. Це одночасна співвіднесеність денотативних і поляризація конотативних оцінних сем у семантичній структурі одного слова. В основі протиставлення лежать спільні денотативні компоненти, які співіснують із полярними конотативними [2, с. 465].

Людина використовує слово для вираження своєї психічної діяльності, що є сукупністю розумового, емоційного й вольового. Здатність слів до семантичного варіювання виявляється на рівні їхньої мовленнєвої реалізації, бо слова в мовленні наповнюються ще й тим змістом, який зумовлюється ситуацією мовлення й особою мовця.

Експресивні енантіосемічні одиниці, що є засобом посилення виразності й образності художніх текстів, слугують для передачі оцінок і характеристик осіб, предметів, явищ, ознак чи дій та активно впливають на емоції й почуття слухача-читача.

Приклади експресивних енантіосемем легко знайти в словах, що передають ставлення до предмета мовлення, забезпечують суб'єктивну оцінку повідомлюваного. Так, у гуморесках П.Глазового трапляється лексико-семантичний варіант іменника **цяця**, що має денотативну сему "зовнішній вигляд людини" та полярні конотативні емотивно-аксіологічні: 1) "позитивне ставлення до себе": *Мушу лізти, щоб аж очі Випирало з лоба, Показати, що я – **цяця**, Виключна особа* [4, с. 47]; 2) "негативне ставлення до незнайомої людини": *Чоловік у капелюсі, **Цяця** не проста, Літню жінку на базарі В'їдливо пита...* [4, с. 373].

У поетичному мовленні гумориста явище енантіосемії базується переважно на вживанні експресивних одиниць із семою позитивної емоційної оцінки у протилежному значенні. Це пов'язано з іронічним переосмисленням наявних у семантиці лексичної одиниці конотативних сем, вторинною номінацією та значним асоціативним розширенням плану змісту, наприклад: *Дали мені*

[путівку] та й сказали: – За власний рахунок. – А я кажу: – Спасибі вам За ваш подарунок. Я за вашу доброту Оправдаюсь на посту. Якби були всюди Такі добрі люди! [3, с. 108] (доброта – про підлий вчинок); Уцілів після розлучень Тільки мудрий попка, Що комісії признаєся: – Я дурний як пробка [3, с. 155] (мудрий – про нерозумного); Мов сон: у рідному селі На вікнах білий цвіт, Дружина й дітоньки малі, Яким... по двадцять літ [3, с. 136] (малі – про дорослих людей); Роль найважчу доручили Любому синочку: Він на сцену в третій дії Витягає бочку [4, с. 37] (найважча – про легку роль).

Співіснування в межах одного слова полярної оцінки характерне не лише для іменників та прикметників. У досліджуваних текстах зміна позитиву на негатив досить часто простежується і в дієсловах, наприклад: – А чого? – Легкого хліба В городі шукають. – І знайшли? – **Знайшли**, звичайно, Те, чого шукали: Риють ями, носять камінь І таскають шпали [4, с. 432]; Веселіться, Глашки жваві! Радуйтеся, піжони! Вас у нас **охороняють** Кодекси й закони [4, с. 169]; Я у тебе **закохався**, Глянувши два рази. І побачивши на шиї Ці твої алмази [4, с. 64]; Як оженишся, синочку, Тоді **заспіваси!** [3, с. 61]; – Буде мати кум Кіндрат Добру купу грошей. Вчора він **застраховуєся**, Все оформив, підписався, А сьогодні на ходу **Посковзнуєся** на льоду, Лобом бахнув об дорогу, Руку вивихнув і ногу, Вдарив боком об відро І злавав собі ребро... От людині **пощастило**, Скільки грошей привалило! [3, с. 120]; Крізь сльозу й лукавий сміх Давня притча натякає, Що і нині **захищає** Дехто **так** батьків своїх [3, с. 102]; – Ге, залагані, – старий Став відразу цапа. – **Будуть чистими**, як їх Кожне стерво лапа [4, с. 267]; Коли зі зборів ювіляр Вночі ішов додому, Ніхто і пальцем не кивнув, Щоб допомогти старому. Він сам з трамвая на трамвай З машиною таскаєся І щось пошкодив у нутрі, Напевне, підірвався. А через тиждень старика **Поклали** в домовину... Ніхто не вміє так, як ми, **Пошанувать** людину [4, с. 174].

Показником експресивної енантіосемії виступає також інтонація, яка надає гумористичним творам більшої емоційності та виразності. Саме суперечність, яка виникає між позитивним лексичним змістом слова і його негативним інтонаційним контуром, допомагає слухачеві зрозуміти, що слово не повинно сприйматися в його первинному нейтральному значенні.

Протилежна контекстуальна оцінка безпосередньо формується лексичним оточенням і впливає з нього [2, с. 467].

Головними чинниками формування аксіологічних сутностей суб'єктів чи об'єктів номінації виступають окремі мовні одиниці або контекстуальне оточення загалом. До них належать:

1) вказівні займенники, наприклад: *На полиці на таблиці Слово ПАЛЯНИЦЯ. Над тим словом жалюгідна, Вибачте, картина: Лежить сіра, кострубата, згорблена хлібина. Подає **ту** паляницю Товста молодиця, Що не вміє й вимовляти Слово ПАЛЯНИЦЯ* [4, с. 235]; *І **таких** я в навчанні **Успіхів** добився, Що, скінчивши п'ятий клас, Взявся й оженився* [4, с. 287]; *І в усіх **отих учених**, Аж у тридцяти, Думки свіжої не можна З ліхтарем знайти* [3, с. 29]; *Фізкультура, фізкультура! Що ти наробила? Оце **така краса** з тебе, **Така** з тебе **сила**?* [4, с. 482]; – *Ось узяти б хоч артистів. Все ж то славні люди, А між ними рівноправ'я Не було й не буде... Як **отаке рівноправ'я**, То ну його к бісу!* [4, с. 429];

2) фразові частки, наприклад: *Та, що ззаду, огризулась: – **Теж мені культура!** Це ще треба перевірить, Хто з нас увертюра!* [4, с. 430]; *"Ти диви, – подумав майстер, – **Теж мені, персона...**" – А якого ж ви, – питає, – Хочете фасона?* [4, с. 222]; *У шофера пика стала Сердита, аж люта: – Сховай свої дерев'яні, **Теж мені валюта...*** [4, с. 210];

3) поєднання емоційного вигука й часток, наприклад: *Ну й розумна ж Віолета, Краля ясноока! Ерудиція у неї **Ой же ж і широка!*** [3, с. 48].

Павло Глазовий, як майстер гумористичного жанру, використовує різні способи розкриття енантіосемічного змісту окремих лексем. Не поодинокими у творчості митця є лексеми із суфіксами суб'єктивної оцінки, які теж характеризуються полярністю оцінної семантики. Демінутивні суфікси не лише видозмінюють оцінні значення слів, а й надають їм експресивного забарвлення. Розрізнявачем емотивно-оцінної семантики зазвичай є контекст, наприклад: *Жінка злиться: – Ти, **красавчик!** Донжуан пузатий! Що ти витріщивсь на неї? Забув, що жонатий?* [4, с. 176] (зневажливо про чоловіка); – *Дали, – каже, – **квартироньку.** Вобщє, непогана, Тільки тісно в туалеті Й малувата ванна* [4, с. 185] (іронічно-скептично про нову квартиру); *Телер в Панька **кабінетик**, Як артільна клуня. А, крім того, під дверима Чатує красуня* [4, с. 398] (глузливо про новий кабінет); *Люди ждали-виглядали Та й пішли додому. Не діждалися **В СИНОЧКА** Сорок душ прийому* [4, с. 398] (осудливо про депутата); *То ж напилося **Створіннячко** Боже, Так, що вже й "мама" Сказати не може* [4, с. 511] (насмішкувато про п'яницю).

Експресивна енантіосемія переважно виявляється через "погіршення" або "поліпшення" основного значення. "Мінусовий" варіант трапляється значно частіше, оскільки дає можливість критичніше оцінити навколишню дійсність. Хоч зрідка можна знайти й приклади "поліпшення" значення (зміни негативної словникової оцінки на позитивну контекстуальну), наприклад: – **Шановні брехуняки! Надворі глупа ніч, Ми ж слухаємо з вами Всього лиш третю річ** [4, с. 386]. У цьому прикладі лексичне оточення (прикметник *шановні*) та мовленнєва ситуація (урочистий виступ) децю "пом'якшують" у значеннєвому плані слова *брехуняки* семи негативного плану, підсилені суфіксом згрубілості з пейоративною оцінкою, і передають доброзичливе ставлення суб'єкта оцінки до адресата.

Особливої уваги у творчості П.Глазового заслуговують риторичні запитання – стилістичні фігури виразності й емоційності мови, які у формі запитань передають ствердження чи заперечення [5, с. 148]. Слово *риторичний* споріднене зі словом *риторика*, яке в переносному значенні означає "зовнішньо красиве, але позбавлене змісту красномовство, марнослів'я, теревені" [8, с. 126]. Отже, риторичні запитання – це порожні фрази, які не передбачають відповіді. Але якщо проаналізувати підтекст цих речень і все ж таки дати на них відповідь, стає зрозуміло: незважаючи на стверджувальний характер запитання, відповідь завжди буде заперечною, хоч, як відомо, загальне запитання передбачає як позитивну, так і негативну відповідь, наприклад: *Не устиг іще ступити Дома й на поріг, Як дружина в крик, у сльози: – В тебе сором є? Ти ж привів чужу дружину. Де ж дитя моє?* [4, с. 31]; *Раптом батько лобуряки Вибіг із-за тину Та як схопить своє чадо За руду чуприну. Та як крикне: – Що ти робиш? В голові ти маєш? Ти ж, придурку, об залізо Ножик поламаєш!* [4, с. 42]. Якби замість питального речення вживалося розповідне, воно б мало такий вигляд: "*В тебе сорому немає*", "*В тебе в голові немає*". Тобто слова, на які падає логічний наголос у риторичних запитаннях, і є енантіосемічними, тому що, маючи позитивну раціональну аксіологічність, набувають негативної, точніше заперечної, оцінності.

Спеціальні риторичні запитання, які починаються питальним словом, теж є енантіосемічними і завжди передбачають негативну, тобто заперечну, відповідь. Наприклад, речення *А кому офіціанти Подають книжки?* [4, с. 215] передбачає відповідь: **Нікому.** *А якщо хто-небудь крикне: Він здурів, їй-богу! Я плат-*

формою такому наступлю на ногу / скажу: – Ти жмут, дерьовня, Ти бревно, колода! **Що ти тумкаєш в культурі?** Це ж остання мода [4, с. 82] – (Нічого). **Який дурень таке стерво захоче топтати?** [4, с. 236] – (Ніякий).

Часто підсилювальні частки та емоційні вигуки підкреслюють енантіосемічну природу питальних слів у риторичних реченнях, наприклад: *І дума дід: "Якщо будеш На таксі кататись Та торти собі купляти, Та в Криму купатись, Та літати літаками, Щоб не гаять часу, – То якого ж тоді біса Здаси в ощадкасу?"* [4, с. 190]; *Хто ж ломакою дозволить бить по клітці золотій?* [3, с. 159]; *Та хто ж мене заміж візьме, Як усе узна?* [4, с. 75]; *Хто ж тепер вам за копійку скаже, що ви цяця?* [4, с. 12]; *Звідкіля ж тоді чекати Доброго приплоду?* [4, с. 9]; *А хіба ж по спині гладять Того, хто кусається?* [3, с. 24]; *А як ляпнеться з колоди Чи впаде з кобили, То яке вже там здоров'я? Звідки будуть сили?* [4, с. 475].

Мові творів П.Глазового властиві випадки каламбурного обігрування двозначності як засобу реалізації експресивних властивостей енантіосемічних лексем, напр.: *Б'є, лупцює випивоху Й промовля сердито: – Будеш пити? Будеш пити? Будеш? Будеш пити? А Тимоха сів та каже: – Що ти все питаєш: "Будеш пити? Будеш пити..." Наливай, як масш!* [4, с. 514].

Мабуть, жоден гуморист чи сатирик не може обійтися без використання у своєму художньому мовленні фразеологічних одиниць, адже вони є засобом вираження оцінних та емоційно-експресивних характеристик тих денотатів, ознак і відношень, які ними названі.

П.Глазовий теж часто послуговується цим унікальним засобом оцінювання. Трапляються в його художніх текстах енантіосемічні фраземи, які можна класифікувати в окремі групи, а саме:

1) ФО, значення яких прямо протилежне лексичному значенню одного з компонентів, наприклад: *Від рідні такої втіхи Онучаті мало: Замість бублика смачного **З маком дулю мало*** [4, с. 34] (нічого не мало);

2) ФО, структура яких має характер протиставлення, наприклад: *То тільки висохлу ломаку Втикати можна в землю всяку, Бо то ж таке – **ні се ні те**, Не зеленіє й не цвіте* [3, с. 117] (ні хороше, ні погане);

3) ФО, значення яких не зовсім відповідає значенням їхніх компонентів, наприклад: *Випивохи біля нього Учинили гам і*

шум: – *Що, з обновкою, братішка? – Обполощемо костюм?* [4, с. 223] (значення ФО – випити чарку за придбання обновки; обполоскати – зробити мокрим, зануривши кілька разів у воду з певною метою); *Чоловік скривився кисло: – Верхи на коні? Досить з тебе, що весь вік ти їздиш на мені* [4, с. 467] (значення ФО – цілком підкорити когось своїй владі – не відповідає прямому значенню слова їздити); подібним є приклад *Батько сина-здоровила Запитав сердито: – Доки будеш ти на шиї На моїй сидіти?* [4, с. 65].

Аналіз творів неперевершеного гумориста П.Глазового свідчить про те, що експресивні енантіосеми, явлені в його поетичному мовленні, вжиті автором майстерно й доречно, сприяють посиленню загальної виразності та образності художнього тексту і є засобом прихованого впливу на читача та слухача. У них письменник передає свої почуття й переживання за людей, Батьківщину, майбутнє покоління.

Гумор і сатира для П.Глазового були тим невичерпним джерелом, інтерес до якого письменник не втрачав упродовж усього життя. Навіть піднімаючи загальнолюдські проблеми та пофілософськи осмислюючи фрагменти картини світу, він завжди залишався сміхотворцем і байкословом.

Неповторне, оригінальне й завжди багатопланове слово П.Глазового звучить і сьогодні актуально, оскільки вся творчість поета є вічним струменем національно-культурного джерела.

Література

1. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні. – Ніжин: Вид-во Ніжинського ун-ту, 2002.
2. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: Монографія. – Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2005.
3. Глазовий П.П. Веселий світ і Чорна книга: Гумор, лірика, проза. – К.: Укр. письменник, 1993.
4. Глазовий П.П. Сміхологія. Вибране. – К.: Діокор, 2003.
5. Ермоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Ермоленко. – К.: Либідь, 2001.
6. Калашник В.С. Словник фразеологічних антонімів української мови / Калашник В.С. Колоїз Ж.В. – 3-є вид., допов. – К.: Довіра, 2006.
7. Муромцев І.В. Енантіосемія як спосіб номінації в сучасній українській мові // Українська мова: Історія і стилі. – Харків: Основа, 1992.
8. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. / Укл.: В.Яременко, О.Сліпушко. – К.: Аконті, 2006.

9. Плющ Н.П. Слово у мові і мовленні (явище мовленнєвої енантіосемії) // Культура слова. – К.: Наук. думка, 1988. – №34.

10. Федоренко Т.А. Энантисемия в современном украинском языке: Дис. ... канд. филолог. наук: 10.02.01. – К., 1989.

11. Червоножка В.С. Енантисемія в сучасній болгарській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03/ Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001.

В.Г.Шемет

Способи творення слів з афіксоїдними основами

На сучасному етапі розвитку мови продовжується виділення найактивніших та найпродуктивніших препозитивних та постпозитивних компонентів складних слів, здійснюється систематизація їх словотвірних моделей, визначається ступінь продуктивності, розробляються лексико-семантичні аспекти виділення, досліджуються сполучувальні можливості, функціонування у термінологічній та загальноновживаній лексиці (Л.І.Азарова, Н.Ф.Клименко, І.Процик, І.Колесникова, І.Кочан, Н.Місник та інші).

Зростання кількості афіксоїдних дериватів, продуктивності їхніх основ зумовлює необхідність не лише подальшої інвентаризації, систематизації, а й аналізу основних способів творення, бо одні мовознавці (Н.Ф.Клименко, М.Я.Плющ, В.П.Григор'єв, Е.О.Гінзбург) розглядають творення композитів на основі словосполучень, інші – творення за аналогією (Н.Д.Арутюнова, Е.А.Григорян, Ю.С.Сорокін, М.М.Шанський). Таким чином, **метою** дослідження є аналіз внутрішньої структури афіксоїдних дериватів, спосіб творення композитів із морфемами-класифікаторами.

Так, С.І.Абакумов, В.П.Григор'єв творення складних слів розглядають лише на базі словосполучення, компоненти якого мають бути виражені повнозначним словом, наприклад: *водонос – носити воду, землейд – їсти землю, крилоподібний – схожий на крило*. На думку В.П.Григор'єва, складним словом воно буде до тих пір, поки буде паралельно функціонувати в мові словосполучення, що мотивувало його утворення, і "перетвориться воно в просте чи афіксальне лише тоді, коли перестане співвідноситись із словосполученням" [4, с. 221].

Е.Бенвеніст також розглядає складні імена "не як морфологічні типи, а як синтаксичні структури. Іменникове складання, на його думку, – це мікросинтаксис. Кожний тип складних імен слід

вивчати як трансформацію якого-небудь типу синтаксично вільного висловлювання" [2, с. 241].

Звичайно, зв'язок між складним словом і словосполученням існує, оскільки деякі складні слова утворюються на основі словосполучення і можуть співвідноситися з ним, наприклад: *водопровід – проводити воду, водонос – носити воду, зерновоз – возити зерно, кільцеподібний – схожий на кільце*.

Такий спосіб ще називають зрощенням, бо новотвори у всіх формах повністю тотожні за морфемним складом еквівалентному словосполученню: *густонаселений, вищевказаний, високопоставлений, слаборозвинутий*. При цьому, окрім збереження синтаксичного зв'язку цього словосполучення, відбувається ще його лексикалізація при збереженні порядку компонентів і наголошенні опорного слова, наприклад: *маловідомий, малоавторитетний, маловиразний, малопідготовлений, вищевикладений, вищеописаний, рідконаселений, суцільногумовий, суцільноштампований, тихострунний, тихоокеанський, холодноводий, холодноплющений, чистоводний, вовняний, щиросердечний, яснорусявий* тощо.

Слід зазначити, що можливість чи неможливість співвідноситися зі словосполученням залежить від низки причин, зокрема:

1) семантики складного слова у цілому, а також окремо взятих компонентів. Так, складне слово з суфіксоїдом **-вар** дозволяє співвіднести їх з такими словосполученнями: *кашовар – варити кашу, квасовар – варити квас, клеєвар – варити клей, медовар – варити мед, миловар – варити мило*;

2) співвідношення складних слів з певним типом словосполучень визначається належністю складного слова до певної частини мови і його морфологічною будовою (співвідношення перших і других компонентів з частинами мови). Наприклад, у складних словах з другою дієслівною основою переважають відношення з дієслівними словосполученнями із залежним іменником: *життєлюб – любити життя, книголюб – любити книги*.

Проте лише незначна кількість складних слів утворюється зі словосполучення, більшість із них народжується швидше за аналогією до інших складних слів, відповідно до існуючих у мові моделей (Є.О.Василевська, А.А.Дем'янюк, О.О.Земська, Ю.С.Сорокін, М.Д.Степанова та інші), про що свідчать приклади: *автоелектроніка, автосервіс, автотонування, відеоміло, електроінструменти, мотосервіс, техноярмарок*. Такі новотвори широко використовуються в усному мовленні, художній літературі, рекламі.

В.П.Григор'єв такий тип творення складних слів називає "обернене калькування" за допомогою міжнародних елементів у словосполученнях або ж слів, що позначають найбільш загальні ознаки нових предметів і явищ. "Таке кальковане поєднання слів потім стягується в одну лексичну одиницю, яка граматично, а також фонетично (і орфографічно) пристосовується" до норм певної мови [5, с. 71].

У мовознавстві існує ще один погляд щодо творення складних слів з афіксоїдними основами – основоскладання, аббревіація.

Саме основоскладання та аббревіація є одним із поширених і продуктивних способів творення афіксоїдних дериватів. Продуктивність цих способів зумовлена тим, що композити найповніше виражають нові поняття, у них поєднується "стислисть і семантична насиченість, проявляється економія мовних засобів" [10, с. 163], новостворений дериват стає "семантично місткішим і структурно коротшим" [11, с. 194].

Основоскладання передбачає поєднання основ за допомогою інтерфіксів або без них, наприклад: *багатомільйонний, багатолюдний, високоприбутковий, кристалогідрат, кристалооптика, кристалофізика, лжевчення, лженаука, лжепатріотизм, лжепророк, лівобережний, лівосторонній, малокаліберний, малокалорійний, малоприбутковий, металоконструкція, металокріплення, міднографітовий, міднорудний, міднолиций, низькотемпературний, низькоорбітальний, східноєвропейський, східноказахстанський, східнонімецький, передньозябровий, передньопіднебінний, передньоязиковий, піввідра, півбочки, піввуха, півваркуша, напівсон, напівбезробітний, напівкріпосний* та ін. У композитах препозитивний кореневий елемент виконує функцію префіксоїда. Таке "перетворення питомого кореня в афіксоїд супроводжується не тільки функціональним уподібненням до службової морфемі, але й процесом десемантизації", тобто частковою нейтралізацією свого лексичного значення [3, с. 28]. Зокрема, префіксоїди **мало-, багато-, низько-, високо-** є регулярними, бо створюють умови для оформлення першої частини складного слова в самостійну службову морфему, що є необхідним компонентом словотвірної моделі, та "стають виразниками узагальнених значень предиката кількості, оскільки вказують на ступінь, міру вияву ознаки" [3, с. 28].

Основоскладання часто супроводжується усиченням, або аббревіацією. "Аббревіацію постійно живлять запозичення, що в

українській мові засвоюються як слова проміжного типу, котрі нагадують аббревіатури та композити: *аудіотехніка, відеомеханіка, аудіодиск, аудіоринок*. Внаслідок частотного використання така аброморфема починає виконувати функцію класифікатора, які Н.Ф.Клименко називає напіваббревіатурні-напівкомполітні одиниці.

Преполітвні усічені основи утворюються переважно з ітернаціональних коренів, що завдяки своїй регулярності та продуктивності набувають статусу іномовних префіксоїдів. Серед складних іменників, які характеризуються першим усіченим іномовним компонентом та з опорним другим, що дорівнює самостійному слову, можна презентувати такі, що "нагадують аббревіатури та композити": **авіа-1**, ← (усічена основа слів **авіація, авіаційний**) *авіабаза, авіадвигун, авіаконструктор, авіаносець, авіамаяк, авіамогор, авіапарк*; **авто-1**, ← (**автомобільний**) *автобаза, автобан, автовокзал, автокар, автомагістраль, автопарк, автоперегонн, авторефрижератор, авторалі, автоштурман*; **авто-2** ← (**автоматичний**) *автоблокування, автомасажер, автонавантажувач, автонапувалка, автопілот, автопоїлка, автооператор, автосварка*; **аеро-** ← (**авіаційний**) *аероклуб, аеромаяк, аеромеханіка, аерореклама*; **агро-** ← (**агрономія, агрономічний**) *агробізнес, агротехніка, агрофізика, агрохімія*; **біо-** ← (**біологія, біологічний**) *біоактивний, біокібернетика, біопаливо, біополе, біопрепарат, біоресурси, біоритм, біосигнал, біострум, біосфера, біохімія*; **евако-** ← (**евакуація, евакуаційний**) *евакогоспіталь, евакопункт*; **енерго-** ← (**енергія, енергетика, енергетичний**) *енергоагрегат, енергобаланс, енергоблок, енергокриза, енергосистема*; **електро-** ← (**електричний**) *електроаналіз, електромасаж, електромережа, електростанція, електрочайник, електрошок*; **євро-** ← (**європейський**) *євробачення, євробуд, єврогрупа, євродолар, євrorакета, євроремонт, євросервіс, євростратегічний*; **вело-** ← (**велосипед, велосипедний**) *велокоманда, велокрос, велорикша, велопробіг, велоспорт, велотрек, велотур, велостанція*; **вібро-** ← (**вібрація, вібраційний**) *вібробур, вібродатчик, віброзонд, віброізоляція, віброкоток, вібромолот, вібропрасування, вібропрокат, віброрейка, вібросито*; **гальвано-** ← (**гальванічний**) *гальваноакустика, гальванопластика, гальванотехніка*; **зоо-** ← (**зоологія, зоологічний**) *зоогігієна, зоомагазин, зоомаса, зоопарк, зоопланктон, зоосад*; **космо-** ←

(космос, космічний) космобіолог, космознімок, космоплавання, космофізика, космохімія; **метео-1-** ← **(метеорологічний)** метеоракета, метеослужба, метеоспостереження, метеостанція, метеосупутник, метеоумови, метеоцентр; **мото-1-** ← **(моторний, моторизований)** мотобот, мотокар, мотопіхота, моторесурс, моточовен; **мото-2-** ← **(мотоцикл, мотоциклетний)** мотовелоспорт, мотогонки, мотоколяска, мотокрос, моторалі, моторикша, мотосани; **пневно-** ← **(пневматичний)** пневмоавтоматика, пневмозарядник, пневмотранспорт; **психо-** ← **(психіка, психічний)** психоаналіз, психогігієна, психолінгвістика, психопатологія, психопрофілактика, психотерапія, психотренінг; **радіо-2-** ← **(радій, радіоактивний)** радіогалактика, радіопеленгація, радіоастрономія, радіотерапія, радіофізика; **сейсмо-** ← **(сейсмічний)** сейсмоактивний, сейсмосона, сейсмосондування, сейсмоприймач, сейсморозвідка, сейсмостанція; **стерео-3-** ← **(стереоскопічний)** стереоекран, стереоефект, стереопроектор, стереокіно; **стерео-4-** ← **(стереофонічний)** стереозвучання; **теле-** ← **(телевізійний)** телеекран, телекамера, телесигнал, телестудія, телецентр; **термо-** ← **(термічний)** термоелемент, термоізоляція, термокамера, термотерапія; **техно** ← **(технологічний)** технопарк, технополіс; **турбо-** ← **(турбіна)** турбогенератор, турбокомпресор, турбовентилятор; **фото-2-** ← **(фотографічний)** фотоапарат, фотокопія, фотомонтаж, фотокореспондент.

Цей список поповнюється і власнеукраїнськими морфемами. Серед питомих суфіксоїдів, що утворилися в результаті усічення дієслівної основи другої частини складного слова, виділяють: **-вар** ← *варити*, **-вод** ← *водити*, **-воз** ← *возити*, **-їд** – *їсти*, **-крад** – *красти*, **-лам** – *ламати*, **-лов** ← *ловити*, **-люб** – *любити*, **-мір** ← *міряти*, **-нос** ← *носити*, **-пис** – *писати*, **-різ** – *різати*, **-роб** ← *робити*, **-руб** ← *рубати*, **-хід** ← *ходити*: кашовар, квасовар, клеєвар, медовар, миловар, колоновод, коновод, ляльковод. Крокомір, кутомір, молокомір, нектаронос, медонос, кригоруб, льодоруб, льодохід, місяцехід та інші. У переважній більшості в науковій літературі такі деривати розглядають в межах синхронного словотворення складання з нульовою суфіксацією" [3, с. 167].

Можливість сполучення основ з префіксоїдом чи суфіксоїдом можуть бути безмежними, що засвідчує їхню аглютинативність. Останнім часом вона найбільше проявляється у творенні складних слів. З точки зору словотворення перешкод для таких утворень

немає, усічені основи легко приклеюються до основи слова з одним і тим же значенням: *мезодерма* – середній зародковий листок..., *мезоклімат* – кліматичні умови, характерні для певного географічного району земної поверхні, *мезопауза* – перехідний шар між мезосферою і термосферою, *мезосфера* – шари атмосфери на висоті від 50 до 80 км..., *мезотелій* – епітеліальна тканина, яка утворює внутрішній шар – оболонку очеревини й плеври у хребетних тварин і людини (**мезо** – перша частина складних слів, що відповідає поняттям "середній", "помірна величина", "проміжне положення чого-небудь"). Усі вони є продуктивними, для них "характерне зростання комбінаторики з іншими композитами, а також підвищення словотвірного потенціалу слів, до складу яких вони входять" [6, с. 85]. Продуктивними морфемами іншомовного походження, які поєднуються з основами за законами аглютинації, є: **фіто-** (перша частина складних слів, що вказує на зв'язок з поняттям "рослина"): *фітогормони*, *фітоімунітет*, *фітоклімат*, *фітоморфози*, *фітопланктон*, *фітофтора*; **нео-** (перша частина складних слів, що має значення "новий"): *неоантропи*, *неоглобалізм*, *неокласицизм*, *неопіфагореїзм*, *неоплатонізм*, *неопозитивізм*, *неотомізм*, *неофашизм*; **відео-** (перша частина складних слів, що вказує на належність слова до галузі зображення різноманітних електричних сигналів...): *відеодиск*, *відеоімпульс*, *відеокарта*, *відеокаста*, *відеокліп*, *відеоплеєр*, *відеосигнал*, *відеотека*, *відеотелефон*, *відеофільм*, *відеофон* та інші. У наведених словах препозитивний компонент характеризується великою активністю та свободою сполучуваності з різними основами.

Зростає кількість композитів з основами **аеро-**, **багато-**, **гідро-**, **євро-**: *аеромаяк*, *аерофільтр*, *аерофотоапарат*, *аерофотографія*, *багатоклітинний*, *багатоконфесійний*, *багатолінзовий*, *багатонаціональний*, *багатоядерний*, *гідроагрегат*, *гідроаероплан*, *гідроаеропорт*, *гідроакустика*, *гідроблок*, *гідровелосипед*, *гідровузол*, *гідрогальмо*, *гідрокамера*, *гідрокосмос*, *гідромаса*, *гідромонітор*, *гідромодуль*, *гідрофлот*, *гідрошахта*, *євробанк*, *євровалюта*, *євродепозити*, *євродолари* і *євроремонт*, *євросервіс*. Розгалужене словотвірне гніздо афіксоїдних дериватів має основа **макро-** та **мікро-**: *макроклімат*, *макрокоманда*, *макроліквідація*, *макросегмент*, *макромодель*, *макрооператор*, *макропідхід*, *макрофауна*, *макрофонема*, *макрофотознімок*, *мікробар*, *мікровібратор*, *мікрокаталог*, *мікрокон-*

текст, мікропідхід, мікросегмент, мікросекунда, мікроситуація, мікросоціологія, мікротелефон, мікротравма та інші. А "внаслідок появи великої кількості композитних термінів з основою **біо-** у різностильових текстах багато з них детермінізувалися в мові, зберігаючи для спеціаліста точний зміст терміна, а для носія мови – нефактивця – його загальну, "стерту" ідею: *біоенергія, біополе, біоритм, біоіогурт, біосупутник, біостимулятор* [6, с. 101]. Такі основи нанизуються в препозиції і набувають ознак напівкомполітної одиниці.

Слід зазначити, що саме регулярність афіксоїдів перетворює їх в абсолютно аглютинативні, а гранична аглютинативність робить їх особливими словами" [13, с. 59].

Високий ступінь аглютинації виявляється: а) під час склеювання кількох формантів, які в інших словах виконують функцію префіксоїда чи суфіксоїда: *фотокіноконкурс*; б) у зростанні продуктивності формантів, зокрема **свро-, інтер-, теле-, макро-** та ін. під час нанизування на українські та запозичені основи.

Отже, накопичення таких одиниць з чисто аглютинативним прищепленням, і головне – великий потенціал таких поєднань сприяє росту аглютинативності в словотвірній системі мови. Таким чином, основними ознаками аглютинації можна вважати: вільне склеювання морфем та відсутність морфологічного взаємоприсосування морфем при їх з'єднанні; уникнення в семантиці похідного слова багатозначності дериваційних морфем, що сприяє збільшенню. Під час утворення складного слова частини, що склеюються, втрачаючи свою смислову і граматичну самостійність, зливаються в одне смислове і граматичне ціле, утворюючи певну лексему.

На думку Н.Ф.Клименко, "аналіз участі основоскладання у процесах номінації сучасної української мови дозволяє встановити, з одного боку, зміни в механізмах поєднання основ (за типом аглютинативного словопородження, комбінування основ без єднальних голосних, гібридизацію слів за рахунок поєднання питомих і запозичених основ). З другого – нагромадження композитів, об'єднаних базовими поняттями науки, техніки, тобто зростання однотипних парадигм слів, що згруповані за першою чи другою основою [6, с. 89].

Отже, усі проаналізовані способи творення засвідчують динамічні процеси творення афіксоїдних дериватів. Особливістю

слів з афіксоїдними основами є те, що з часом вони входять в систему мови ніби самі по собі, утворивши особливий клас лексико-морфологічних елементів. А механічне приклеювання дає підстави говорити про творення похідних дериватів за аналогією, ніби формується основа-кліше, яка стає базовою. Така основа є обов'язково продуктивною і бере участь у творенні назв галузей наук, найменувань осіб тощо.

Література

1. Абакумов С.И. О сложных словах в русском языке // Русский язык в школе. – 1946. – №3–4. – С. 18–19.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Под ред., с вступ. ст. и коммент. Ю.С.Степанова; пер. с фр. Ю.Н.Караулова и др. – М.: Издательство "Прогресс", 1974. – 447 с.
3. Вакарюк Л., Панцьо С. Українська мова. Морфеміка і словотвір: Навчальний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 184 с.
4. Григорьев В.П. Несколько замечаний к дискуссии // Филологические науки. – 1959. – С. 220–225.
5. Григорьев В.П. Так называемые интернациональные сложные слова в современном русском языке // Вопросы языкознания. – 1959. – №1. – С. 64–78.
6. Клименко Н. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // Українська мова. – 2003. – №3–4. – С. 83–105.
7. Кочан І. Творення термінів з міжнародними компонентами // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л.О.Симоненко. – К.: КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 48–53.
8. Леков И. Отклонения от флективного строя в славянских языках // Вопросы языкознания. – 1956. – С.18 – 26.
9. Паночко М.М. Композити й аббревіація в українській спортивній термінології // Українське мовознавство. Міжвідомчий збірник. Вип. 17. – С. 18–24.
10. Потиха З.А. Современное русское словообразование. Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1970. – 384 с.
11. Процик І. Осново- та словоскладання в українській фізичній термінології (на матеріалі видань другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.) // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л.О.Симоненко. – К.: КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 194–197.

12. Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова // Морфологическая типология и проблемы классификации языков. – М.; Л.: Наука, 1965. – С. 64–92.
13. Русский язык и советское общество (социолого-лингвистическое исследование) / Под ред. М.В.Панова. – М.: Наука, 1968. – 187 с.
14. Словообразование современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1968. – 300 с.
15. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
16. Цинциус В.И. Порядок и иерархия аффиксов в агглютинативных языках (по материалам языков тунгусо-маньчжурской группы) // Морфологическая типология и проблемы классификации языков. – М.; Л.: Наука, 1965. – С. 141–154.
17. Янко-Тринницкая Н.А. Словообразование в современном русском языке. – М.: "Индрик", 2001. – 503 с.

В.П.Хархун

"Загибель ескадри" О.Корнійчука крізь призму тоталітарної естетики

Соціокультурний феномен тоталітаризму полягає, насамперед, у його тяжінні до формування нової онтології, яка передбачає трансформацію функціональної заданості життя і смерті. Моделі тоталітарної онтології оптимально оприявлені в літературі сталінської епохи й можуть бути найефективніше прочитані у творах чільних представників соцреалізму. В українському контексті найпоказовішим є ідейно-естетичний досвід Олександра Корнійчука.

Корнійчук як знаний майстер соцреалістичних практик дебютує показово: апологією смерті в історичній трагедії "Загибель ескадри"¹. У контексті онтологічного проекту тоталітаризму цей твір цінний як символічний код, риторика "привласнення" смерті. Онтологічна модель, репрезентована О.Корнійчуком у творі, ретранслює "канонічну" програму тоталітаризму, пов'язану з актуалізацією категорії смерті й практичною нівеляцією категорії життя.

Советологи, реконструюючи ключову модель тоталітарної онтології, вказують на визначальність симбіозу влади і мас. Кордони тоталітарної цивілізації означені Владою, яка набуває абсолютної значущості в тоталітарному світі. Вона є цементуючою, смислоутворюючою категорією для онтологічних проектів. Доказовими у цьому випадку є рефлексії Ж.Бодріяра, який вважає, що на розмежуванні життя і смерті з'являється влада. Він стверджує: "Влада можлива лише тоді, коли смерть вже не має свободи, коли мертві перебувають під наглядом в очікуванні того часу, коли ув'язнено буде саме життя" [1, с. 125]. Апологія необмеженої влади як рушійний механізм тоталітарної онтології зумовлює актуалізацію радикального антропологічного проекту, пов'язаного з ціленаправленою переробкою людської природи, –

¹ Слід зазначити, що О.Корнійчук, враховуючи суто хронологічний принцип, дебютує раніше кількома оповіданнями та п'єсами „На грані”, „Кам'яний острів”, „Штурм”. Однак вони досить гостро критикуються як малопродуктивні й художньо недоввершені. Про вписуваність О.Корнійчука у соцреалістичний канон сигналізує „Загибель ескадри”, твір, який моделює образ тоталітарного світу з чіткими параметрами „нової” онтології. Саме це дає підстави кваліфікувати „Загибель ескадри” як дебютний, а разом із тим, знаковий твір.

з'являється феномен людини маси. Як стверджує Х.Арендт, тоталітаризм запрограмований на знищення автономного існування будь-якої діяльності. Соціальним фундаментом тоталітаризму є маси як продукт розпаду класового суспільства. Терміном "маси" дослідниця називає сукупність людей, яких не можна об'єднати в будь-яку організацію, засновану на спільному інтересі. Головна риса людини маси не грубість і відсталість, а її ізольованість і відсутність нормальних соціальних стосунків. Людина маси характеризується тотальною відсталістю, яка стає дією, коли ідейна відданість позбавлена конкретного змісту [2, с. 360–370].

Конструювання феномену людини маси означало кардинальні зміни в онтології. У тоталітарному світі людина втрачає статус окремої екзистенції, зливаючись з колективним тілом, будучи ним зумовленою й конституційованою. Тому заперечується увесь екзистенційний досвід (народження, молодість, старість, смерть), який, піддавшись силам абстракції, стає риторичною фігурою. Для нової онтології і життя, і смерть мають тільки надіндивідуальний смисл, потрапляючи в чітко сфокусовану систему цінностей: важливо, чому вони служать і що змінюють у світі.

Влада у спілці з масою, створюючи нерозривне коло тотального, програмує нові буттєві орієнтири для людини маси чи, іншими словами, *homo totalitaricus* (К.Гаджиєв) або *homo Sovieticus* (Е.Надточій, А.Якимович). За Е.Надточієм, "*homo Sovieticus* поміщається перш за все в атопічне місце між простором нагляду за смертю і простором нагляду за життям" [3, с. 118]. В ув'язненій владою онтології, однак, активізується лише один компонент – смерть. Поясненням може слугувати твердження Г.Маркузе про те, що "влада, яка утвердилася, має глибоко споріднений зв'язок зі смертю, бо смерть символ несвободи і поразки" [4, с. 247]. Дослідники називають смерть "головною метою й вищим сенсом" тоталітаризму, а основною стратегією тоталітарної людини – смертослужність [5, с. 84]. Таку видиму однополюсність онтологічної моделі А.Якимович пояснює так: "Саме життя при тоталітаризмі є синонімом обмеження чи позбавлення реально можливого вибору. Гранично таке життя рівноцінне смерті" [6, с. 22]. Звідси відповідна конфігурація онтологічного проекту: "Простір смерті заселено фігурами влади – її ворогами й тими, хто "живіше всіх живих", у той час як простір життя організовується на основі ритуалів поклоніння мертвим і дотримування їх заповітів із прирощування маси" [7, с. 119].

Сюжет трагедії "Загибель ескадри" розгортається у відповідності до ключової онтологічної схеми тоталітаризму. Художній простір твору наповнений танатологічними кодами "кривава каша", "плетється кров народу", "битись до смерті", "пожар", які позначають лейтмотив трагедії: ідеологічне протистояння під час громадянської війни, точніше – трагедію революційної демократії, перемогу більшовицької диктатури. Онтологічна модель, оприявлена у творі, практично однополюсна: життя тут не виступає формотворчим, онтологічно основоположним елементом, натомість смерть виконує ключову роль, надаючи значення самому життю. У сакралізованому просторі тоталітарного світу функцію абсолюту виконує влада, точніше її репрезентант – ідея, ідеологізується і сама онтологія, а відтак важливою стає не біологічна, а "ідеологізована" смерть.

Тотальне знецінення життя символізує багато смертей: помирає комісар, вбита Оксана й адмірал, Гайдай безкарно вбиває трьох матросів, які засумнівались у правомірності більшовицької тактики, Кобза публічно знищує моряка за розповсюдження його ж націоналістичних ідей. "Накопичення" смерті, однак, має свою логіку. Танатологічна картина структурується поляризаційно. Смерть чітко диференціюється за принципом ідеологічної доцільності. У цій онтологічній моделі актуалізуються тільки дві проєкції смерті: смерть як кара для негативного героя (ворога, ідеологічного опонента, супротивника) і офірна смерть для позитивного героя. Щоб зрозуміти логіку моделювання "двох смертей", треба зауважити, що вони узалежнені від магістрально-формотворчої ролі мас у проєкті тоталітарної онтології. Ворог завжди позначає індивідуальне, окремішне, автономне, те, що резонує в контексті загалу, а тому, звісно, мусить бути нівельоване як "інше", те, що руйнує тотальну монолітність картини світу. Парадоксально, але такий же принцип поширюється і на позитивного героя, який теж "виокремився", "індивідуалізувався". Це, виявляється, також є загрозою для монолітності плоти маси. Тому актуалізується прийом "поворотного механізму", коли герой через смерть навіть добувається до маси, отримуючи статус вічно живого. Окрім того, така смерть отримує значення і героїзується. Тому, стверджує Е.Надточій, "смерть одиниці є подвійна смерть – як покараної за індивідуалізм (приховано) і як захисника ідеї маси (явно)" [8, с. 119].

Влада кореспондує онтологічні стратегії позитивному героєві, звідси обидві проєкції смерті (кара та офіра) зосереджені саме на

ньому. Так, Магдалена Пекара зазначає, що ціллю кари є викорінення з суспільства негативного елемента, і про це мусить пам'ятати позитивний герой навіть у хвилину власного знищення [9, с. 145]. Позитивний герой займає порівняно активну позицію, він наділений правом померти й покарати смертю, тоді як негативний герой перетворюється лише на об'єкт ідеологічних атак смерті. Відповідно формується логіка художнього зображення смерті – "поетика смерті". Недоцільна, безсенсова смерть негативного героя позбавляється словесної функціональності: вона не показана, не озвучена, про неї тільки номінативно проінформовано. Скажімо, ми дізнаємося про вбивство адмірала, головного опонента більшовиків, тільки з ремарки: "[...] він [Гайдай – В.Х.] вистрілив у адмірала" [10, с. 68]. Як бачимо, про смерть нічого не сказано, замість цього – фігура умовчання: негативний герой текстуально позбавляється права на "артикуляцію", а відтак, і на оприявлення смерті. Він просто зникає, "стирається" з картини світу.

Безсенсова смерть негативного героя створює контрастне поле для іншої – жертвовної. За Ж.Бодріаром, жертвовність може прочитуватись як перетворення реальності у відповідності з волею групи. Саме жертвна смерть має сенс, коли вона соціалізується через обмін [11, с. 272]. С.Зимовець, коментуючи феномен ідеологічної жертвовності в тоталітаризмі, зазначає: "Загибель героя за ідею відкриває основний план ідеології смерті, репрезентує санкцію влади на смерть" [12, с. 122].

"Жертвовна" смерть – це перший аксіологічний знак, який отримує ціннісний вимір у тоталітарній онтології О.Корнійчука. Логіку танатологічного дискурсу, зорієнтованого на ідеологію жертвовності, у "Загибелі ескадри" детермінують три смерті: комісара, керівника більшовицького комітету Оксани і, власне, ескадри. На рівні поетики вони позначають ключові сюжетні точки: зав'язку, кульмінацію, розв'язку. Власне, за цими "точками" прочитується увесь твір.

Символічне значення отримує смерть комісара на початку трагедії. Вона сигналізує про появу нової дійової одиниці – маси, яка розглядається як рушійний чинник революції, а відповідно – як основний персонаж твору. Так влада моделює простір для цінності позаіндивідуального буття. Плоть маси, у лоні якої перебуває герой, – це новий тоталітарний міф про світотворення. Показово, що з комісаром пов'язаний лише один епізод у творі, який, власне, може бути прочитаний як історіографія його смерті:

поранений комісар з'являється на з'їзді делегатів від кораблів, щоб кардинально змінити його рішення й нав'язати інше – вивести ескадру в море. Із моменту появи комісара він постійно перебуває у фокусі зображення. Ситуація набуває величезної емоційної напруги: смертельно поранений комісар приймає доленосні рішення.

Цінність офірної смерті текстуально підкреслюється розгорнутою сценою прощання, обрамленою трагедійним пафосом: комісар перед смертю братається з соратником, над помираючим комісаром співається пісня, урочисте мовчання. Офірна смерть, відтак, сакралізована й ритуалізована, працює на міф "геройської смерті у правдивій боротьбі за право колективу" (Магдалена Пекара).

Складніше прописаний другий приклад офірності – керівника більшовицького комітету Оксани. У цьому випадку глобалізується сюжетна лінія, сфокусована на історії становлення Гайдая як відданого солдата більшовицької команди. Образ Гайдая позначає ключову дилему, характерну для творів соцреалізму: перехід від стихійності до усвідомленості (читай: повної довіри), що позначає ідеологічну довершеність героя. Гайдай імпульсивний, невірніважений, його головний аргумент – маузер: "Поки моя рука може стискати маузер, я вірю в нашу перемогу" (1, 33). Гайдай готовий віддано служити революції, однак виявляє ідеологічну неготовність підпорядковуватись революційній доцільності, проголошуваній більшовицькою владою. Загрозу, що чигає від ідеологічного анархізму Гайдая, чудово усвідомлює Оксана, яка мобілізує увесь дидактичний арсенал для виховання соратника. Однак її наuczання марні: у поворотний момент операції, коли центр наказує потопити ескадру, Гайдай категорично відмовляється виконувати наказ, мотивуючи це його абсурдністю. Ідеологічні хитання героя, жорстокого й безкомпромісного в досягненні своєї мети, його недовіра центру провокує розкол у більшовицькому комітеті та загрожує провалу операції.

В ідеологічному завоюванні Гайдая, що прописане як протистояння Кобзи-націоналіста, апологета Центральної ради, і більшовички Оксани, перемагає остання. Вона завдяки своїй жертвній смерті посвячує Гайдая на відданого солдата революції. Сила ідеї, риторично оприявлена владою у смерті Оксани, вчить Гайдая основному закону тоталітарної людини: усвідомленню того, що тільки нічим не обмежена віра в цілеспрямова-

ність і ідеологічну доцільність більшовицької влади є рушієм чинником революційного борця.

За ідеологічну зрілість влада нагороджує Гайдая. За вину перед Оксаною Гайдай просить смерті, але влада надає йому інше, смертоносне, право: він убиває адмірала, топить ескадру, хоче пронести прапор корабля "крізь вогонь і смерть". Анархічний смертоносний дар Гайдая, отже, набуває відповідного ідеологічно вмотивованого смислу. Таким чином, для онтологічної моделі, яка базується на апології жертвовної смерті, визначальним є психотип людини, яка убиває в ім'я ідеї.

Жертвовність – єдина ціннісна проекція смерті – художньо повторюючись у творі, визначає, бодрірівськими термінами оперуючи, таку логіку "обміну": смерть комісара означає появу маси як рушію механізму революції, утрата Оксани стимулює набуття Гадаєм внутрішньої цілісності, загибель ескадри, затопленої за наказом революційного комітету, – це жертва на вівтар революції. Так індивідуальне (смерть комісара і Оксани) зливається із загальним, уособлюючись у патетизації затопленої ескадри. "Плеться урочиста симфонія смерті кораблів", – констатується в ремарках.

Однак смерть, навіть офірна, не основна мета тоталітарної цивілізації, яка радикально експериментувала з онтологічними проектами. У тоталітарному світі смерть перверсовано: вона перетворена на безсмертя. Парадоксально, але ідея безсмертя з'являється саме в контексті апології смерті. Пояснюючи цей феномен, польський дослідник Пшемислав Чаплінський наводить принаймні дві причини. По-перше, "людина не помирає, оскільки людини нема" [13, с. 260]. Дослідник аргументує це твердження, розглядаючи феномен безсмертної людини як *homo novus*: людини, яка позбавлена внутрішніх характеристик, редукована до користі, яку приносить колективу, кодифікована виключно через працю, несамостійна у своєму виборі, неавтономна у сфері свідомості. По-друге, не помирає той, хто добровільно робить із себе заручника поступу. Розгортаючи цю ідею, дослідник зазначає, що людина в соціалізмі не помирає, бо, найперше, не має права – мусить виконати свій обов'язок перед колективом, потім не помирає, бо навіть її смерть партія використовує, обертаючи на користь зміцнення влади. Відтак формується образ людини, яка наділена безсмертям в обмін на смерть, яка їй замовлена.

Ідея безсмертя, оприявлена в іпостасях офірної смерті, – основа ідеосфери "Загибелі ескадри". Вона редукує трагедійний пафос твору, зводячи його до семантики оптимізму. У цьому випадку тоталітарна онтологічна модель досягає своєї ідеологічної довершеності: відкриття простору для безсмертя проектує нову візію "здійсненої" історії, що корелюється з ідеями комунізму, символізує прогрес і майбутнє.

Література

1. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть. – Львів: Кальварія, 2004.
2. Арентс Х. Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і літера, 2002.
3. Надточий Э. Друг, товарищ и брат. Несколько предварительных замечаний к вопрошению о месте социалистического реализма в искусстве XX века // Даугава. – 1989. – №8.
4. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. – К., 1995.
5. Хамітов Н., Кіхно О. Служіння смерті у фашизмі й комунізмі // Сучасність. – 1992. – №2.
6. Якимович А. Тоталитаризм и независимая культура // Вопросы литературы. – 1991. – №11.
7. Надточий Э. Друг, товарищ и брат. Несколько предварительных замечаний к вопрошению о месте социалистического реализма в искусстве XX века // Даугава. – 1989. – №8.
8. Надточий Э. Друг, товарищ и брат. Несколько предварительных замечаний к вопрошению о месте социалистического реализма в искусстве XX века // Даугава. – 1989. – №8.
9. Piekara M. Bohater powieści socrealistycznej. – Katowice: Wydawnictwo Głowe, 2001.
10. Корнійчук О. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1966. – Т. 1. Далі у тексті вказуємо номер тому і сторінку.
11. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть. – Львів: Кальварія, 2004.
12. Зимовец С. Дистанция как мера языка искусства (к вопросу о взаимоотношении соцреализма и авангарда) // Даугава. – 1989. – №8.
13. Czapliński P. Śmierć totalitarna. Na przykładzie powieści Kazimierza Brandysa "Człowiek nie umiera" // Presja i ekspresja. Zjazd szczeciński i socrealizm / pod redakcją Danuty Dąbrowskiej i Piotra Michałowskiego. – Szczecin, 2002.

Новоанглійський пуританізм у дзеркалі ранньої американської літератури

Проблема пуританського підґрунтя літератури США до останнього часу не була в полі пильної уваги вітчизняних дослідників. Через це посутній пласт суспільно-історичних реалій, що визначив національний контекст культурного розвитку і вирішальним чином вплинув на формування провідних літературних тенденцій та шукань, і досі залишається на маргінесі сучасних культурологічних досліджень. Предмет нашої уваги – формування першовитоків американської літератури у їх тісному зв'язку з умовами та факторами історичного вродання пуританства в ґрунт Нового Світу.

Зародження літератури США почалося майже одночасно із заснуванням на початку XVII ст. перших поселень англійських пуритан на території Північної Америки. Особливий характер духовного життя англійських колоністів, їхніх звичаїв та створюваного суспільства багато в чому визначив подальший розвиток національної літератури. Протягом усього XVII ст. культура Нової Англії мала підкреслено релігійне спрямування, визначене суворою регламентацією пуританських духовних догматів. Слідування їхнім приписам помітно уже в першій літературній праці новоанглійського пуританства, якою можна вважати промову Джона Вінтропа (1588–1649), "написану на борту "Арабелли" під час переїзду з острова Великої Британії до Нової Англії у Північній Америці". Виголошена перед переселенцями як проповідь із відповідною назвою – "Зразок християнського милосердя" (1630), вона утверджувала ідею пуританської обраності в якості необхідної передумови побудови Божого "Міста на Пагорбі", надихаючи на реалізацію християнсько-пуританської утопії [1, с. 3]. Це був один з яскравих виявів пуританізму, що набув у Америці неабиякого значення: активно проповідувалася ідея незалежності церкви від держави, самостійності церковної общини-конгрегації, протиставлення гріховному світу взірцевого пуританського суспільства, керованого божественними законами тощо. Ці та інші риси пуританізму відіграли безпосередню роль у процесі формування національної американської літератури й надали їй особливого вигляду. На думку пуритан, література мала слугувати практичним цілям: вчити шанувати Бога й

попереджати про небезпеки, з якими зустрічається душа людини і вона сама.

Про це, певно, думали лондонці, коли в грудні 1606 р. проводжали три невеликих судна, що стояли на Темзі, готуючись до відплиття в Новий Світ. Одним з учасників цієї подорожі був легендарний капітан Джон Сміт (1580–1631), палкий прибічник колонізації Нового Світу, якого, до слова, часто називають "батьком американської літератури". В цьому є певний сенс. Якщо триматись історичної точності, то саме він, задовго до пуританських поселенців, написав на американській землі "Правдиву оповідь про події у Вірджинії" (1609), що і вважається першим здобутком американської літератури. В ній описується історія першого англійського поселення в Північній Америці. Слід також зазначити, що твори ранніх поетів Вірджинії, першої колонії на острові Роанок (Північна Кароліна), мали більш світський характер порівняно з поезією пуританської Півночі.

З 1619 р. у Вірджинії намітилися перші спроби самоврядування, і незалежний дух ранніх колоністів не раз проявлявся в протестах вірджинців проти тиранії англійських губернаторів, проте в культурному житті цієї колонії вплив Англії все ж був досить помітним. Багаті плантатори підтримували зв'язки з метрополією й посилали своїх синів в англійські університети. Їхній побут повторював побут поміщиків старої Англії. У їхніх бібліотеках переважали книги письменників епохи Тюдорів та Стюартів.

Зовсім інша атмосфера панувала в колоніях Нової Англії. Їх населяли пуритани, які переселилися з Англії в Голландію в 1606 р. і тільки в 1620 р. вирішили заснувати власну колонію в Новому Світі. Це й були так звані "батьки-пілігрими". Пізніше, в 1630 р., ціла флотилія пуритан з Англії досягла тих же місць і заснувала по сусідству колонію Массачусетс з містом Бостоном. Ще через десять років з Англії прибуло сімнадцять тисяч пуритан, які тікали не тільки від релігійних переслідувань, але й від матеріальних нестатків.

Відмовившись від думки повернути англіканську церкву до жаданої первісної чистоти, пуритани вирішили побудувати в новій країні нове суспільство, засноване на принципах теократичного пуританського ідеалу. Вони розцінювали свою місію як хрестовий похід, як приклад всьому християнству й оголосили себе "обраним народом".

Зазнавши свого часу релігійних переслідувань, американські пуритани незабаром перетворилися в найбільш непримиренних

ворогів інших християнських сект, що емігрували до Нового Світу. Їхня нетерпимість була помітна в усіх проявах життя, в обмеженні прав рядових колоністів, у жорстокому переслідуванні всіх інакомислячих. Батіг, катування, в'язниця й шибениця стали повсякденням. Однією з постійних і відносно гуманних форм покарання було "вигнання" винного, котрий зазвичай потрапляв до рук індіанців, що майже завжди вело до загибелі. Ці громадські каральні заходи, так само як і духовний контроль, вели до згуртування пуританської общини, про що свідчить, зокрема, "Щоденник" вже згаданого Дж.Вінтропа (1588–1649), першого губернатора колонії Массачусетс, вперше надрукований 1853 року під назвою "Історія Нової Англії з 1630 по 1649 р.". Тут знайшли відображення пуританські звичаї Массачусетсу, та нетерпимість і жорстокість, що супроводжували проникнення пуританізму в усі сфери суспільного й приватного життя. Непідкорення владі Вінтроп трактує як злочин проти встановлених Богом законів на шляху до реалізації Божого Промислу. Розуміння Америки як Нового Царства, як місця настання мілленіуму в 1653 р. спонукало Е.Джонсона звернутись до співвітчизників із закликом: "Будьте спокійні і знайте, що саме тут Господь сотворить Нове Небо і нову землю, нові Церкви і нову Співдружність". Тож подальша література Нового Світу орієнтувала американця, як творця і співучасника мілленіуму, на постійну само рефлексію і самовдосконалення. Про це свідчить написана Коттоном Мезером (1663–1728) фундаментальна історія Нової Англії ("Великі діяння Христа в Америці", 1702), що складається з біографій видатних пуританських діячів Нової Англії XVII сторіччя. Заснована на літописах, історія Коттона Мезера служить найповнішим джерелом для вивчення пуританської Нової Англії. Задумана як історія церкви, вона є квінтесенцією пуританської ідеології. І разом з тим у ній багато суто світських рис. У біографіях використаний своєрідний метод: наводяться фрагменти зі щоденників, листів, сімейні перекази й анекдоти. Виразні характеристики окремих осіб чергуються з науковими спостереженнями, фантазія – з пієтизмом і дидактикою.

І дійсно, численні щоденники займають особливе місце в американській літературі XVII ст. Більшість із них залишилася у вигляді рукописів. Пуританські нотатки відображають крайній індивідуалізм їхніх авторів, що був наслідком теологічних догматів про благодать і про корінну зіпсутість людської натури. У пуритан

порятунок душі залежав від способу життя віруючого, від його "особистого досвіду", якому приділялася особлива увага. Звідси – схильність до щиросердного самоаналізу, який потім породив необхідність записувати всі свої думки й дії, "сповідатися" не тільки в церкві, але й на папері. Щоденники були і спробою розв'язання внутрішніх конфліктів, а також надавали можливість для самоаналізу через фіксацію підсвідомих порухів душі.

Серед опублікованих щоденників пуритан велику художню цінність має "Щоденник" Семюела Суолла (1652–1730), верховного судді Массачусетсу в 1718–1728 рр. 1692 р. С.Суолл брав участь у сумнозвісному судовому процесі над відьмами в м.Сей-лем. Але пізніше виявився одним з небагатьох, хто визнав безневинність страчених, і єдиним, хто публічно покався у скоєному. "Щоденник" Суолла – це своєрідний синтез зображення фактів власного життя та їх художньо-пуританської інтерпретації (наприклад, чекаючи на покарання, він уподібнює себе до Адама перед вигнанням з Едему; купуючи солодощі, щоб пригостити симпатичну йому жінку, розводиться про гріх марнотратства тощо), що переплітаються з елементами сповіді або молитви, які виконують стримуючу і одночасно контролюючу роль – чи не схибив дописувач щоденника на шляху спасіння душі [Цит. за: 2, с. 34]. Цікаво, що саме Суоллу належить перший антирабовласницький трактат "Продаж Йосифа" (1700), написаний як документально-художня паралель до відомого епізоду зі святого Письма. В середині XIX ст., в часи розквіту аболіціоністського руху цю роботу Суолла згадували як апологети рабовласництва, так і їхні опоненти [Цит. за: 2, с. 38].

Як мемуарно-історична література Нової Англії, що заслуговує на велику увагу в силу своєї документальної цінності, так і богословські трактати пуритан, що дають уявлення про ідейні інтереси останніх, заклали підвалини формування прозових жанрів. Елементи світської літератури помітніші в поезії, хоч, зрозуміло, видання тих же псалмів (The Bay Psalm Book) чи суто релігійних віршів теж мало місце. До перших спроб світської критики пуританізму належить вільнодумна сатира Томаса Мортонна (?–1647?) "Новоанглійський Ханаан" (1637). Велику популярність мала поема Майкла Вігглсворта (1631–1705) "День страшного суду" (1662), написана нехитрим віршованим розміром народної балади. У поемі відбиті пуританські уявлення про "Страшний суд", теологічні деталі якого переважають поетичні

достойства й художні образи. Пам'ятаючи про здобутки цих та інших творців американської літератури, які стояли біля її початків, зазначимо, що, на думку багатьох науковців, "першою книгою світських віршів у пуританських колоніях була "Десята муза, яка нещодавно з'явилася в Америці" (1651) [3, с. 40], яка належала перу Анни Бредстріт (Anne Bradstreet, 1612–1672). Її вважають і першою американською поетесою, що започаткувала суто жіночу тему в потоці літератури Нового Світу.

Вихована в суворих пуританських традиціях, вона щиро прийняла Бога в серце, але у своїх творах не могла не зізнатись у тих сумнівах, що викликали в неї обставини життя в колоніях, адресуючись, в першу чергу, до Творця. Не приймала вона і усталеної чоловічої ієрархії в суспільстві, ставлячи риторичні запитання і апелюючи до визнаного авторитету королеви Єлизавети: "Now say, have women worth? or have they none?/ Or had they some, but with our queen is't gone?" (In Honour of that High and Mighty Princess, Queen Elizabeth) [4, с. 18]. Всупереч традиційному ставленню до жінки у ті часи, Анна Бредстріт не тільки оспівувала знання і розум жінки як свідчення жіночої самодостатності, але й декларувала власну людську гідність і незалежність мислення та творчості, заявивши про себе як про поета. Вона ледь приховано іронізує над тими, хто волів би бачити нитки для шиття в руках жінки-господині, але не перо, що є атрибутом жінки-поета. Про це рядки з її відомого "Прологу": "I am obnoxious to each carping tongue/ Who says my hand a needle better fits;/ A poet's pen all scorn I should thus wrong,/ For such despite they cast on female wits" [4, с. 11].

Іноколи деякі поетичні нотки настрою письменниці були швидше іронічними, а не відвертими, особливо, коли це стосувалося тих пуритан, котрі вважали, що жінки повинні бути мовчазними, скромними і жити приватним, але аж ніяк не публічним життям. Попри все читачеві можна відчувати роздуми, вагання та побоювання письменниці, що таку жіночу поезію можуть не сприйняти: "If what I do prove well, it won't advance,/ They'll say it's stolen, or else it was by chance" [4, с. 12].

У першому виданні збірки вірші на політичні та історичні теми були досить довгими, нуднувато настановчими та позбавленими оригінальності форми і стилю, базуючись на стандартних поетичних традиціях того часу.

В основному твори Бредстріт мали за джерело спостереження світу навколо неї самої, але більшою мірою увага фокусу-

валася на сімейних і релігійних темах. В її творах не можна не помітити її любові до Бога, до чоловіка і до сім'ї. Успішне видання "Десятої музи" додало їй впевненості. Пізніші твори свідчать про духовне зростання поетеси, про набутий життєвий та митецький досвід, про безкінечні роздуми про власне призначення і призначення новоанглійських пуритан. Це визначило зміст і пафос її останніх віршів "Суєта усіх істот на світі" (Of the vanity of all worldly creatures) та "Плач Давида за Саулом і Іоанном" (David's Lamentation for Saul and Jonathan), що відрізняються неповторною індивідуальністю та вражають емоційною глибиною справжнього почуття.

Узагальнюючи творчість Анни Бредстріт, необхідно підкреслити, що її твори були до певної міри відгуком на сучасні їй теологічні та політичні дебати, які, в суто пуританському ключі, вона розглядала і як прояв Божого Промислу, і як наслідок хибного розвитку всієї цивілізації. Увагу сучасного читача тримає не тільки властива їй оригінальна версифікація і змістовна насиченість кожного рядка, але й та її життєва історія, що прочитується між рядками. Історія, яка почалася у Англії ще задовго до "Десятої музи", задовго до того дня, коли вона відплила на першому кораблі Великої Міграції до Америки. Життєве кредо Анни Бредстріт не зводилося до того, щоб втілити у життя якесь надзвичайне майбутнє, уявлюване нею, коли вона виховувалася у Англії. Якщо вона і хотіла щось повернути, то це залишитися у вже давно знайомому їй місці і навчитися бути взірцевою християнською дружиною і матір'ю.

Поезія Анни Бредстріт, на думку більшості сучасних дослідників, поступається за своєю технікою творам Е.Тейлора (1642–1725), але не за масштабністю піднятих в них проблем.

На загал американська література XVII ст., формування якої суголосило процесу становлення державності США, поперше, виступала художнім хронографом сучасності; по-друге, художньо зафіксувавши реалії буття та духовного життя першопоселенців, сприяла формуванню важливих і вагомих для подальшого життя суспільства та культури жанрів і тем. У XVII ст. американська література ще не мала яскраво вираженого національного характеру, але опертя на національну редакцію пуританізму і відштовхування від нього стали першим кроком на шляху його здобуття.

Література

1. Уинтроп Дж. Речь, написанная на борту "Арабеллы" во время переезда с острова Великобритания в Новую Англию в Северной Америке // Писатели США о литературе. – Т. I. – М.: Прогресс, 1982. – 294 с.
2. Merdoch, Kenneth. Literature and Theology in Colonial New England. – Cambridge: Harvard UP, 1949. – 240 p.
3. Листратова А.А. Литература пуританских поселений // История американской литературы. – Т. I. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – С. 19–47.
4. Bradstreet, Anne. The Works of Anne Bradstreet. Ed. By Jeanine Hensley. – Cambridge, MA: Harvard UP, 1967.

Т.В.Михед

Історико-культурні та літературні передумови становлення національного канону в американській культурі XIX ст.

Проблема формування національного канону не належала до уможлидних, поставши з усією складністю і нагальністю в процесі утвердження США як незалежної держави та формування нації, що потребувала власної культури.

1787 р. Н.Вебстер закликав до створення такої літератури, споживач якої мимоволі ставав би репродуцентом закладеної в нього національної ментальності і пам'яті: "Заледве розтуливши вуста, він повинен проказувати історію своєї країни; він повинен, затинаючись, співати осанну свободі і тим славетним героям та діянням, які привели до революції заради неї" [Цит. за: 1, с. 18]. Література, на його думку, повинна була стати компендіумом історії революції, хвалебним гімном її учасникам, засобом виховання патріотичних почуттів. Громадянська і просвітницька функції літератури проголошувались у якості головних: "вільний уряд може існувати тільки при рівному для всіх доступі до літератури"; "наших людей треба навчити, що вони належать не собі, але є приналежністю та власністю громади" [Цит. за: 2, с. 72, с. 73].

Остання теза цілковито співпадала з проклямованим пуританами постулатом, що благо кожного важливе лише як складова загального успіху громади. Те, що сьогодні називається протестантською трудовою етикою, було сформульовано пуританами відповідно до вимог біблійного Письма. Йшлося, перш за все, про

абсолютну взаємодовіру й порядність, чесність і добросовісність у праці та ділових стосунках, що недвозначно зафіксував біблійний афоризм: "The Lord abhors dishonest scales, but accurate weights are his delight" (Prov. 11:1).

З-поміж інших протестантів американських пуритан вирізняла концепція обраності тих небагатьох, хто буде спасенний у час Страшного Суду, що означало неможливість зміни власної долі. Як доречно сказав пуританин і просвітник Б.Франклін: "Deserving has nothing to do with this", тобто заслужив чи не заслужив, про це взагалі не йдеться – є визначеність індивідуальної долі. За пуританами і Франкліном, змінити можна було, засобами навчання і освіти, образ думання, соціальний статус і в такий спосіб зорієнтувати окрему людину на служіння громаді, успіху якої вона могла прислужитись.

Ця ідея закладалась уже "Новоанглійською абеткою" (The New England Primer, 1803), віршики з якої – "Життя твоє покращити ця книжечка призначена" та "Без книжки моєї, що маю робити?" – стали "визнаним гімном Америки першої половини ХІХ ст." [3, с. 9]. Щонайменше "п'ять поколінь американців учились читати за цією "Абеткою", засвоюючи разом з іконографією і правописом втілені в них християнсько-пуританські цінності" [3, с. 16]. Абетка була тією технологією, за допомогою якої пуританська культура спілкувалась з наступними поколіннями і, розчинившись у якій, символічно формувала їх. Перший віршик, яким відкривалася "Абетка", асоціював літеру "А" не зі звичним сьогодні "яблуком" ("А" is for an apple), але з Адамом та його гріхопадінням: "In Adam's fall/ We sinned all", витворюючи виразний мнемонічний ланцюжок: перша людина – перший гріх – перша літера алфавіту. Навряд чи можна виразніше втілити доктрину первородного гріха, беручи до уваги репродуктивність, повторюваність, що є іманентною характеристикою вивчення алфавіту як системи. За Я.А.Коменським, знання алфавіту передувє знанням про світ, тож свідомі цього "батьки-засновники" бачили в літературі "засіб ширшого розповсюдження знань з метою формування здатної засвоювати знання громади, раціонально мислячої, спроможної керувати і готовою бути керованою" [Цит. за: 1, с. 28].

На початок ХІХ ст. читання книг стало настільки звичним фактом життя американського суспільства, що популярна поетка того часу Л.Сігурні назвала це "однією з перших необхідностей

життя" [4, с. 39]. Втім уже існуючий книжковий ринок був заповнений переважно британською продукцією, яка не відповідала завданню конституювання принципово "нового читацького світу" (Н.Вебстер).

Спорадичні заклики до створення національної літератури набули більш енергійного і масового характеру в 1830–1840-і роки. Цьому сприяли як політичні причини (перемога над Британією у війні 1812–1814 рр., в результаті чого підкреслене протистояння метрополії стало майже синонімом національного), так і світоглядно-естетичні, пов'язані, перш за все, з розповсюдженням романтичної поетики та характерним для неї новим розумінням нації і народу як суб'єкта історії.

"Деанглізація" з 1830-х рр. стала одним з визначальних векторів діалогу американських романтиків з метропольною культурою. Проголошена Емерсоном "Довіра до себе" спонукала "звільнитись від тиранії" "генія старого світу" [5, с. 70], відмовитись від притаманних англійській літературі традицій, стереотипів і образів. В.К.Браєнт суворо виказував брату, який, мешкаючи в Іллінойсі, написав вірша про жайворонка: "Чи бачив ти колись цього птаха? Дозволь порадити тобі брати образи зі світу, який тебе оточує... Жайворон – англійська пташка, і американець, який не бував у Європі, не має права захоплюватись нею" [Цит. за: 6, с. 87].

Британські моделі і теми, "обмежені світським пліткуванням та змертвілими витребеньками Старого Світу", мали відступити перед "величним спокоєм американської Природи" [7, с. 3]. Літератори з різних регіонів Америки були одностайні у розумінні необхідності формування літератури незалежної та самодостатньої, що ґрунтувалась би на "явищах, ситуаціях, місцях і особистостях, які можна знайти в нашому чудовому рідному краї" [Цит. за: 7, с. 4]. За такої громадської атмосфери загальний ентузіазм викликала виголошена Емерсоном 1837 р. лекція "Американський учений", що закликала до пробудження "лінивого розуму" і створення літератури, в якій би "дух Нового Світу" отримав адекватне втілення. Емерсон був переконаний, що його нація і його доба знайдуть "власну міфологію, символи та релігію" [8, т. I, с. 74].

Ці публічні заяви не заважали встановленню та підтриманню інтенсивних особистих контактів американських і англійських діячів культури. Можна навіть говорити про традиційність такої ситуації в культурному житті обох країн. Починаючи з Б.Франкліна, який зізнавався, що на стиль його письма вплинули Біблія і

англійське просвітництво, за три роки до революції називав британську імперію "найвеличнішою політичною структурою, яку створило людство", твердив, що "слава Англії буде і славою Америки", а підписання Декларації про незалежність пережив як особисту трагедію, і закінчуючи Т.С.Еліотом чи Е.Паундом, які все життя розривали пута-кайдани-традиції, що власне були, за термінологією метафізичних поетів, "гумором" їх поетичної тілесності.

У 1840–1860-і рр. сформувались ті потужні і плідні зв'язки, яким Дж.Сантаяна пізніше дав назву "Genteel Tradition", а, за більш широко вживаною істориками літератури термінологією Д.Холла, – це "вікторіанські зв'язки" (The Victorian connections), до чого ми ще повернемося.

Наголошуючи на принциповій для нього відмінності у світобаченні Старого і Нового Світу, Емерсон стояв на інших, якщо порівняти з Дж.Ловеллом та Г.Лонгфелло, позиціях. Останні вважали американську культуру одним із дериватів світової, а збереження англійської традиції трактували як необхідну передумову неперервності натхнення і насаги національної літератури. Зокрема, Ловелл так писав Емерсону про Емерсона 22.05.1854: "Я думаю, що Емерсон йде назустріч смакам натовпу, коли говорить про американську літературу. Я не вважаю це правильним. Уявіть собі сучасну французьку реакцію на Чосера, і ви зрозумієте, що я маю на увазі. Француз напевне скаже: "Коли вже ці англійці матимуть власну літературу?" От і вся проблема" [9, с. 54].

Менше ніж через рік після виголошення "Американського ученого", виступаючи у Дартмуті на зібранні місцевих літературних асоціацій з лекцією "Літературна етика", Емерсон заявив про розчарування Європи тим, що встановлення республіки не привело до створення американського мистецтва, адже чекалось, що звільнення від феодальних пут матиме природним наслідком появу титанів думки і творчості. Емерсон порівняв стан сучасного національного мистецтва з "вазою, бездоганна форма якої допоки нічим не наповнена", і закликав шукати натхнення в оточуючому: "Тепер, коли ми тут, ми дамо наше власне пояснення всім речам, і наші власні речі будуть пояснені... Не вірте минулому. Я сьогодні даю вам всесвіт недоторканим" [8, т. I, с. 153]. 1847 року в Massachusetts Quarterly Review Емерсон писав: "На сьогодні те, що в кожній книзі пишеться про цілі і геній Америки, безплідне та негеніальне... Де велике дихання Нового Світу, голос аборигенних націй, що відкривають нові ери гімнами піднесеної бадьоро-

сті?" [8, т. II, с. 397]. Зауважимо, що його заклик створити "пісню", яка промовляла б до американських сердець, навряд чи мав політичне підґрунтя: американське національне почуття, на думку Емерсона, було необхідним і важливим для підтримання віри в себе, своє сучасне і майбутнє. Він знав, що національну літературу силоміць не формують, вона народжується часом та великим національним почуттям: "Література не є приватною справою однієї людини, але всього суспільства в процесі його змушнення..." [8, т. XII, с. 260].

Емерсону суперечили ті, хто бачив національну літературу оригінальним продовженням європейського минулого, з якого "виросла велика американська література, перевершивши Вальтера Скотта". Для цього, – зауважив 1841 р. Дж.М.Вортон, – романтичну історію індіанських племен і натхненну боротьбу пуритан необхідно поєднати з зображенням величної краси американської природи" [Цит. за: 7, с. 16]. Р.Грісволд у передмові до антології "Поети і поезія Америки" теж говорив про необхідність включення національної тематики, зокрема індіанської історії та національного природного ландшафту, до широкого простору трансатлантичної літератури [10, с. 7].

Можливо, такі заклики певним чином інспірували мультикультурне підґрунтя "Пісні про Гайавату" Лонгфелло і ту велику кількість забутих сьогодні псевдоіндіанських епосів, що з'явилися у 1840–1850-ті роки.

Поступово в американському соціумі формувалася думка про необхідність відображення в національній літературі, перш за все, розмаїття расових, національних, соціальних та культурних ідентичностей на фоні не менш різноманітної природи, власне, мовилось про нативізм і регіоналізм. Оглядачу *The Knickerbocker*, який 1838 р. писав: "Ми маємо благородні ріки, віковічні ліси, дивовижні гори, сповнені натхненних асоціацій пори року" [Цит. за: 7, с. 11], через десять років (1847) суголосив Н.Портер, президент коледжу в Йєлі: "Америка є конфедерацією виразно різних національних звичаїв, тож і слід змальовувати саме цю регіональну розмаїтість" [Цит. за: 7, с. 118]. Так прибирала помітних обрисів категорія національного, необхідним сегментом якої бачилось відображення регіонального колориту.

У той же час, на погляд Ф.Купера, "єдиною особливістю, на яку варто чекати від американської літератури, є висловлення чітких політичних позицій". Цю думку він висловив у XXIII листі з

епістолярної збірки "Погляди американців" після тези, що, оскільки американська і англійська літератури мають багато подібного та спільного у смаках та формах, то і створюватись вони повинні за тотожними моделями і зразками [11, с.101]. Тому для нього національне марковалось як демократичне і республіканське, як наслідок наріжних державницьких та суспільних принципів.

"Життєво необхідним кредо американської національної літератури має бути демократія", – писав редактор створеного наприкінці 1830-х р. *The Democratic Review* [Цит. за: 6, с.118]. Це видання вело послідовну боротьбу за ревізію європейської історії крізь призму американської демократії. В 1840-ві, коли редактором став Т.Кеттел, у статті "Велика нація майбутнього" за старою пуританською традицією ідея демократії вже в новий період національної історії була поєднана з концепцією божественного призначення країни: "Америці визначено провидінням демонструвати людству бездоганність Вищої Мудрості" [Цит. за: 7, с.16].

Подібні думки на сторінках періодики висловлювали К.Метьюз та В.Г.Сіммс. Виступаючи 1845 р. в університеті Нью-Йорку з лекцією "Вітчизняні письменники, вітчизняна література і вітчизняна критика", К.Метьюз зауважив, що справжній американізм в літературі має бути інстинктом, сформованим спільним з нацією життям, відчуттям дому, наснаженим землею та духом народу. Погляди К.Метьюза трактувалися сучасниками як свідчення його республіканських позицій, про що, зокрема, згадує Е.А.По в "Огляді нових книг. *Exordium*".

В.Г.Сіммс, переймаючись тим, що сучасні європейські впливи можуть виявитись достатньо потужними, "щоби денаціоналізувати американське мислення", а за тим прихилити до чужих країні ідей, закликав американських літераторів "зануритись у життя і писати не стільки для, скільки з американського народу (*not so much for as from the American people*), зробити американців живими людьми – наділити їх життям та ім'ям – зберегти їх для історії назавжди" [12, с. 12–13]. Перекоаний, що американський народ обдарований особливою здатністю, "абсолютно необхідно, щоб заявити про себе у тій формі, яку він оберіє сам", Сіммс перераховує впливи, які сформували американськість: це "явища природи, по-дружньому знайомі з дитинства", "потреби суспільства, його традиції та його історія" [12, с. 41]. Сіммс прогнозував і майбутню потужну енергетику американської літератури, що мала стати результатом взаємодії різних рас і наслідком свободи,

забезпеченої демократичною державністю: "Ми не можемо сказати напевно, що характеризує національного письменника, але знаємо точно, що якщо він прагне достойно зобразити народ, то повинен взяти за провідну ідею визнання енергійної і несхибною порядності цих людей..." [12, с. 7].

Для інтелектуалів 1840–1850-х рр. безсумнівно була естетична значимість самої природи Америки, її державницьких інституцій та її народу: "Америка – це суцільна поезія". Ці слова, як заклинання, повторювали і забуті сьогодні літературні критики, і визнані метри американської літератури XIX ст. – Емерсон, Лонгфелло, Вітмен. Оглядач *The Democratic Review* настійливо підкреслював існування природного зв'язку між республіканізмом і поезією: "Розквіт демократії та літератури взаємопов'язані, оскільки обидві плекають почуття самодостатності людини і необхідну для цього силу волі...", тому народжені новою літературою "під сонцем свободи пісні будуть піснями не завойовників, але миротворців" [Цит. за: 6, с. 118].

Е.Віппл, можливо, один з найбільш авторитетних літературних критиків 1840-х рр., у серії нарисів, надрукованих у *The North American Review* (1844–1847), досить чітко визначив риси, що мають характеризувати національну літературу. Це, перш за все, нативізм: "ми не потребуємо відлуння Німеччини чи Британії, наш голос має бути суто американським і за тональністю, і за темою", і, по-друге, демократизм, потрактований як синонім патріотичного почуття: "Ми потребуємо поезії, що промовлятиме до нашого народу ясно і голосно; поезії, що посилить нашу любов до рідної землі, представивши облагороджений пейзаж у піднесено інтелектуальних образах; поезії, що надасть видимих форм і життя абстрактним ідеям нашої, зафіксованої на письмі конституції; що надасть добротності всю силу принциповості і всю енергію пристрасті; що вивільниться з-під влади поетичних і безглуздих гіпербол і передасть красу та велич речей, гідних самопожертви;... що говоритиме піднесеною мовою мужчин до нації мужчин" [Цит. за: 6, с. 36–39].

Патетика, якої вимагав від національної літератури Е.Віппл, була органічним наслідком бажання адекватного стилістичного втілення Америки як обітованої землі, а демократії як абсолютної, ідеальної, християнської форми врядування. Для діячів культури середини XIX ст., не кажучи вже про їхніх попередників, було безперечним і очевидним, що унікальна американська література

має характеризуватись виразними християнсько-пуританськими рисами, оприявленими у морально-етичних принципах та ідеях, візуалізованих поетикою Святого Письма. Акцентований інтенсивний релігійний та етичний сегмент американської літератури розумівся її творцями як виразна національна риса, що відчувалось і по той бік океану. Англійський коментатор видрукованої в Лондоні 1835 р. збірки "Колумбійський бард: Вибрана американська поезія" уїдливо писав у передмові: "Після ретельного вивчення досить великої частини існуючої сьогодні американської поезії, видавець щасливий констатувати, що вона має лишень одну характеристику, що, як він вважає, є особливістю поетичної літератури Нового Світу... це найчистіший моральний характер, а також підкреслене повторами усвідомлення долученості до божественних одкровень і Господнього керування життям" [Цит. за: 7, с. 38].

"Християнськість" національної літератури була предметом особливого піклування її творців. Л.Бекон бачив у християнстві силу, що контролює і спрямовує літературну діяльність, а Н.Портер був переконаний, що національне забарвлення американської літератури має бути християнським і акцентовано пуританським, оскільки Америку створили релігійні люди, які залишили нащадкам недвозначний заповіт, яких засад триматися [Див.: 3, с. 34–36].

Розуміння значимості пуританської спадщини для формування національної свідомості і національної літератури стало об'єднуючим націю фактором, "тією національною піснею, через яку народ усвідомив себе єдиним тілом" [10, с. 63]. Як категорично резюмував критик з *The Democratic Review*, "щоб наші читачі не втратили любов до свободи, наші письменники повинні сприяти формуванню і зміцненню християнського характеру, бо найщиріший християнин має бути найкращим демократом" [Цит. за: 3, с. 200]. Зрозуміло, що не йшлося про надання світській літературі релігійного характеру, хоч релігійні мотиви і стилістика вплітались у тканину художнього; увага була звернена на визначення тих складових американської спадщини, тих традицій і засад, що мали конституювати майбутнє за посередництва національної літератури.

У цьому суголосі промов і декларацій про незалежність та унікальність національної літератури дисонансно, на перший погляд, пролунала заувага Г.Мелвілла про творчість Н.Готорна, в якому він бачив письменника, достойного порівняння з Шекспіром. Схвальна рецензія Мелвілла на збірку оповідань Готорна

"Моховиння старої садиби" з'явилась через чотири роки після її публікації, в 1846. Високо оцінивши твори останнього, Мелвілл водночас зауважив невдатність намагань американських літераторів "внести республіканську прогресивність у літературу, як, до слова, і в життя". За приклад гідний наслідування він обирає Шекспіра, на якого пропонує подивлятися народженим на берегах Огайо. Шекспір для Мелвілла, як і для Емерсона ("Шекспір – геній одкровення"), Торо ("Шекспір – завжди Шекспір, чи то вдома, чи то закордоном"), Вітмена або Дікінсон є беззаперечною канонічною фігурою. Втім, визнаючи авторитет Шекспіра, Мелвілл був переконаний, що Америка потребує не американських Мільтонів і Голдсмітів, але тих, "хто дихає демократичним духом християнства в усьому". Складність позиції Мелвілла полягала в тому, що, закликаючи до незалежності літератури, він розумів її як продовження великого світового процесу і пропонував, як це вже робили Готорн та Лонгфелло, творчо адаптувати літературні набутки минулого для належного втілення американського сьогодення: "Назвіть його американцем, і цим сказано все, бо ви не можете про нього сказати шляхетніше. Але це зовсім не означає, що всі американські письменники повинні старанно чіплятись за національне у своїх писаннях; це означає тільки одне: американський письменник не повинен писати як англієць чи француз; хай він пише як людина і тоді напевне писатиме як американець..." [13, с. 16–17].

Так у процесі безкінечних дебатів і постійного обговорювання народжувалось розуміння того, що вузький націоналізм навряд чи буде сприятливим для національної літератури. Як це висловив Дж.Двайт, прибічник концепції літератури національної і водночас гуманістично-універсальної та відкритої до світу: "Любов не до країни, але до людини і визнання духовної рівності всіх людей є ідеєю нашої конституції" [Цит. за: 14, с. 40]. Принагідно зауважимо, що термін "націоналізм" на початку ХІХ ст., тим більше в Америці, дещо відрізнявся від його сучасного смислу. Саме слово "націоналізм" з'явилось в англійській мові не раніше 1844 р. [15, с. 11]. Термін "націоналізм" у більшості випадків його потрактування збігався з поняттям патріотизму, яке виникло на століття раніше, у 1738 р. Категорія ж національного і націоналізму як його деривату зросла на ґрунті німецького романтизму та французької революції. 1857 р. звинувачений у "південному націоналізмі" В.Г.Сіммс назвав свої почуття "ревним патріотизмом, благород-

ним відчуттям того, що є по-справжньому величним і благородним у нашій спадщині" [Цит. за: 15, с. 12].

У 1840-ві опозиція вузько трактованому націоналізму американської літератури стає все відчутнішою. Вітаючи 1843 р. появу нового видання *The Pioneer*, Ловелл заявив: "Ми все ще далекі від розуміння того, за що так полум'яно молимося, – це національна література: одна і та сама велична ліра людського серця відгукується на дотик майстра в усі часи і в усіх усядах, і будь-яка література, якщо вона національна, обмежена і поверхова, якщо вона апелює до якихось кліматичних особливостей, а не до всезагальної природи... Але ми насправді прагнемо національної літератури" (вид. авт. – Т. М.) [9, с. 103]. Думки Ловелла багато в чому перегукуються з тезами, висловленими Емерсоном. Зокрема, це стосується побажання Ловелла, щоб "дух нашого народу не був віддзеркаленням Старого Світу, але скоріше відображенням одного з близьких до нас океанів, в якому б втілились не тільки гори і скелі, ліси і червоношкірі, але наші пароплави і залізниці, наші поля і фабрики" [9, с. 104]. Оскільки його поезія і була тематично саме такою, то Ловелл небезпідставно вважав себе справжнім американським поетом, про що гордовито писав у листі до Ч.Бріггса в грудні 1848 р.: "Я – перший поет, який насмілився виразити американську ідею, і я буду популярним хто знає, як довго" [9, с. 148]. За переконанням Ловелла, в центрі поезії має бути людина, адже "вона є архетипом поезії" (*man is the archetype of poetry*), і тому "націоналізм – це ще вужча форма провінціалізму, подібна до пихатості, блюзнірства і поганих манер. Він тримається на анекдотах, жартах і натяках такого локального характеру, що для більшості публіки вхід до їх розуміння закритий" [9, с. 210]. Ловелл не погоджувався з пропозицією цілковитої відмови від європейської культурної спадщини і сформулював дві тези, які вважав необхідними для американської літературної творчості. По-перше, "хай письменник створить живий образ, і тоді національне саме проявиться в ньому". І, по-друге, "хай письменники використовують власні очі та вуха і, може, тоді почують надихаючі звуки національної пісні" [9, с. 69].

З думками Ловелла багато в чому був згідний Лонгфелло, який послідовно утверджував ідею прилучення американської літератури до існуючої світової літературної традиції і протиставляв універсалізм та всезагальність концепціям нативізму та

регіоналізму. 1832 р. Лонгфелло говорив про присутність національного в літературі тільки за умови його природного вияву, а не штучного, насильницьки нав'язаного [16, т. II, с. 19–20]. 1844 року, відповідаючи на пропозицію підтримати видання Poet's Magazine, Лонгфелло писав: "Коли ви кажете: "Це прикро, але факт, що досі наша країна не зробила рішучих кроків для встановлення національної літератури", – мені здається, ви повторюєте одне з найбільш помилкових тверджень англійських критиків. Я не поділяю вашої думки. Національна література є виразом національного характеру та мислення; і оскільки національний характер і образ думання не різняться суттєво від англійських, то і література теж. Величні ліси, озера і прерії не можуть сформувати великих поетів. Вони – тільки декорації до п'єси і не так багато важать для поезії, як це звикли уявляти. Чомусь ні Мексика, ні Швейцарія не народили видатних поетів" [16, т. II, с. 21].

Пізніше Лонгфелло дещо скоригував свою позицію, про що свідчить запис у щоденнику від 6.01.1847: "Багато говориться сьогодні про національну літературу. Чи має це якийсь смисл? Така література є вираженням національного характеру. Ми маємо чи матимемо скомпонований характер, що вбирає в себе французькі, іспанські, ірландські, англійські, шотландські та німецькі риси. Хто має їх найбільше, той і є істинно національним письменником. Іншими словами, хто найбільш універсальний, той і найбільш національний" [16, т. II, с. 73–74].

Мультирасова та мультинаціональна основа нації теж трактувались як свідчення унікальності створюваної культури і літератури. Емерсон у лекції "Цивілізація" (1853), надрукованій пізніше як есей, що було для нього звичною практикою, вважав гетерогенність сприятливим фактором для життєздатності та енергетизму нації – це "нація переможців з дивовижною здатністю до абсорбції та асиміляції", які мають сприяти досягненню головної мети: "нові сфери праці чи нові професії, так само як нові етнічні групи, повинні формувати... новий порядок ідеальних устремлінь" [8, т. VIII, с. 210].

Злиття рас на американському континенті, – співав Мелвіллів Редберн (Redburn), – народить новий народ, "кров якого, наче потік Амазонки, створили тисячі благородних струменів, що злилися в один". "Ми не стільки нація, – каже Редберн, вербалізуючи ідею нового космополітизму, – скільки цілий світ.

Ми – нащадки всіх часів і з усіма націями ми поділяємо нашу спадщину. На цій західній півкулі всі племена і народи формуються в одне об'єднане ціле (federated whole)". Видається, що дослівний переклад "федеральне" був би доречнішим, зваживши на суто американську концепцію державного федералізму. Послідовність Мелвілла у проведенні ідеї відпочаткової гетерогенності нації підтверджує вражаюча строкатість екіпажу, що зібрався на "Пекоді", та й пасажери "Fidele" схарактеризовані як "космополітична впевнена течія".

Ці розрізнені "впевнені течії" і мали сформувати великий потік національної культури, якого потребувала для обґрунтування та верифікації своїх запитів громада нової республіки. Новий Світ для діячів американського ренесансу був немислимий без літератури, яку Емерсон називав "платформою повсякденного життя". Але вибудовує цю "платформу" митець, за романтичною концепцією – "геній", від якого залежить її конструкція: "Творець речень, так само як будь-який інший митець, кидається у безмежне і будує дорогу крізь Хаос і Стару Ніч, і за ним йдуть ті, хто слухають його з якимось шаленим творчим захопленням" [8, т. II, с. 53].

Концепція "генія" у трансатлантичному контексті і вже згадуваному "вікторіанстві" як одному з його виявів, набувши додаткової романтичної конотації, стала визначальною у практичній діяльності цього руху. Це не була формальна група, асоціація чи об'єднання. Основою оригінального трансатлантичного "вікторіанства" була приналежність до унітаріанства, форми християнства, що поставила під сумнів доктрину Святої Трійці. "Унітаріанство починалось з ревізії релігійної ортодоксії і неупередженого ставлення до біблійного тексту, але на середину ХІХ ст., завдяки діяльності Д.Мартіно у Британії та Емерсона і Т.Паркера у США, трансформувалось у "релігію здорового глузду" [3, с.128]. Спільний напрям думання і щира приязнь об'єднали таких різних людей, як Д.Мілл, Т.Карлайл, А.Клаф, М.Арнольд, Р.Емерсон, Д.Стерлінг та багатьох інших забутих сьогодні, але свого часу надзвичайно авторитетних діячів унітаріанського руху і культури, що стали відомими як "вікторіанці".

"Вікторіанці" не поділялись за національною ознакою на англійців чи американців. Це була спільнота "найкращих людей", як назвав їх Д.Мілл, що "мали спільну реформаторську мету" [17, с. 567]. Їх турбував стан культури, що в обох країнах, хоч і з різних

причин, орієнтувалась на публічну думку, ту "медіократію", яку так запально викривав Г.Флобер. Д.Мілл, поділяючи песимістичні прогнози Емерсона та Карлайла про можливий негативний для культури наслідок зміцнення демократії як утвердження влади більшості (про це першим говорив ще А. де Токвіль), писав: "Сьогодні особистості загубились у натовпі. В політиці майже тривіальним стало твердження, що громадська думка тепер керує світом, а єдина влада, що заслуговує на цю назву, це влада мас... Їхнє мислення скеровується людьми, що дуже подібні до них, вони звертаються до них і говорять від їхнього імені, використовуючи шпальти газет" [17, с. 80]. Зарадити розповсюдженню "медіократії" повинна була політична система, в якій владу мала б меншість інтелектуалів, достатньо сміливих, щоби йти проти більшості. "Вікторіанці" відстоювали необхідність формування політичної та інтелектуальної еліти, спроможної керувати масами. Ч.Нортон, критикуючи популістську демократію, писав, що "хвороба, від якої страждає країна, ...це недостатнє розповсюдження високої культури, що формує дієздатних та освічених людей" [18, с. 160].

Розвиток друкарських технологій у 1830–1840-і роки, що привів до зниження вартості книг, розширив споживацький ринок і читацьку аудиторію. Достойні, "серйозні" книги для кожної людини, на думку "вікторіанців", мали стати "засобом здобуття знань, освіти і виховання всіх, хто вміє читати" [3, с. 51]. Але публіка віддала перевагу художній літературі, що англійською зневажливо називається fiction, власне, фантазія, фікція, вигадка. "Книжковий ринок заповнили історії про "Демонічного кучера", "Помсту нареченої", "Примхи тирана", різного типу "містика", "жахи" та "чудеса одкровенень" [3, с. 49].

"Вікторіанські" інтелектуали протиставили цій навалі несмаку головний принцип лібералізму – "доступність скарбниці літератури як сину робітника, так і сину мільйонера" [17, с. 17]. Але щоб син робітника хотів зазирнути до цієї "скарбниці", книжковий ринок мав функціонувати "як сходинки, що ведуть читача, хай і манівцями, але завжди вгору" [18, с.118]. Зрозуміло, що "ринок ніколи не поступався своєю здатністю редукувати споживацьку культуру до найнижчого рівня. Тому нову національну літературу, "серйозну" літературу, треба було належним чином сервувати" [18, с. 51].

Розширення книжкового ринку дозволило "вікторіанцям" створити власну мережу журналів і видань. Рівень надрукованих у них творів та літературної критики дуже швидко почав розумітись

публікою по обидві сторони Атлантики як мірило-критерій-канон високої художності. Найвпливовішими серед цих видань в Америці були Putnam's (1853), Atlantic Monthly (1857), Nation (1865) та Galaxy (1866), в Англії – Saturday Review (1855) і Fortnightly (1865). Вони стали не тільки визнаними осередками культурного життя, але, як писав редактор Fortnightly Дж. Морлі, "конкурентно спроможним ринком ідей, авторитарність і авторитетність суджень якого формувала духовне та культурне життя нації" [Цит. за: 3, с. 87]. Втім, "вікторіанці", особливо в Америці, свідомі своїх християнських засад і мети, не виходили за ними ж встановлені межі.

Визначення меж-орієнтирів, що допомогли б організувати хаос національного культурного потоку, стало одним із завдань як "вікторіанців", так і всіх діячів американського ренесансу, що мало наслідком означення певних ідеальних зразків, власне, встановлення канону, осердям якого стала Біблія.

Література

1. Burrell B. The Words We Live By. – The Free Press, 1997.
2. Hirsch E.D. Cultural Literacy: What Every American Needs to Know. – Boston: Houghton Mifflin, 1987.
3. Breaking Bounds: Whitman and American Cultural Studies. – N.Y.: Oxford UP, 1996.
4. Sigourney L. Letters of Life. – N.Y.: D. Appleton and Company, 1966.
5. Sherman S. The Genius of America. – N.Y.: Scribner's, 1923.
6. Spenser B.T. The Quest for Nationality. – Syracuse: Syracuse UP, 1957.
7. Cunliffe M. American Literature to 1900. – N.Y., Sphere Reference, 1986.
8. Emerson R.W. The Complete Works. Centenary Edition. 12 vols. – Boston: Houghton, Mifflin and Co., 1903-1904.
9. Lowell J. R. New Letters of James Russell Lowell, ed. M.A. De Wolfe. – N.Y., Howe, 1932.
10. Griswold R. The Poets and Poetry of America. – Philadelphia, 1857.
11. Cooper F.J. Notions of the Americans. – Philadelphia, 1928.
12. Simms W.G. Americanism in Literature // View and Reviews in American Literature, History and Fiction, First Series. – N.Y., 1845.
13. Melville H. Hawthorne and His Mosses // Melville H. The Apple-Tree Table and Other Sketches. – Princeton, 1922. – P. 11–38.
14. Miller P. Orthodoxy in Massachusetts, 1630–1650. – Cambridge: Harvard UP, 1933.
15. Busick Sean R. A Sober Desire for History. – Un-ty of South Carolina Press, 2005.
16. Longfellow S. Life of Henry Wordsworth Longfellow. – Boston, 1891.
17. Mill J.S. On Liberty, ed. Currin V. Shieds. – N.Y., Liberal Arts Press, 1956.
18. Norton Ch. Letters of Charles Eliot Norton. – London: Constable, 1913.

**Поэма "Мод" А.Теннисона
в контексте политической ситуации в Великобритании
накануне Крымской войны 1853–1856 годов**

Проблеме связи поэмы А.Теннисона "Мод" с Крымской войной 1853–1856 годов отводится особое место в работах современных английских литературоведов [1; 15; 19; 20], тогда как отечественные исследователи викторианского периода в английской литературе – вообще, и творчества Теннисона – в частности, не уделяли и не уделяют этому аспекту практически никакого внимания. А между тем, именно пропитанная войной "Мод" стала отправной точкой формирования в английской литературе второй половины XIX в. культурного мифа о Крымской войне и продемонстрировала весь сложный комплекс взаимоотношений между текстом и его социополитическим контекстом, между самой поэмой и ее читательским восприятием.

Политическая ситуация в Великобритании накануне Крымской войны 1853–1856 г. существенно повлияла на то, как впоследствии писатели и поэты интерпретировали ее события. Первым произведением английской литературы, непосредственно инспирированным Крымской войной, стала поэма А.Теннисона "Мод" (Maud). Хотя писалась "Мод" во время войны, во временном отношении она была привязана к довоенному периоду. Внимание читателей и критиков она привлекла сразу после выхода в свет в 1856 году. Разнообразный спектр мнений, высказанных по поводу этого произведения, был прямым отражением той сложной политической и культурной ситуации в английском обществе, которая сложилась накануне вступления Англии в Крымскую войну. Как придворный поэт королевы Виктории, Теннисон был активно вовлечен в дебаты по поводу войны и мира, и его поэма стала своеобразным ответом всем тем, кто считал эту войну недопустимой.

Характерной прелюдией к активному вовлечению поэта в надвигающуюся войну с Россией стало стихотворение "Преподобному Ф.Д.Морису" (To the Rev. F.D. Maurice), написанное в январе 1854. Морис, крестный отец маленького сына Теннисона Халлама, был вынужден оставить свою кафедру в Королевском колледже (King's College) в Лондоне по подозрению в ереси.

Теннисон, недавно переехавший в Фаррингфорд на юго-западном побережье острова Уайт, решил совершить политический демарш и публично пригласить преподобного Мориса к себе на отдых.

Однако тень приближающейся войны уже легла на их безоблачные отношения. Россия и Турция уже несколько месяцев пребывали в ожесточенном конфликте, и новость о гибели турецкого флота у Синопа всколыхнуло консервативное мнение, как в Англии, так и во Франции. Теннисон, который к тому времени почти одинаково ненавидел Николая I и Наполеона III, едва ли был против войны между ними. Но, ставшая уже типичной двусмысленность его позиции, проявилась и в данном случае. С одной стороны, он понимал, что, если Англия будет вовлечена в войну, прольется много ненужной крови. С другой стороны, он считал, что иначе быть не может, и верил в то, что "северный", а значит – русский "грех" должен быть справедливо осужден. В своем обращении к Морису на первое место он все же ставил войну: "We might discuss the Northern sin / Which made a selfish war begin".

Теннисон понимал, что "книги почти так же чувствительны, как и капиталы", и война, несомненно, снизит его доходы, как от продажи книг, так и от железнодорожных акций. Уже в конце октября 1854 года он специально запрашивал своих издателей о том, оказала ли война неблагоприятное воздействие на продажи [23, т. II, с. 83, 98]. Но патриотические чувства придворного поэта взяли верх даже над прагматическим настроением отца двух сыновей.

Итак, "Мод" появилась не на пустом месте. Уже несколько месяцев в Англии шли дебаты о мире и войне. Позиция противников войны – "Общества друзей", "Манчестерской школы" – была довольно сильной. Но делегация квакеров под предводительством Джона Брайта, посланная к Николаю I с предложением решить все полюбовно, не имела успеха. И на этом фоне опубликованный Уевеллом Уевеллом (William Whewell) труд Гроциуса (Grotius or Huig de Groot) "Hugonis Grotii De Jure Belli et Pacis Libri tres" (1625) был как нельзя кстати. Утверждаемая в нем концепция "справедливых войн" напрямую подводила к выводу: "Если какую войну и можно оправдать, то именно эту", так как королева просто вынуждена взять в руки оружие, чтобы (по Гроциусу) "спасти Европу от перевеса силы, который мешает

соблюдению договоров и бросает вызов цивилизованному миру" [11, с. 479, 486–7].

Большинство английских интеллектуалов склонялось именно к этой точке зрения. Журнал "Панч" опубликовал карикатуру под названием "Домашний любимец Манчестерской школы". На ней изображены квакеры, вручающие злему и жестокому мальчику Николаю новую игрушку – "маленького турка для разрывания его на кусочки" [17, с. 155].

Вот в таком разнообразном контексте существовала тема "война и мир", ставшая обычным явлением в английской литературе и прессе. Дж.Марстон написал сонет под одноименным названием, утверждая, что, хотя никогда не следует ликовать по поводу войны и вступать в нее "за завоевание, выгоду или ненависть", но "у нас обязанность перед Богом и Иеговой – Повелителем армий и сражений" бороться против угнетения и несправедливости. "Считайте это религией – держать меч!" – провозгласил он. Франклин Лашингтон (Franklin Lushington) в своем цикле "Points of War" призывает защищать подлинный мир, а не "мир страха", и утверждает, что "гигантский злодей" Николай должен быть повержен, так как "Peace is no peace, if it lets the ill grow stronger, / Merely cheating destiny a very little longer". Экземпляр своей книги 15 мая 1854 года Лашингтон подписал жене Теннисона Эмили, и это могло укрепить мнение ее мужа о том, что война всегда предпочтительнее мира любой ценой.

В сентябре этого же года аналогичный аргумент был повторен в "Blackwood's Edinburgh Magazine". В статье о Гарриет Бичер Стоу оплакивалась деятельность официального "Общества мира", а настоящими миротворцами объявлялись не делегации квакеров к "царю всея Руси", а офицеры, которые вели к победе, и штатские, которые следовали за ними, даже если это приводило их к смерти. Всякие разговоры о мире и третейском суде объявлялись не только неуместными, но и опасными [5, с. 302, 313–314]. И, хотя беды, которые несет война, были очевидными, хотя "Общество мира" справедливо указывало на то, что у русских солдат тоже есть жены и дети, праведность войны уже была выше критики: русский царь должен быть повержен.

С.Дерели считает, что наиболее показательным элементом связи "Мод" с войной является использование концепта "война" в качестве метафоры состояния английского общества в мирное время [8, с. 132]. К примеру, в первой части Теннисон пишет о

том, как мошенничество и жадность получают все большее распространение в предвоенной Англии, и провоцирует рассказчика на вопрос: Что это, мир или война?

Аналогичное сравнение использовал Дж.Свейн в статье "Мир и война: диалог", которая была опубликована в Blackwood's Magazine в ноябре 1854 года [21, с. 589–598]. Дискуссия по поводу значимости данной статьи для Теннисона в период написания им "Мод" ведется в зарубежном литературоведении до сих пор [19; 20, с. 1–32, 167]. Так как эта статья была красноречивым элементом идущих дискуссий о войне, а Теннисон и его читатели, несомненно, были знакомы с ней, мы считаем целесообразным поговорить о ней более подробно.

Ко второй половине ноября 1854 года важные битвы уже отгремели в Крыму, и в обществе все громче стали звучать вопросы об эффективности Крымской кампании в целом. Газеты, чтобы стимулировать интерес читателей к войне, были заняты тем, что подавали военные проблемы под новыми углами зрения. Свейн представил свое исследование в форме диалога между квакером Ирениусом (Irenaeus) и Тлеполемусом (Tlepolemus). Диалог начинается с вопроса о приемлемости войны или, иными словами, об убийстве, которое неизменно ее сопровождает. Чтобы выдвинуть на первый план моральное содержание солдатского опыта на поле битвы, Тлеполемус сравнивает войну с поединком. Во времена рыцарства, аргументирует он, когда рыцари сходились лицом к лицу, каждое сражение являлось в то же время серией поединков. Такое тесное соприкосновение делало невозможным любить врага, хотя есть свидетельства уважения к его храбрости [21, с. 590]. В современной войне мужество солдат проверяется огнем, но страна также должна, демонстрируя свои высокие моральные убеждения, показывать врагу свое уважение к нему. Так как война отдает право судить в руки Бога, продолжает Тлеполемус, то мы должны относиться к врагу, как к человеку, чья вина еще не доказана [21, с. 591]. Здесь Свейн озвучивает аргумент, противоречащий в некоторой степени позиции британской прессы, активно создающей образ царя-тирана.

Дискуссия развивается, и во внимание принимаются релятивные ценности различных мотивов войны. Тлеполемус пытается доказать, что "война между враждебными нациями порождает больше благородных чувств, чем мир" [21, с. 593]. Если страны ненавидят друг друга, то лучше будет сражаться, на-

деясь, что придет понимание, чем вынашивать ненависть. Ирениус допускает, что короткая война иногда может быть необходимой "для обеспечения прочного мира", но все же убежден в том, что всякую войну сопровождают губительные страсти. Тлеполемус пытается доказать, что те же самые губительные страсти часто распространяются и без войны. Далее на двух из десяти страниц этой статьи Свейн описывает законы страны, которой правит мамона. Однако Тлеполемусу не позволяется победить в этом споре. Выигрышем в этой войне он считает новую дружбу между англичанами и французами и возможное "длительное умиротворение в Европе". Ирениус, однако, замечает непоследовательность в аргументах оппонента: "Но, друг, я думал ты утверждаешь, что война лучше, чем мир; на самом деле, это ни что иное, как мир плюс штыки, сабли, артиллерия, раненые и убитые, а, значит, мир – это настоящая война". Тлеполемус был вынужден откорректировать свою позицию: "Ты неправильно трактуешь меня – я надеюсь, что не умышленно. Я только хотел показать, что у мира, как и у войны, есть свои ужасы" [21, с. 597].

Таким был политический и литературный контекст, в котором Теннисон создавал свою поэму. Сделав героя наследственно безумным и усугубив это безумие из-за неудачи в любви к девушке по имени Мод, он первоначально хотел назвать ее "Мод или Безумие" (Maud; or, The Madness) и возвратился к этой идее уже тогда, когда увидел воздействие поэмы на публику. Две части поэмы посвящены любовным страданиям героя и его ненависти к сопернику, и только третья, последняя и гораздо меньшая по объему – его решению принять участие в войне, которая разгоралась на севере. Таким образом, причины, сформировавшие так называемый патриотизм героя, нельзя считать осознанными и мотивированными, и это, в свою очередь, свидетельствует о сомнениях и неуверенности самого Теннисона в целесообразности военного конфликта. Действительно, трудно представить, что викторианец Теннисон, будь он даже моложе и свободнее, сознательно поддержал бы как Турцию в ее борьбе против православия, так и Наполеона III, этого ненавистного всем англичанам внучатого племянника Наполеона Бонапарта. То, что французы и англичане сражались бок о бок в этой войне, было неприятной проблемой для поэта. Как и многие англичане, он очень недоброжелательно расценивал Францию и, как мы

видели, питал сильную ненависть к ее режиму. Когда же он все же набросал строчки о том, что "Our flags have waved together" и предложил: "Let us drink to the health of thine and mine / At the battle of Alma River", хороший вкус и идеологическое шатание, по мнению Ваддингтона, уберегли его от продолжения [24, с. 84].

Амбивалентность Теннисона не осталась незамеченной. В *Edinburgh Review* отмечалось, что характер героя "Мод" защищает заложенные в поэме идеи "от слишком глубокого философского исследования" [10, с. 498–512]. Другой крайности придерживались *Athenaeum* и *British Quarterly Review*, заявившие, что это поэма о войне: "военная аллегория" [2, с. 893] и "подлинная военная поэма" [18, с. 492]. *London Quarterly Review* объявил: "Это не аллегория войны", но тем не менее признал важность взглядов на войну, представленных в поэме: "Эта тема была очевидно выбрана как возможное основание осветить социальные цели такой войны, в какую мы сейчас вовлечены" [16, с. 227]. По собственным словам Теннисона, вместе с анонимными письмами, обвиняющими его в разжигании войны и лицемерии, он получил и "Материалы Партии мира", где утверждалось обратное на том основании, что он сознательно вложил призыв к войне в уста сумасшедшего. Сам же поэт предпочитал художественный нейтралитет: "Честно говоря, я не понимаю, как на основании поэмы можно назвать меня человеком мира или человеком войны" [23, т. II, с. 137]. Более того, впоследствии он постарался вообще преуменьшить значение военной темы. В августе 1892 года он декламировал некоторые главы из "Мод" в гостях у критика Генри Ван Дайка и во время дискуссии сказал: "Это драматично – история человека, тронутого наследственным безумием, ненормального и эгоистичного. В поэме показывается, что для него сделала любовь. А война – это только эпизод" [9, с. 23].

Между тем, по мнению Дерели, война проявляется в поэме на трех уровнях. Во-первых, в первой части война является метафорой состояния общества в мирное время. Во-вторых, время от времени в поэму проникает лексика военных дебатов. И, наконец, военный кризис используется в качестве основной темы в третьей главе, когда война становится прибежищем для неуравновешенного, почти душевнобольного рассказчика после перенесенной им личной травмы. Трудно представить себе английского читателя в 1855 году, который, прочитав леденящие

кровь репортажи с крымских полей сражений в "Таймс", не связал бы язык поэмы Теннисона – "кроваво красный" (blood-red), "красно полосатый" (red-ribbed), "искалеченный, раздавленный, раздробленный" (mangled and flattened and crushed) – с эмоциональным воздействием событий реальной жизни. Находился ли в то время Теннисон под непосредственным влиянием Свейна или нет – это не суть важно. Важнее то, что его читатели в 1855 году немедленно идентифицировали позицию героя поэмы со взглядами, выраженными в диалоге Свейна [8, с. 135–137].

В этом же контексте читалось и слово "лев" (lion), приобретая сбивающую с толку двусмысленность. С одной стороны, "львиной" силой обладал брат Мод, с другой – каменный лев, стоящий в саду Мод, символизировал гордость и силу правящего класса. И, наконец, это слово приобретало метафорическое значение западни, которую, вероятно, готовила Мод своему возлюбленному:

To entangle me when we met,
To have her lion roll in a silken net
And fawn at a victor's feet [22, с. 26].

Использование льва в качестве метафоры применительно к людям, которые вот-вот станут врагами, не оставляло современному читателю выбора: патриотические иллюстрации в прессе бесчисленное количество раз изображали английского льва, противостоящего русскому медведю. На одной из них, "Правда против Неправды", негодующая Британия, стоя рядом со Львом, грозила обнаженным мечом русскому медведю [17, с. 67].

Однако, называя брата Мод "султаном тварей" (a Sultan of brutes), Теннисон идет в разрез с официальными стараниями прессы создать позитивный образ Турции и ее султана как надежного союзника, и строит свой негативный образ на старом представлении о Турции как о тирании. С другой стороны, рассказчик, ведущий свою собственную войну против "султана", сам является в чем-то русским царем, вероломным и агрессивным. В прессе неоднократно заявлялось о безумии Николая I: в "Таймс" он был изображен "сумасшедшим, вооруженным факелом и мечом", а в "Панче" – "бешеной собакой". Поэтому частичное безумие рассказчика проявилось уже в первых двух главах и связано было, вероятно, не столько с его решением принять участие в войне, сколько с отягощенной наследственностью.

В целом, каждое слово из словаря войны, использованное Теннисоном, отнюдь не проясняет его цель, а, наоборот, делает

все еще более запутанным и двусмысленным. Тенденция не прояснять, а затуманивать касается и таких насущных вопросов, как отношения между средним и высшим классом, продвижения по службе, оценка богатства "новых лордов". Поэтому вполне логичной кажется рецензия на "Мод" в *Blackwood's Magazine*, где поэма в 1855 году характеризуется как "непродуманная, сырая, безвкусная и спорная", а сам поэт как "потерявший всякое благоразумие" [6, с. 320–321].

Однако, что бы критики сейчас ни говорили о "Мод" как о литературном произведении (одни считают ее литературным браком, другие – авторским шедевром), они все признают ее глубокий смысл и особое внимание уделяют третьей части, непосредственно связанной с Крымской войной. Но и здесь мнения критиков расходятся. М.Адамс делит исследователей на две группы [1, с. 405]. Первая группа считает, что третья часть относится к Крымской войне, но не является подходящим для поэмы финалом, что это не более чем "подачка викторианской чувствительности" [13, 31; с. 3, 86–87]. Вторая группа рассматривает войну в третьей части как символическую борьбу добра и зла. А.Данциг (Allan Danzig) утверждает, что Крымская война не существенна для поэмы, а Уорд Хеллстром (Ward Hellstrom), отрицая, что Теннисон "целостность "Мод" принес в жертву целям пропаганды", доказывает, что, то, "что делает герой, причисляет его к числу святых воинов, которые в этой жизни сражаются за добро". Трудность, однако, заключается в том, что некоторые строки третьей части не могут быть отнесены ни к чему другому, кроме как к операциям армии союзников против России в Крыму [12, с. 84].

Обе группы критиков делают ценные замечания – первая, фиксируя внимание на Крыме, вторая, признавая за Теннисоном правильную цель и художественную решительность. Но одновременно они совершают общую ошибку: отказываются верить, что Теннисон искренне мог считать Крымскую войну регенерирующей и оздоравливающей силой. Причину этого Адамс видит в том, что современные критики навязывают людям прошлого сегодняшние ценности. Питая антипатию к войне, они не могут допустить, что XIX век и Теннисон в частности официально рассматривали войну в позитивном ключе. Дж.Киссейн (James D. Kissane), в частности, убежден, что с нравственной и эстетической точки зрения военная поэзия может демонстрировать только сожаление по поводу своей темы, поэтому "воинственный пыл, что бы ни

говорили в его защиту, кажется довольно неловким в последних строфах" поэмы Теннисона [14, с. 144].

История литературы, однако, не должна приспособливаться к последующим политическим и нравственным системам. Пожалуй, стоит согласиться со С.Бруком (S.Brook) в том, что мы можем сомневаться в мудрости политического решения Британии вступить в войну против России, но мы "не должны оскорблять чувство высокой цели, на которое она вдохновила британцев – по крайней мере, поэта-лауреата" [7, с. 235–236, 238].

Адамс полагает, что душевное расстройство героя является не только комплексом, порожденным самоубийством его отца, но и отчужденностью от материальной жизни общества и даже боязнью его [1, с. 411]. Такая боязнь перемен породила в английском обществе определенного рода фобию – страх перед железнодорожным двигателем. Более того, наступление эпохи железных дорог породило чувство ностальгии по преиндустриальному прошлому. У.Теккерей высказал предположение, что те, кто помнит время до железных дорог, принадлежат к другому периоду истории и, возможно, скоро исчезнут вместе с дилижансом. "Мы, кто жили до железных дорог, устарели – мы должны исчезнуть. С каждым днем мы становимся все более редкими и старыми-старыми – очень старыми пережитками времен, когда Георг все еще сражался с драконом".

Посылая своего опустошенного душевнобольного героя на войну, Теннисон только усиливает двусмысленность своей поэмы. С одной стороны, очевидно, что только безумный может добровольно принимать участие в кровавой бойне, с другой – только война может стать спасением от "безумия мира" в стране, чьим "единственным богом" является "миллионер":

Let it go or stay, so I wake to the higher aims
Of a land that has lost for a little her lust for gold,
And love of peace that was full of wrongs and shames [22, с. 99].

Однако такое утверждение Адамсу не представляется безусловным. Он задает вопрос: а найдет ли герой спасение в войне? Ведь в третьей части "Мод" мы не следуем за героем в Крым, чтобы узнать, сохранилось ли его настроение непосредственно в театре военных действий. Ответ на свой вопрос Адамс предлагает поискать в стихотворении Теннисона "Атака бригады легкой кавалерии", которое инициировало самый популярный миф в военной истории Великобритании.

Популярность и двусмысленность поэмы Теннисона стали причиной появления в 1856 году пародии "Анти-Мод", которая приписывалась Вильяму Беннетту [4, с. 30]. В 1856 году, когда мир был на горизонте, проблемы, затронутые в "Мод", уже имели меньше значения, по крайней мере, для Беннетта. В первую очередь была подвергнута осмеянию попытка Теннисона смешать социальное зло и войну: потеря рассказчиком отца трансформирована в смерть комнатной собачки и сопоставлена со слезами тех, кто оплакивает погибших на войне. Высмеивая тех, кто постоянно использует антитезу "война и мир", Беннетт спрашивает: "Зачем они болтают о благословении мира? Кровавая война – это священное дело. Наш мир страшен, грязен и низок – показать вам новое лекарство? Смешивая кровь со слезами родителей, зови Молоха, ужасный король!" [4, с. 10].

Беннетт нападает на Теннисона, с одной стороны, за его пессимистический взгляд на довоенное общество, и обвиняет его в том, что он просмотрел позитивные преобразования, сделанные за сорок лет мира: "Под сенью мира было сделано и нечто хорошее" [4, с. 15]. С другой стороны, автора пародии возмущало бестактное прославление войны с безопасного места у камина: "Я горюю, что благородный дух должен устало тащиться по разбитой дороге, а голос, который может тронуть сердце, переполнен вульгарными военными возгласами" [4, с. 20]. В подтексте этого умной и местами довольно веселой пародии лежит следующая мысль: Теннисону было легко отправить своего сумасшедшего героя в Легкую бригаду, но смог бы он сам переместиться в сторону от своего поместья? [23, с. 83].

Конечно было бы неверно утверждать, что Теннисон чувствовал себя виноватым в том, что не находился в пыли и грязи вместе с солдатами, однако он был абсолютно убежден, что живущие с комфортом дома тоже обязаны внести свою лепту в борьбу. В его руках было только оружие патриотической поэзии, и он им воспользовался.

Литература

1. Adams M.C.C. Tennyson's Crimean War Poetry: a Cross-Cultural Approach // *Journal of the History of Ideas*. – 1979. – Vol. 40–3. – P. 405–422.
2. Athenaeum. – 1855. – 4 August.
3. Basler R.P. *Sex, Symbolism, and Psychology in Literature*. – New Brunswick, N.J.: Rutgers Univ. Press, 1948. – 216 p.

4. Bennett W.C. *Anti-Maud*, ed. by W.E. Fredeman. – New York and London, 1986. – 43 p.
5. *Blackwood's Edinburgh Magazine*. Vol. LXXVI. – July-December, 1854. – L.: William Blackwood & Sons, Edinburgh, 1854. – 738 p.
6. *Blackwood's Edinburgh Magazine*. Vol. LXXVIII. – July-December, 1855. – L.: William Blackwood & Sons, Edinburgh, 1855. – 790 p.
7. Brook S.A. *Tennyson: His Art and His Relation to Modern Life*. – L.: Isbister and Company Limited, 1894. – 490 p.
8. Dereli C. *A War Culture in Action. A study of the literature of the Crimean War period*. – Bern: Peter Lang AG, European Academic Publishers, 2003. – 266 p.
9. Dyke H. van. *An Introduction to the Poems of Tennyson*. – Boston, Mass. and London: Merrymount Press, 1903.
10. *Edinburgh Review*. – 1855. – №102.
11. Grotius H. *On the Law of War and Peace*. – Cambridge: John W. Parker, 1853.
12. Hellstrom W. *On the Poems of Tennyson*. – Gainesville, Florida, 1972. – 93 p.
13. Johnson E.D.H., *The Alien Vision of Victorian Poetry*. – Hamden, Conn., 1963. – 207 p.
14. Kissane J.D. *Alfred Tennyson*. – N.-Y.: Twayne Publishers, Inc., 1970. – 318 p.
15. Kozicki H. *Tennyson and Clio. History in the Major Poems*. – Baltimore & London: The Johns Hopkins Univ. Press, 1979. – 185 p.
16. *London Quarterly Review*. – 1855. – №5. – P. 213–229.
17. *Punch; or, The London Charivari*. – 1854. – Vol. XXVI.
18. *Quarterly Review*. – 1854. – №95.
19. Schweik R.C. *The "Peace or War" passages in Tennyson's "Maud" // Notes and Queries*. – 1960. – N.S. 7. – P. 447–468.
20. Shatto S. *Tennyson's "Maud": A Definitive Edition*. – L., 1989. – 198 p.
21. Swayne G.C. *Peace and war: a dialogue // Blackwood's Magazine*. – 1854. – №76. – P. 589–598.
22. *Tennyson A. Maud, and Other Poems*. – L.: Edward Moxon, Dover Street, 1855. – 154 p.
23. *Tennyson A. The Letters of Alfred Lord Tennyson / Ed. by C.Y. Lang and E.F. Shannon*. 3 vols. – Oxford, 1982–1990.
24. Waddington P. *From "The Russian Fugitive" to "The Ballad of Bulgarie"*. *Episodes in English Literary Attitudes to Russia from Wordsworth to Swinburne*. – Oxford/Providence, USA: Berg, 1994. – 303 p.

**Функціональність світових традицій у літературі ХХ ст.
(історико-літературні аспекти)**

Осмислення закономірностей еволюції традиційних структур легендарно-міфологічного походження є однією з пріоритетних проблем сучасного порівняльного літературознавства. Змістова трансформація міфологічних жіночих образів не є специфічним явищем світового літературного процесу, вона є органічною частиною найбільш загальних тенденцій переосмислення [руйнування, "вивертання", апокрифізація, пародіювання] міфологічних традицій світовою культурою. Крім того, у всіх глобальних і "приватних" конфліктах і протистояннях, що періодично сколихують людство, саме жінка, як правило, є потерпілою стороною. Жінка і суспільство, жінка і війна, жінка і чоловік, жінка, яка дає життя і відбирає його, – ці та інші опозиції були художньо осмилені на матеріалі міфологічних структур уже в античній літературі. Відтоді вони постійно привертали увагу письменників різних часів і народів.

З багатьох причин найбільш активній трансформації в європейських літературах різних культурно-історичних епох піддавалися давньогрецькі міфологічні сюжети. Уже в античній літературі формується тенденція змістового переосмислення міфологічного сюжетно-образного матеріалу, його ідейно-семантичного пристосування до вимог нового часу. Це проявляється, з одного боку, в тому, що потенційний психологізм міфів усе частіше дістає в літературних обробках цілком конкретне соціально-ідеологічне і морально-буттєве наповнення; з другого – багато авторів підкреслено відмовляються від класичних трактувань міфів і часто розробляють їх другорядні або маловідомі варіанти [детальніше див.: 4, 5, 6].

Досить багатопланового розвитку в літературі набуває ідея боротьби жінок проти збройних конфліктів, котра є змістовим центром багатьох міфів і літературних творів античності. Так, перенесення конфліктів комедії Аристофана "Лісістрата" в соціально-історичну дійсність ХХ ст. надає сюжетові нової версії узагальнено-символічного звучання, трансформує конкретну життєву ситуацію у всечасову завдяки підключенню до неї формально-змістових домінант протосюжета [сюжета-зразка]: О.Ко-

ломієць "Фараони", Н.Хікмет "Бунт жінок", К.Сендебрю "Повстання жінок", Г.Фігейреду "Лісістрата", К.Е.Герхард "Греки серед нас". Аналогічну орієнтацію в сучасній літературі мають сюжети про Юдіф, Антігону, Електру, Алкмену та ін. При цьому автори наповнюють міфологічні моделі конкретно-історичними та національно- побутовими реаліями, актуальною проблематикою своєї епохи [Ю.О'Ніл "Траур участь Електри", К.Грабельшек "Ніобея", Ф.Дюрренматт "Портрет планети", А.Таммсааре "Юдіф" та ін.].

Наприклад, у романі І.Меркель "Найзвичайнісіньке подружжя" життя й пригоди Одиссея та його сім'ї осмислюються з погляду Пенелопи. Радикальна трансформація оповідних акцентів дозволила авторові створити несподівану версію колізій гомерівського епосу: психологізуючи міф, письменниця примушує героїню осудити Троянську війну, піддати сумніву вплив викрадення Єлени на початок воєнної авантюри [останнє було тільки приводом для провокації], протиставити сутнісні доміанти жіночої та чоловічої психології. З цієї точки зору показовою є еволюція міфу про Антігону в літературі. Протягом століть письменниками використовувалася опозиція трагедії Софокла. Правитель, що ігнорує загальноприйняті норми, є загрозою для держави, яка з демократичної може перетворитися в тиранію. Тому в модельованій трагіком ситуації Антігона, безумовно, права, оскільки своєю усвідомленою жертвовністю вона відновлює гармонію людського світу.

У ХХ ст. античний конфлікт особистості й тирана [Антігона-Креонт] часто трансформується в протистояння особи й натовпу [духовність – моральна сліпота], причому міфологічні ситуації в таких літературних варіантах безпосередньо чи на асоціативно-символічному рівні часто зближуються з трагічними подіями епохи-реципієнта або драматичними колізіями повсякдення [В.Газенклевер "Антігона", Ж.Кокто "Антігона", Ж.Ануй "Антігона", Б.Брехт "Антігона", Л.Альзен "Берлінська Антігона", Я.Гловацький "Антігона в Нью-Йорку", А.Бошо "Антігона" та ін.]. Так, події повісті Д.Р.Попеску "Скорботно Анастасія йшла" побудовані на міфіві про Антігону і в основному зберігають загальновідомі колізії, які розгортаються в роки другої світової війни, своєрідно повторюють у реальному житті міфологічну історію. Подвійний конфлікт Анастасії: з німцями, з одного боку; боягузливими сусідами, які не дозволяють їй поховати вбитого партизана, з другого, – не тільки зумовили трагічну долю героїні, а й своїми очевидними асоціаціями з глибинними коренями народної моралі надали окремії ситуації універсального звучання.

Подібним чином також осмислюється міф у повісті словенської письменниці Н.Габорович "Антигона з півночі", події якої відбуваються в глухому селі в часи фашистської окупації. Розповідь ведеться від імені двох персонажів, які були свідками й учасниками давньої трагедії. Оповідна структура повісті, її змістова своєрідність засновані на складній взаємодії хронотопів минулого й сучасного, багатосторонніх асоціативно-символічних перегуках між реальними подіями й етичним кодексом стародавнього міфу. Заявлена на самому початку двоїстість розповідних акцентів реалізується в змістових домінантах плану подій, визначає його аксіологічні орієнтири. Фабула повісті проста, та її сюжетно-композиційне розгортання й побудова, ускладнені розповідною організацією, дозволяють авторові дослідити традиційну ситуацію як вияв загальнозначимих законів, обов'язкових для індивідуума, що зберіг істинне розуміння вищої суті людського життя і людської смерті [див.: 5; 6].

Зв'язок подій з античним міфом декларується тільки в заголовку повісті, який виконує мнемонічну функцію й одночасно переводить традиційні колізії в інший часовий і національний контексти. У той же час система персонажів, мотивації їх вчинків і характер конфліктів сприймаються реципієнтом саме з точки зору загальнолюдського морального континууму, а окрема ситуація наповнюється універсальними ідейно-смысловими й етичними характеристиками. Трагічний фінал – це не фатальність, а закономірний результат душевної черствості й сліпоти людей, які забули основоположні принципи багатовікового досвіду народної моралі.

У літературі ХХ ст. спостерігається тенденція дегероїзації семантики деяких міфологічних сюжетів. Ставлення до багатьох міфів зазнає суттєвих змін: вони дістають цілком прозаїчне трактування, яке не відповідає ідеалізованому уявленню античності про героїчне минуле першопредків. На перший план висувається антивоєнна проблематика, яка домінує в багатьох варіантах міфологічних структур. Сказане підтверджується численними версіями троянського циклу в сучасній літературі, та найвиразніше, мабуть, процес руйнування традиційної семантики спостерігається в еволюції міфів про Кассандру та Єлену, які після багатовікового функціонування набули значення загальнокультурних моделей. Для більшості жіночих образів у міфах характерні покірливість волі богів, смирення та визнання своєї "неповноцінності" у порівнянні з чоловіками [Пенелопа, Європа, Іо, Алкмена,

Аріадна та ін.]. Троянський цикл, до якого входить міф про Кассандру, сформувався в період розкладу героїчної міфології, тому в ньому, як і в деяких інших [аргонавти], відобразилися зміни в житті античного суспільства, зростання економічного розвитку, поглиблення наукових знань, переосмислення моральних цінностей, перегляд міфологічних норм і заснованих на них морально-етичних принципів. Поступово формується новий погляд на місце людини в навколишньому світі.

В античну епоху ім'я Кассандри з'являється вже у гомерівських поемах, але в них ще немає згадки про дар пророцтва героїні. Цей мотив проникає в літературу завдяки Піндару, Аполлodore, Гігину, Сервію й активно розробляється давньогрецькими й римськими трагіками. Характерною рисою образу Кассандри в цей період є її абсолютна покірність фатуму, пасивність і трагічна безвихідь особистої долі. Іншої трактовки цього образу в античній літературі, власне, й не могло бути, оскільки міфологічне світобачення ще не втратило своєї морально-дидактичної нормативності і в значній мірі визначало світогляд стародавньої людини.

Починаючи з другої половини XIX ст. формується тенденція зробити Кассандру центральною героїнею художніх творів. Це спостерігається в "Кассандрі" Ф.Шиллера, "Кассандрі" Ф.Гесслера, "Агамемноні" Г.Кастроппа, "Кассандрі" Г.Ейленберга, "Кассандрі" Г.Пішінгена, "Кассандрі" П.Ернста, "Кассандрі" В.Шимборської. У російській літературі до цього образу зверталися А.Майков ["Кассандра"], В.Кюхельбекер ["Кассандра"], Я.Полонський ["Кассандра"], В.Брюсов ["Кассандра"], О.Мандельштам ["Кассандра"], З.Юр'єв ["Рука Кассандри"], В.Висоцький ["Кассандра"]; в українській – Леся Українка ["Кассандра"], Ю.Івакін ["Кассандра, або Небезпека фаталізму"], Є.Загданський ["Ефект Кассандри"] та інші.

Визначним явищем у переосмисленні античного образу стала драматична поема Лесі Українки "Кассандра", в якій поетеса, відійшовши від традиційних версій міфу, ввела у твір ряд актуальних для свого часу соціально-політичних і моральних проблем. Леся Українка показує трагедію особистості, яка передбачає загибель Трої і близьких людей і одночасно не може нічого змінити. Драматичне напруження поеми – в усвідомленні Кассандрою власного безсилля, неможливості активних дій з її боку. Така інтерпретація античного міфу зумовлена конкретно-історичними й ідеологічними факторами, які виникли під час подій

першої російської революції й суттєво впливали на духовне життя суспільства.

Своєрідним "підсумком" літературної трансформації образу міфологічної пророкиці та оточуючих її персонажів є повість німецької письменниці К.Вольф "Кассандра", яка синтезує основні тенденції переосмислення міфів троянського циклу світовою літературою і є характерним прикладом творчого освоєння загальновідомого матеріалу з позицій як універсальних світоглядних уявлень, так і з погляду конкретно-історичного стану сучасного суспільства. До К.Вольф образ Кассандри переважно трагічний, у ньому нема тієї безкомпромісної жорстокості, яку активно демонструє героїня даної повісті. Кассандру лякає не близька смерть, а забуття людьми правди про події в Трої. Саме тому вона в хвилини слабості готова благодіяти Клітемнестру зберегти їй життя, тобто дати час "реконструювати" минуле, що реально відбулося, і таким чином зруйнувати перекручене політиками й масовою психологією уявлення про десять років війни. Саме тому сповідь пророкиці не може претендувати на абсолютну істинність, бо вона, наперекір деклараціям героїні, підкреслено тенденційна і спрямована на зруйнування всіх античних версій, сформованих на основі міфологічного циклу.

Для художньої моделі К.Вольф характерна підкреслена деміфологізація мотивувань. Все, що відбувається в Трої, підпорядковане політичним розрахункам правителів міста, логіці пристрастей і емоцій, нарешті, трагічному для конкретних людей і цілих народів збігові обставин. Тому загальновідомі міфологічні колізії часто отримують настільки несподіване пояснення, що сприймаються як апокрифи, викликають почуття естетичного опору запропонованим письменницею трактуванням. Найбільше пригнічує у сповіді Кассандри зневага, а в ряді випадків відверта ненависть до людей [між іншим, ці почуття пом'якшуються одночасним проявом любові й жалю до них].

Постійно демонструючи свій аналітичний розум, знання звичаїв Трої і здатність проникати в глибинну суть того, що відбувається, героїня в той же час навіть не хоче спробувати зрозуміти настрій та бажання оточуючих. Концептуальна заданість авторської інтерпретації міфологічної героїні цілком очевидна, та й сама К.Вольф підкреслила в лекціях наявність відстані між античною Кассандрою і рецепцією образу в ХХ ст., античними світоглядними уявленнями та їх художньою версією в повісті.

У літературних трактуваннях ХХ ст. образи міфологічних жінок гомерівського епосу та їх наступних античних версій постійно пересікаються своїми долями і часто вимушені коментувати якісь події та конфлікти, висувати мотивування, які "пропустили" давньогрецькі письменники. У таких випадках здійснюється змістова активізація загальнокультурної пам'яті, внаслідок чого долається традиціоналізована попередніми культурно-історичними епохами тенденційність пояснення міфологічних колізій, і вони набувають своєрідного поліфонічного звучання. Тепер кожен герой має свій погляд на загальновідомі події і, головне, йому надається можливість не тільки викласти його, але й аргументовано вмотивувати своє розуміння традиційних конфліктів і ролі трагічних колізій у долях людей і цілих народів. Саме тому для розуміння домінуючих тенденцій функціонування міфів троянського циклу в літературі ХХ ст. важливий образ Єлени, викрадення якої за традиційної версією стало причиною Троянської війни. Уже в античну епоху даний образ починає піддаватися переосмисленню [Стесихор, Сапфо, Алкей, Алкман, Івік, Піндар], а в деяких комедіях сама ситуація викрадення пародіюється [Філліл "Єлена", Алексіс "Єлена"]. Ще в гомерівській "Іліаді" протиставляються два аспекти, які набувають принципового розвитку в літературі пізнішого часу: відповідальність за викрадення і непереборна сила жіночої краси. Крім того, багато античних авторів осуджують Єлену, через аморальність якої, на їх думку, полягли тисячі грецьких воїнів і впала Троя.

Необхідно враховувати, що через прославлення зовнішньої [матеріальної] краси стародавні греки утверджували свої етичні й естетичні ідеали, тому культурою висувуються інші інтерпретації образу, які повинні пом'якшити аморальність найкрасивішої жінки Еллади. Якщо, наприклад, Геродот визнавав єгипетську версію міфу, то Фулідід стверджував, що не Єлена, а політичні та економічні фактори зумовили похід греків на Трою. У трагедії "Єлена" Евріпід використовує версію поета кінця VII – поч. VI ст. до н.е. Стесихора, за якою справжня Єлена, зберігши вірність чоловікові, переноситься богами до царя Протея в Єгипет, а Парис відвозить до Трої привид спартанської цариці. У даному випадку міфологічний варіант двійництва виконує функцію структуроутворюючої інтриги і не має в собі морально-психологічних характеристик.

Саме в такому контексті творить свій міф про грецьку героїню Е.Верхарн у трагедії "Єлена Спартанська". Події п'єси відбу-

ваються після повернення Єлени до Спарти, тому сама війна [точніше – спогади про неї] є тільки фоном для концептуального вираження основної ідеї п'єси. На думку драматурга, відстань між розумом і почуттям, реальними вчинками і красою небезпечної й руйнівної для оточуючих. Ця морально-психологічна антиномія визначає характер сюжетного розвитку і своєрідність виникаючих конфліктів, які провокуються численними згадуваннями про фізичну немічність Менелая, яка ображає, на думку Кастора, красу Єлени. Руйнівну силу фізичної й психологічної роздвоєності міфологічної героїні з самого початку розуміє Електра: "Елена – Смерть, бродящая по миру" [2, с. 25], а після загибелі Менелая до подібного висновку приходять і сама цариця:

"В существе моем
Живут, кричат все бедствия людские!
Для всех я – гибель!.." [2, с. 77].

Показово, що аналогічну характеристику Єлені дає Кассандра в драматичній поемі Лесі Українки: "І ти, і смерть – обидві рідні сестри..." [8, с. 10]. Слід підкреслити, що подібні порівняння Єлени зі смертю домінують у літературі ХХ ст., що свідчить про суттєві семантичні зрушення в змістовій структурі персонажа. Ці зміни в міфологічному матеріалі накопичувалися поступово і стали, можливо, традиційними під певним впливом гетівської інтерпретації. Фінал трагедії Е.Верхарна побудований відповідно до традиційного античного принципу "deus ex machina", причому Єлена просить у Зевса не смерті, а небуття, бо вона розуміє, що в Аїді буде страждати від спогадів і усвідомлення своєї фатальної провини.

К.Вольф продовжує традицію соціально-ідеологічної та економічної конкретизації причин Троянської війни, які зумовлені боротьбою за морський шлях через Геллеспонт; Єлена ж, всупереч античному міфіві, взагалі не потрапила в Трою. Кассандра декілька разів підкреслює, що історія викрадення Єлени Парісом була вигадана самими троянцями, і досить швидко ця інтрига політиків стала сприйматися як правда: "Потім ми все забули, що було приводом до війни. Після кризи на третьому році війни навіть солдати перестали вимагати, щоб їм показали прекрасну Єлену... Вони відкинули це ім'я і стали обороняти самих себе. Але для того, щоби вітати війну тріумфуванням, це ім'я годилося" [3, с. 410]. До певної міри причини початку війни в повісті К.Вольф перегукуються з мотивуванням конфлікту між троянцями й

ахейцями в радіоп'єсі В.Хільдесхаймера "Жертвоприношення Єлени". Драматург відмовляється від вікової традиції, яка стверджувала, що саме пристрасна любов Паріса до Єлени стала причиною десятирічної війни. В авторській інтерпретації міфу Єлена – всього лиш засіб реалізації агресивних планів Менелая, який за допомогою інтриг і погроз примусив свою дружину зблизитися з Парісом [це дає йому привід розпочати війну з Троєю].

Єлена В.Хільдесхаймера, підмовляючи Паріса взяти її з собою, не хоче їхати в Трою, а мріє поселитися на якомусь віддаленому острові і звідти сповістити всій Елладі про те, що ініціатором втечі була вона. Її задум зазнає краху, оскільки Парісові було доручено викрасти дружину Менелая [див. також підкреслено нетрадиційні мотивування в п'єсі Ж.Жироду "Троянської війни не буде", романі Л.Мештерхазі "Загадка Прометея", оповіданні Г.Е.Носсака "Кассандра", повісті К.Варналіса "Щоденник Пенелопи" та ін.]. Як бачимо, автори більшості творів, побудованих на відповідних міфах, суттєво знижують ідеалізований раніше образ Єлени Прекрасної, шукають причини Троянської війни не в людських слабкостях і пристрастях, а в їх соціальному бутті, в політиці правлячих класів Греції й Трої. К.Вольф продовжує розробляти антивоєнне звучання міфу і висуває реалістичну інтерпретацію пророчого дару героїні: її Кассандра здатна провіщати тільки тому, що, базуючись на об'єктивних спостереженнях і знанні людей, уміє робити логічні висновки про те, чим завершиться та чи інша ситуація.

Важливою особливістю варіанта античного міфу в повісті німецької письменниці є психологізація його сюжетно-образної структури. Якщо в попередніх обробках основна увага авторів зосереджувалася переважно на експлуатації формальних моментів, то К.Вольф всебічно досліджує духовний світ своєї героїні. Її Кассандра – не абстрактна міфологічна жінка [тобто жінка-функція, жінка-символ], а цілком звичайна людина, яка гостріше за інших сприймає й оцінює все, що відбувається. Доля античної героїні в повісті – це доля неординарної особистості в напружений історичний період, коли індивідуум вимушений демонструвати свою світоглядну і поведінкову активність. Як бачимо, версія К.Вольф не тільки враховує попередні обробки міфу, а й переводить осмислення його тематики на новий змістовий рівень. В структурі образу Кассандри ціннісно важлива ситуація вільного вибору особистості, котра знаходиться в екзистенційній ситуації і

тісно пов'язана з духовною суперечливістю внутрішнього світу індивідууму, яка в тій чи іншій мірі властива багатьом традиційним жіночим персонажам у сучасних літературних образах.

Досить показовий у цьому плані міф про чарівницю Медею, дочку царя Колхіди Еета й океаніди Ідії, який став найважливішим структуротворчим компонентом циклу про аргонавтів. Найбільшої популярності в літературі набув фрагмент підсумку життя героїні, фабула якого була викладена Аполодором. Антична історія трансформації міфу [Біот "Медея", Каркін "Медея", Евріпід "Медея", Неофрон "Медея", Сенека "Медея" та ін.] винятково важлива для розробки плану подій та сюжетних колізій міфу, розстановки домінуючих змістових акцентів у його структурі. Наступні інтерпретації [П.Корнель "Медея", Ф.В.Готтер "Медея", Ф.М.Клінгер "Медея в Коринфі" і "Медея на Кавказі", Л.Тік "Медея", Ф.Грільпарцер "Золоте руно", М. де Унамуно "Медея", Ф.Т.Чокор "Медея", Д.Гарднер "Ясон і Медея", Я.Парандовський "Медея", Б.Брехт "Медея з Лодзі", М.Андерсон "Безкрила перемога", А.Генц "Угорська Медея", Г.Катнер "Темний світ" та ін.] в різних аспектах орієнтуються на античний матеріал, збагачуючи його новою проблематикою.

Принципово важливою особливістю трактувань міфу в ХХ ст. є та обставина, що автори суттєво знижують його героїчне звучання, вилучають численні елементи умовно-фантастичного й переводять загальновідомі колізії в сімейно-побутовий план. Продуктивність такого "зниження" традиційних змістових домінант міфологічної структури забезпечується підкресленою орієнтацією на дослідження морально-психологічних аспектів вчинків героїв з погляду драматичних суперечностей духовного континіуму сучасної цивілізації.

Діахронний аспект літературної еволюції міфу про Медею в різних національно-історичних контекстах переконливо підтверджує його семантичну гнучкість при відносній стабільності плану подій, а також свідчить про неухильне подолання загальнокультурною свідомістю багатовікової традиції ставлення до античності як до незаперечного авторитету. Розгляд літературної трансформації міфу про Медею з погляду синхронії та діахронії свідчить про поступове накопичення змістових відхилень від протосюжету, які на перших порах мали частковий характер, але в міру свого функціонально-семантичного закріплення в загальнокультурній пам'яті почали руйнувати основоположні домінанти зразка, тобто

трагедії Евріпіда. "Медея" античного автора була першим літературним твором, що зберігся, в якому численні варіанти долі міфологічної героїні набули завершеного сюжетно-композиційного і проблемно-тематичного оформлення [тобто був створений протосюжет].

Традиціоналізована Евріпідом міфологічна логіка героїні така, що Медея в принципі не може поступити по-іншому [тобто не мститися Ясону], бо в протилежному випадку відбудеться семантична "анігіляція" генеральних доміант мотиваційно-психологічного простору образу. Інакше кажучи, образ припинить своє змістове існування і зруйнується [звичайно, таке "переосмислення" можливе в пародіях і сатиричних версіях, але при цьому функція сюжету буде якісно новою]. За характером інтерпретаційного діапазону міф про Медею відноситься до традиційних структур закритого типу, які завжди вимагають збереження ряду формальних елементів. Редукування мотиву помсти спотворить суть міфологічної колізії, яка є своєрідним морально-психологічним "підсумком" усього циклу про аргонавтів.

У повному обсязі аргонавтика розроблялася, мабуть, тільки в драматичній трилогії Ф.Грільпарцера "Золоте руно", більшість же версій зосереджено на дослідженні трагічного конфлікту між Медеєю та Ясоном, що зумовлено винятковою схильністю даного міфу до розробки емоційно-психологічного підтексту загальновідомої фабули і потенційною багатозначністю можливих морально-поведінкових детермінант [останнє визначається варіантністю життєвої ситуації, покладеної в основу міфологічної колізії]. Тому мотив чарівних можливостей Медеї, важливий у архаїчних версіях міфу, або цілком вилучається із сюжетної схеми через свою невідповідність модельованому предметно-почуттєвому контекстові, або лише згадується як данина загальнокультурній традиції. Нарешті, процес "десакралізації" міфу, вилучення з його структури категорії надзвичайного проявляється і в декларованій деякими авторами прямій співзвучності проблемно-тематичних рівнів сюжету духовним потребам іншої епохи [детальніше див.: 6, с. 43–59].

Підкреслимо, що в античній міфології жінка часто відігравала роль ініціатора дії або ставала сюжетотворчим центром екзистенційних колізій. У першому випадку це Медея, Клітемнестра, Антигона, Федра; у другому – Кассандра, Елена, Алкмена, Пенелопа, Ніоба та ін. Античні та безпосередньо зорієнтовані на них пізніші

варіанти розглядуваного міфу до ХХ ст. не містять розгорнутих характеристик образу Ясона, він завжди статичний і в змістовому контексті твору необхідний як каталізатор сюжетної матеріалізації загальновідомого конфлікту. Функціональна важливість образу обмежувалася, як правило, фактом зради, мотивування котрої принципового значення не мало через традиційну заданість розвитку плану подій. Соціально-духовні детермінанти епохи й пануючі літературні канони впливали, звичайно, на характер трансформації міфологічних колізій, тим не менше пояснення трагічного конфлікту в більшості інтерпретацій носить цілком умовний характер і реалізується начебто поза часом і простором.

В літературі ХХ ст. передісторія трагічного конфлікту між Медеєю та Ясоном, як правило, виноситься за межі сюжетної дії, героїня згадує минуле переважно для того, щоб підкреслити свою виняткову роль у житті Ясона. Та саме ця морально-психологічна залежність Ясона від Медеї в процесі розвитку дії поступово стає тим змістоутворюючим сюжетним центром, довкола якого зосереджуються всі конфлікти [Ж.Ануй "Медея", Л.Разумовська "Медея", В.Сора "Де, Медея, твій дім?" та ін.]. "Влечь за собой – вот счастье погибающих" [7, с. 17] – стверджувала героїня Сенеки, виправдовуючи свої злочини. Антична традиція інтерпретації міфу, "розмножена" у численних версіях авторів інших епох, дозволила ще І.Аненському справедливо зауважити: "...спробуйте уявити собі трагедію Медеї, де героїня б закінчила п'єсу перемогою над своєю пристрастю, над своїм злочинним бажанням, обіймаючи дітей" [1, с. 211] і зробити песимістичний висновок: "Шлюб Медей не можуть бути щасливими" [1, с. 220]. Трагічна визначеність фіналу міфу зумовлює відносну стійкість його плану подій і своєрідний паралелізм сюжетних колізій у різні соціокультурні епохи.

Міфологічна Медея, яка при всіх психологічних нюансах, що вносились епохами-реципієнтами, сприймалася як страждаюче начало, осмислюється письменниками ХХ ст. як художня модель поведінкових реакцій амбівалентної людини, що принципово відкидає загальноприйняті норми міжособистісного спілкування. При дослідженні "образу Я" Медеї в сучасній літературі часто підкреслюється неможливість негативного емоційно-ціннісного відношення героїні до себе і своїх вчинків. Що ж стосується різниці між моделями переживання конфліктів героїнею, то вони завжди мають одне основоположне начало, яке структурується в художньому контексті шляхом розробки оригінальних сюжетних ходів і мотивувань і в кінцевому результаті стверджує антигуманність ситуації, яка лежить в основі античного міфу.

Так, наприклад, у драмі Ж.Ануя "Медея" традиційна фабула дістає несподіване емоційно-логічне обґрунтування, яке значною мірою заперечує попередні інтерпретації й накреслює принципову перестановку смислових акцентів у традиційній структурі. На перший погляд, у почуттях Медеї домінує жадоба помсти за невдячність Ясона і небажання втратити свою головну "власність" – чоловіка. Поступово ж з'ясовується, що любові між ними давно нема, а щирість почуттів поступилася місцем взаємним зрадам. У сцені з'ясування стосунків грань між істиною та брехнею часто невловима, оскільки обидва персонажі постійно недоумовляють чи вкрай суб'єктивно інтерпретують вчинки один одного в минулому. Не сліпа логіка античного міфу визначає долі персонажів, а принципова відмінність світоглядних позицій і етичних уявлень.

Варто підкреслити, що в літературі ХХ ст. образ Медеї в більшості інтерпретацій амбівалентний, у ньому суміщаються взаємновиключаючі якості й характеристики. Не випадково, наприклад, годувальниця називає Медею вовчицею, акцентуючи в такий спосіб доміную характеру героїні. Семантика міфологічного образу-символу [людина-вовкулака, яка суміщає в собі якості жертви і хижака], етично переосмислена в ряді творів, відіграє роль універсальної характерологічної детермінанти і часто визначає глибинний зміст психологічної еволюції героїв [див.: Г.Гессе "Степовий вовк"].

Принципово інша концепція міфу розроблена в драмі Л.Разумовської "Медея", головна героїня якої зовні позбавлена підступу і нищих емоцій Медеї французького драматурга. Уже на самому початку п'єси створюється враження, що Медея свідомо прагне до остаточного розриву з Ясоном. Завжди поміркована й агресивно практична, вона робить фатальні висновки тільки на основі слухів і розповіді Егея. Цілком очевидно, що останній зацікавлений у незворотності розриву між Медеєю та Ясоном [він закоханий у неї], тому у своїй розповіді про майбутнє весілля Егей зміщує емоційно-смислові акценти в потрібну йому площину, щоб ображене почуття відкинутої жінки взяло верх на розсудом і здоровим глуздом.

У певні моменти Медея російської письменниці усвідомлює крайній егоцентризм своєї позиції, та логіка міфологічної традиції й підкреслена емоційно-психологічна індивідуальність героїні змушує її наносити нищівні удари по своєму ж майбутньому. Драматична доля чоловіка й жінки, які руйнують свій спільний світ, осмислена через універсалії міфу, зберігає в драмі Л.Разумовської індивідуально-особистісне забарвлення. Одночасно те, що відбувається, підноситься до рівня загальнолюдської

трагедії, допомагає осмислити життя багатьох окремих людей як відображення долі представників багатьох поколінь. У такому розумінні міф про Медею і Ясона справді вічний, бо в усі часи актуальна його домінуюча колізія. Трагедія міфологічної героїні в інтерпретації Л.Разумовської полягає в тому, що по-людськи цілком зрозуміла пристрасть Медеї настільки жажлива у своїх проявах і результатах, що вона сприймається як щось нелюдське, співзвучне семантиці архаїчних міфів з їх тотальною перемогою темного й нищого в характері індивідууму.

Підтекстовий драматизм з'ясування стосунків між Медеєю та Ясоном полягає в тому, що глядач [читає] знає більше, ніж вказують герої, йому, врешті, відомий неминучий трагічний фінал. Тому щире каяття Ясона і його не менш щире прагнення відновити сім'ю сприймається як сигнал про переведення дії на якісно новий за емоційно-психологічним навантаженням рівень розвитку. Крім того, саме поведінка Ясона змушує Медею за її ініціативою зруйнувати встановлений між героями крихкий мир і взаєморозуміння. Героїня ж по суті примушує Ясона в черговий раз повернутися в криваве минуле і підсвідомо прагне зробити його співучасником нових злочинів.

Саме любов-ненависть Медеї до Ясона є основною пружиною розвитку драматичної дії, яка зосереджена на дослідженні внутрішнього світу обманутої і покинутої жінки. У центрі драми стоїть сильна особистість, котра не бажає безпомічно миритися з невірністю коханого і крахом усіх надій, через які вона у своєму міфологічному минулому чинила злочини. Образ Медеї не статичний, але її еволюція носить підкреслено деструктивний характер. Героїня належить до того типу жінок, які у своєму почутті любові не хочуть жертвувати собою в ім'я цього почуття, а жертвують іншими; не дають, а беруть.

Незвичайний варіант міфологічного образу розробляється також в романі К.Вольф "Медея. Голоси", який відверто протиставляється світовій літературній традиції. З одного боку, Медея німецької письменниці всупереч античній традиції не була злочинницею і не здійснювала тих жахливих вчинків, про які розповідали давньогрецькі трагіки і їх послідовники. З другого – використання архаїчних варіантів міфу надало К.Вольф принципіву свободу в розробці мотивувань домінуючих у романі конфліктів і характеристик персонажів. Так, стосунки між Медеєю і Ясоном визначаються чередою взаємних зрад і її прихильністю до дітей. При цьому героїня розуміє, що вона та її чоловік стали своєрідними заручниками суспільної думки.

Як бачимо, в літературі ХХ ст. образи міфологічних жінок зазнають якісної трансформації, зміст котрої визначається не тільки феміністськими концепціями, що набули широкого розповсюдження, але й, головне, підкресленим прагненням авторів "заземлити" традиційно героїчні чи поетично ідеалізовані античності жіночі долі. Письменників ХХ ст. такі образи цікавлять переважно з погляду їх повсякденного буття та емоційно-психологічних переживань, про які "мовчать" автори протосюжетів.

Психологічна реконструкція вкрай узагальнених героїнь передбачає нетрадиційне осмислення та зображення "канонізованих" загальнокультурною свідомістю подій, їх втілення в реалістично-життєподібному контексті. Своєрідне "зниження" античних міфів спостерігається вже в творах Петронія й Апулея, а в пізніші епохи ця форма трансформації стає особливо популярною й розповсюдженою. Література останніх десятиліть – і це чітко окреслена тенденція – руйнує канонізовані уявлення про обмеженість і прагматизм духовного світу жінки, стверджує неперехідну цінність і моральну гармонію її емоційно-психологічного світу.

На протизвагу політико-ідеологічним концепціям, що домінували в попередні епохи, у ХХ ст. інтерпретація численних літературних варіантів міфологічних жінок утворює самоцінність їх внутрішньої свободи, котра у більшості випадків відкидає насильство над людською особистістю. Одночасно ця внутрішня свобода, якщо вона позбавлена моральної основи і піддана необхідності вибору між добром і злом, любов'ю та ненавистю, своїм і чужим "Я", може продукувати руйнівну енергію, яка характеризується індивідуалізмом і конформізмом, свідчить про нездатність чи небажання особи протистояти своїм пристрастям.

Література

1. Анненский И.Ф. Трагическая Медея // Театр Еврипида. – СПб., 1906. – Т. 1. – С. 205–264.
2. Верхарн Э. Елена Спартанская. – М.: Скорпион, 1909. – VIII, 85 с.
3. Вольф К. Кассандра // Вольф К. Избранное. – М.: Радуга, 1983. – С. 353–469.
4. Грабарь-Пассек М.Е. Античные сюжеты и формы в западноевропейской литературе. – М.: Наука, 1966. – 319 с.
5. Нямцу А. Миф. Легенда. Литература (теоретические аспекты традиционализации). – Черновцы: Рута, 2007. – 520 с.
6. Нямцу А.Е. Основы теории традиционных сюжетов. – Черновцы: Рута, 2003. – 80 с.
7. Сенека. Медея // Сенека. Трагедии. – М.: Наука, 1983. – С. 5–34.
8. Українка Леся. Кассандра // Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. – Київ: Наукова думка, 1976. – Т. 4. – С. 9–106, 329–338.

**"Антигона" А.Бошо: до проблеми трактування
традиційного сюжетно-образного матеріалу
міфологічного походження
в сучасній європейській літературі**

Досліджуючи в сучасній літературі функціонування традиційної сюжетної схеми, що ґрунтується на міфі про Антигону, неможливо обійти увагою її трансформацію в романі бельгійського письменника та психотерапевта Анрі Бошо "Антигона" (1997). На переконання А.Нямцу, "сучасні звернення літератури до легендарно-міфологічного матеріалу – це не спроба формальної реконструкції минулого, знання й досвід якого зафіксовані в культурних пам'ятках, це скоріше намагання по-новому, сучасно пережити, тобто осмислити це минуле в якісно іншому духовному контексті" [1, с. 3]. Отож у нашій розвідці ми маємо на меті розглянути формально-змістову своєрідність новітнього тлумачення міфологічної структури в романі А.Бошо "Антигона", подієво-семантичну структуру та морально-психологічну модель традиційного сюжетно-образного матеріалу, які сучасний автор переймає й трансформує, створивши ще один варіант трактування образу Антигони.

Оригінальність застосування міфу у творі Бошо міститься передусім в обраній жанровій формі – жанр роману в даному випадку дозволяє більш глибоко проникнути у суть братовбивчої війни та внутрішнього конфлікту героїні. Не зайве нагадати, що "Роман про Фіві" (XII ст.), який є переробкою епічної поеми Стація "Фіваїда", хоч і зосереджує оповідь на середньовічній куртуазній любові та на лицарських подвигах, на які вона штовхає, вперше описав у французькій прозі історію життя Едіпа та його дітей. Першим прозовим твором, який розповів власне історію Антигони, стала епічна розповідь П'єра Симона Баланша "Антигона" (1814), де Антигона змальована як героїня сучасності, яка через свою самопожертву та відданість стає святою на кшталт Жанни д'Арк (ця епопея була присвячена графині Ангулемській, доньці короля-мученика, яку раніше Луї де Сент-Юг у своєму панегірику називав "новою Антигоною" [7, с. 109]). В цілому "Антигону" французького автора доби романтизму можна вважати певним сюжетом-посередником для подальшого тлумачення образу героїні як символу непокори.

Стосовно функціонування міфу про Антігону в новітній літературі передусім варто зазначити, що автори сучасних "Антігон" приділяють дедалі більше уваги витокам ситуації, яка призводить до смерті героїні, тому часто-густо міф про Антігону трактується як своєрідне продовження міфу про Едіпа. Так, автори сучасних версій міфологічного сюжету (зокрема, А.Бошо та Б.Олдісс) трактують не окремі міфологічні сюжети, побудовані на конкретному традиційному образі, а змальовують історію цілої Едіпової родини. Такий прийом дозволяє читачеві спостерігати за становленням Антігони з самого її дитинства, зрозуміти причини суперництва Антігониних братів, збагнути внутрішні мотивування героїні у хвилину смерті. Виняткову роль у такому способі тлумачення міфологічної структури відіграє застосування сучасними авторами жанру роману, який, як відомо, передбачає плинність оповіді, що містить кілька сюжетних ліній, значну кількість персонажів та уникає штучності драматургічних форм.

В досліджуваному нами контексті роман Бошо "Антігона" варто розглядати як завершальний твір трилогії, до якої входять також роман "Едіп у дорозі" та оповідання "Діотіма та леви". Якщо у версіях трактування фіванського циклу міфів за Софоклом існує, так би мовити, дві Антігони – Антігона в міфі про Едіпа та Антігона у власному міфі, то в Бошо, вона цільний персонаж, який протягом трилогії зазнає морально-психологічної еволюції. Через таке "об'єднання" образу Антігони відбувається своєрідне заповнення лакуни, себто Бошо пояснює, як і чому з героїнею відбулася метаморфоза. Взагалі можна стверджувати, що образи Едіпа та Антігони є наскрізними у всій творчості письменника: серед інших творів, які стосуються цих образів, варто відзначити поему "Дві Антігони" та потужну літературно-філософську працю "Щоденник Антігони". Народжений у 1913 р., А.Бошо практично є сучасником ХХ століття, а його життя пройшло під впливом класичного психоаналізу, власне такого, яким його винайшли Фрейд та Юнг. Отримавши правничу освіту, він короткий час працював адвокатом та журналістом, у 1939 р. був змушений іти на фронт, а після війни тривалий час вивчав психоаналіз, після чого розпочав власну психотерапевтичну практику в Парижі. Далі протягом більш ніж 20 років він працював з дітьми, що мають психічні вади, у створеній ним школі для дівчат у Швейцарії. Письменницьку кар'єру він починає досить пізно – у віці 45 років (серед його "ранніх" творів багато поезій, є також п'єси та романи), проте справжній успіх йому приносить вищезгадана трилогія.

Назви всіх романів трилогії містять ім'я головного персонажу твору: так, у романі "Едіп у дорозі" (1990) А.Бошо змальовує блукання знаменитого сліпця та його доньки, в "Діотімі та левах" (1991) – історію перської цілительки, яку Едіп та Антігона зустрічають на своєму шляху, й нарешті назва "Антігона" промовляє сама за себе. Сучасний письменник згуртовує античні протосюжети в одну розповідь, заново з'єднує ланки сюжетного ланцюга міфологічної оповіді, які були "роз'єднані" античними авторами для трактування його окремих змістових аспектів. У прозовій трилогії Бошо вдається до поєднання сегментів міфологічного першоджерела, відновлює плинність оповіді, властивої колись самим міфам, чим зберігає пізнаваність класичного сюжету. Разом із тим, він наповнює традиційну оповідь новими персонажами та пов'язаними з їх появою епізодами (це велика кількість образів, серед яких, наприклад, ті, що беруть участь у подієвій схемі "Антігони": Кліс, Іо, К., Золота Рука, Тимур, Зед, Євдоксія та баг. інших). Виходячи з того, що низка романів відтворює конструювання образу Антігони в часі, більш розгорнута система персонажів зумовлює розкриття образу героїні не лише в рамках подієвої схеми міфу, тобто в стосунках з традиційними для сюжету персонажами, але й змальовує її відносини з іншими людьми, оскільки люди, що зустрічалися на її шляху, здійснювали певний вплив на її становлення.

Часопростір роману умовно відповідає хронотопі античних протосюжетів, анахронізми та інші формально-змістові елементи, що спрямовують твір на сучасність, у творах Бошо відсутні. Така "нейтралізація" місця та часу звичайно свідчить про те, що автор надає перевагу зображенню внутрішнього світу персонажів, а все, що їх оточує, в даному випадку не має істотного значення. Бошо відмовляється від створення звичного персонажа традиційного роману: він не подає ані портретів, ані описів психологічних станів героїв. Вони вводяться переважно через дієслово, тому персонажі-символи, образи, що символізують поведінкові моделі, зображені тут як живі люди. Так, у романі "Едіп на дорозі" ми маємо справу з фіванським царем зі складною долею, який прагне позбутися почуття провини, його шлях до прозріння покликаний стати певною психотерапією. Якщо в першому романі трилогії Едіп є "Едіпом після Фрейда", то Антігона в третьому романі Бошо є "Антігоною після Едіпа". Роки, проведені в дорозі з батьком, перетворили її на людину, що здобула не лише славу доньки Едіпа, а й

виняткове визнання в людей, адже кожна людина, на шляху якої траплявся її батько, після зустрічі з ним ставала іншою.

Перша частина роману "Антигона" (розділи "Червоний тампль", "Ліс", "Антигона не обертається", "Фіви") змальовує шлях Антигони від Афін до Фів, тобто як і в попередніх творах Бошо, мотив дороги присутній вже з перших сторінок – споглядаючи море, героїня згадує слова Йокасти: "Не забувай, Антигону, що твій батько передусім моряк" [3, с. 9] (Тут і далі – переклад з франц. Г.Драненко). Розгорнута метафора моря (*моряк, море, плисти, порт, берег, вітрила, штурвал, тонути, корабель*) натякає на подорож, яку Антигона муситиме здійснити сама, без батька. Цей мотив перегукується з рядками з "Антигони" Софокла: "Дивних багато в світі див, найдивніше з них людина, вітер льодом січе, вона ж дальшу в морі верстає путь – хай сива хвиля бушує, а човен пливе вдаль" [2, с. 131]. Після смерті батька в її душі утворилася порожнина, любов та піклування, які більше немає кому віддавати, роблять життя Антигони беззмистовним, тому рішення про похід у Фіви має на меті заповнити цю прогалину. Відтак мотивація Антигони припинити суперечку братів виходить на другий план, а дорога в трактуванні Бошо – це передусім шлях вглиб себе, пошуки власних прагнень та бажань, намагання зрозуміти себе та відкрити в собі нові можливості, одним словом самореалізуватися.

Прислуховуючись до внутрішніх рухів своєї свідомості та підсвідомості, разом з Едіпом, Антигоною та читачем цей шлях долає сам автор, в есеї "Письмо та Обставина" він пише: "В моєму житті письменництво та психоаналіз тісно взаємопов'язані. [...] Поява психоаналізу стала поворотною в моєму існуванні. Так, існує Я той, ким я був до нього, про впевненість та беззаперечність думок якого я шкодую, я жалкую також про те, що сьогодні мені здається власною невинною необізнаністю. Існує також моє Я після психоаналізу, чий внутрішній світ був опрацьований, змінений досвідом підсвідомого та відкриттям незвіданих світів мого ества" [4, с. 9]. Однак твори Бошо не ґрунтуються на психоаналітичному прочитанні античних міфів, вони є так би мовити проживанням життя їх образів. Так, письменник та читач разом з Антигоною зносять різноманітні фізичні страждання (недоїдання, холод, біль від поранень), разом із нею почуваються у безвиході, відшукують внутрішні ресурси для порятунку, викарабкуються зі складних становищ та заганяють себе туди. Природно,

що першочергово увагу письменника та психотерапевта притягують персонажі, які мають душевні рани (*déchirure*). Антігона повсякчас опиняється в центрі найскладніших ситуацій ("Моє життя потрапляє з однієї пастки в іншу" [3, с.158]), змушена перебувати поряд зі "злочинцями" (це Едіп, Кліос, Тимур, Полінік та Етеокл) та брати участь в їхньому "перевихованні". Як лікар, Бошо уважний до страждання іншого, а, піднімаючи проблеми взаємовідносин індивідуума з долею, він вчить читача та себе самого вмiти приймати власні рішення.

"Я" у творчості Бошо зумовлює створення своєрідної псевдобіографії письменника ("Антігона – це я", – міг би він виголосити на кшталт флоберівського вислову про пані Боварі). Детальніше про це він пише у "Щоденнику Антігони": "Після смерті Едіпа в мені продовжує жити Антігона, жити та розвиватися в допоки невідомому мені напрямку" [5, с. 85]. Використання розповіді від першої особи впливає також на формально-змістове тло інтерпретації традиційного сюжету, воно призводить до зміни його оповідного центру, зумовлює висунення в центр оповіді суб'єктивної точки зору окремої людини, що, внаслідок "зниження" ідеалізованого довічними уявленнями міфологічного світобачення, робить її персонажів живими реальними людьми. Окрім цього, "варіантність типів оповідача передбачає багатозначність семантичної та морально-психологічної трансформації загальновідомого матеріалу, багатогранну розробку його подієвого плану, створення нових поведінкових характеристик та установок" [1, с. 94].

Формально А.Бошо дотримується сюжетної схеми протосюжетів, а знання персонажами про їх наявність читається між рядками роману. Подібно до героїні міфологічного першозразка, Антігона Бошо не в змозі припинити суперечку братів, вона з самого початку не вірить у те, що примирення можливе. Більш ніж дві третини роману (приблизно 250 сторінок з 350) присвячені марним намаганням Антігони вгамувати братів та відвернути їх смерть. Взаємовбивство братів відбувається у 17-му розділі й лише надалі подієва схема роману відтворює сюжет Софоклової "Антігони" (в розділах "Вогнище", "Гнів", "Суд", "Печера" та "Антігона-ю"). Після смерті братів Креонт зачинає Антігону в палаті, де їй дають снодійні зілля (ймовірно, щоб завадити їй здійснити будь-які дії, прописані у протосюжеті). Перебуваючи в гніві від указу Креонта стосовно заборони поховання тіла Полініка, Антігона тікає й виконує задумане, тобто проявляє свої

традиційні впертість та твердість характеру. Цікаво, що суд над Антігоною в романі Бошо стилістично перегукується зі змалюванням процесу над Жанною д'Арк.

В описі протистояння Антігони Креонтові релігійний та соціально-політичний контекст античного зразка відкинуто, бельгійський автор відкриває геть інші мотивування вчинків персонажів. Замкнута в печері, Антігона робить підсумок свого життя: "Я ніколи не боялася смерті, я завжди боялася самотності" [3, с. 339]. Перед нею постає вибір – померти, як її мати (царський вибір), чи залишитися жити, як Едіп (вибір людини). Шлях Едіпа вона вже пройшла, тому в останні миті свого життя Антігона обирає шлях Йокати. Функція образу Креонта в романі зводиться лише до формальної ролі в актантній схемі, морально-психологічні риси даного персонажа автором не розвиваються: в Бошо він лише особа, зацікавлена в смерті обох братів з метою заволодіти тронем. Натомість більш широкого тлумачення, ніж у попередніх версіях міфологічного сюжету, зазнав образ Ісмени. Ісмена в Бошо – незалежна, самодостатня жінка, яка чітко знає, чого прагне в житті: "Я живу власним життям та не бажаю ділити його зі своєю лихою родиною, навіть з милою серцю Антігоною", – каже вона [3, с. 48]. Позбавлена будь-якого прагнення до героїзму, Ісмена бажає вберегти своє особисте щастя, намагається не зруйнувати його через братів ("Я єдина в родині піклуюся про щастя, про своє власне особисте щастя" [3, с. 52]). Уособлюючи "здоровий" погляд на життя, вона неодноразово висловлює думку про те, що Антігоні не вдасться припинити ворожнечу між братами. Ісмена виказує також своє критичне ставлення до вчинків Антігони. Вона дорікає сестрі за те, що її порух помирити братів не спричинений бажанням зберегти їхнє життя, він є необхідним для неї самої проявом доброти, тобто Антігона діє лише для себе. Звинувачуючи Антігону в егоїзмі, Ісмена злиться на неї за те, що та після родинної трагедії залишила її саму, завадила їй піти з міста разом з нею та Едіпом, за те, що Антігона привласнила її місце біля батька (адже в Бошо власне Ісмена була його улюбленою донькою). Ісмена закидає їй, що втратила захист більш міцної, ніж вона, сестри, адже протягом десяти років їй прийшлося жити поруч з владолюбними та жорстокими чоловіками. Вона жаліється, що не мала можливості обрати свій життєвий шлях, адже його визначили інші.

Автор присвячує монологові Ісмени цілий розділ, вона виголошує його, перебуваючи поряд з Антігоною, яка витісує з дерева обличчя матері на замовлення Етеокла. Чергова зміна оповідного центру у формі сповіді досі другорядного персонажу має на меті заповнити лакуни у традиційному сюжеті, а "оповідач, який заздалегідь не тотожний авторові й прямо включений у фабульний простір, гіпотетично знає все (чи дуже багато) про те, що розповідається, і вже самою своєю присутністю стверджує правдивість повідомлення про подробиці та перипетії традиціоналізованих у загальнокультурній свідомості подій" [1, с. 96]. Тут Ісмена розповідає про своє життя без Едіпа, про свою самотність та переживання, коли її єдиним другом була няня Йокасти – Евдоксія (згадаємо Антігонину сповідь няні в п'єсі Ж.Ануя). Ісмена, яка уособлює в романі об'єктивне та раціональне, дає також власну характеристику батьків. Вона зізнається, що унаслідувала від Едіпа "хитрість, любов до життя та смак до насолоди" [3, с. 107] (у романах Бошо Едіп був далеким від влади, царем Фів насправді була Йокаста). Відповідно Ісмена змальована як донька Едіпа (вона уособлює потяг до життя, оскільки Едіп усе ж таки обирає життя), а Антігона – Йокасти ("Йокасту завжди полонила смерть" [3, с. 107]). Антігона унаслідувала від неї потяг до смерті, "дух абсолютного" та гордощі (навіть якщо Йокаста втілювала це в розкоші цариці, а Антігона в простоті жебрачки).

А.Бошо приділяє більше уваги трактуванню образів братів-суперників – Полініка та Етеокла (раніше винесення їх ролі у центр оповіді зустрічається, наприклад, у "Фіваїдах" Стація, Сенеки та Расіна, а також у трагедії Есхіла "Семеро проти Фів"). Автор зберігає традиційне семантичне забарвлення цих образів – як і раніше вони затяті суперники. Застосовуючи звичну методику психотерапевтів, Бошо аналізує дитинство братів та ставлення до них їх матері, намагаючись встановити причини кривавого двоборства близнюків. Внаслідок такого аналізу виявляється, що виною їх невпинної ворожнечі стало нерівне ставлення матері до синів. Йокаста з Едіпом насправді чекали лише одну дитину, а народження близнюків стало для них несподіванкою. Йокаста годувала груддю та пестила лише Полініка (улюблений син цариці), тоді як Етеокл (небажана дитина) виховувався нянею. Етеокл ще в дитинстві присягнувся помститися братові, щоб таким чином відвоювати увагу матері. Тобто, якщо Етеокл втілює

комплекс нелюбимої батьками дитини, то Полінік – дитини, зіпсованої надмірною любов'ю.

Низка введених автором опозицій (*сонце/ніч, застій/прогрес, оригінал/копія* тощо) акцентує те, що насправді брати уособлюють два обличчя Йокасти (Ісмена: "Йокаста Полініка – це сонячний бік нашої матері, який тривалий час приховував її іншу сторону – земну, нічну" [3, с. 119]). Між нею та улюбленим сином було беззмінне порозуміння, він був її славою та гордістю, іншими словами, він був народжений для щастя. Надмірна та сліпа любов Йокасти до Полініка приречена до смерті іншу її дитину, так само як колись її сліпота призвела до втрати новонародженого Едіпа. Осліплення Едіпа подвоюється осліпленням Йокасти стосовно Етеокла. Завойовуючи Фіви, Полінік бажає повернути собі не владу, а мати, яка власне й уособлювала це місто. Все, що Полінікові давалося легко від природи, Етеокл мав завойовувати працею, зусиллями. Полінік був захоплений самим процесом бою, результат для нього був не важливий, як і Антігона, у протиставленні він прагне реалізуватися, розкритися як особистість. Йокаста Етеокла – "Йокаста сутінок, провалля самогубства, зачарованого світла, яке проникає в тіло та душу, однак не зігріває їх" [3, с. 120]. Любов Етеокла до Йокасти була непевною, розгубленою, прихованою. Тут автор ще раз наголошує на протиставленні *дитина світла/дитина темряви* (Етеокл – нічна сторона матері, бо він є тінню Полініка). Антігона говорить про дії Полініка: "Він затягне нас усіх у Йокастину могилу, адже він так був до неї прив'язаний" [3, с. 129], тому сестри жаліють Етеокла, вони обирають його сторону. Через присутність у романі мотиву близнюків, коли один брат є "відбитком" іншого, метафорично витлумачується проблема протистояння двох сторін однієї людини, змальовується її внутрішня боротьба з самою собою.

Перенесення відповідальності за лиху долю родини Едіпа на Йокасту є досить розповсюдженим прийомом у новітній літературі (наприклад, у романі Б.Олдісса "Йокаста" (2002), у п'єсах В.Волкова "Едіп" (1993) та А.Терон "Антігона поза законом" (2006) та ін.). У Бошо власне смерть Йокасти здійснила негативний вплив на долю її дітей: після її самогубства постійні суперечки братів стали для них "ліками від нудьги" [3, с. 118], Антігона була змушена виконувати роль Йокасти біля Едіпа, тому не змогла реалізуватися в коханні. До того ж після смерті Йокасти ця відповідальність переноситься на Антігону: до докорів Ісмени

додаються докори її брата, Полінік звинувачує Антігону в тому, що вона їх покинула й не припинила їх ворожнечу з самого початку, а також у тому, що вона весь час втручається в життя інших. Всі вимагають від Антігони вчинків, на неї перекладають вину за ситуацію, що склалася.

Очевидно, що вихідною точкою для власного твору письменник обирає вислів Софоклової Антігони "Любить я народилась, не ненавидіть" [2, с. 137]. Любов для Антігони Бошо є запорукою існування, а історія її особистого життя є по суті історією трикутника Антігона/Кліос/Іо. Введення в подієву схему твору персонажа Кліоса має на меті підкреслити болючу відмову Антігони від приватної частини життя. Бошо вводить цей образ на початку роману "Едіп у дорозі", протягом дії якого цей персонаж супроводжує батька й доньку. Але там автор поки що не наголошує на почуттях героїні до Кліоса. В "Антігоні" вона вже зізнається, що для неї він є "сонцем, яке ніхто не зможе в неї забрати" [3, с. 27], хоча водночас і розуміє, що ніколи не зуміє зрівнятися з його дружиною Іо ("Мені б хотілося мати тіло вільне для кохання, як в Іо" [3, с. 28]). Автор неодноразово зіставляє образи цих жінок – Антігону, яка "бажає нести смертельний тягар лихого родини" [3, с. 26], та Іо, життя біля якої просте та неважке ("Іо – це життя" [3, с. 26]). В першому романі трилогії автор змалював кардинальне перетворення, якого зазнав Кліос унаслідок зустрічі з Едіпом: зі злочинця, який обкрадав подорожніх, він перетворився на митця. Антігона, полюбила "Кліоса після Едіпа", тобто зміненого – Кліоса-митця. Вони виплекали в дорозі "кохання, яке перевищує їх самих" [3, с. 38], до якого водночас вони не готові, яке не можуть реалізувати. Саме тому душа Антігони після самогубства оселяється в Іо: "Вона – Антігона майбутнього, більш відважна, більш прозорлива, ніж я", – промовляє героїня перед смертю [3, с. 350] й додає: "Іо більш відповідає імені Антігона, ніж я" [3, с. 351].

Антігона у трактуванні Бошо – молода (автор зазначає її вік – їй 24 роки), фізично міцна та відважна жінка. Вона прекрасно володіє мистецтвом боротьби та зброєю, завжди може постояти за себе. Вона йде на поле бою під прапорами Етеокла, стикається в бою з Полініком (хоч він ранить її, вона дає йому втекти). Детальні описи бойових дій дозволяють авторові наголосити на жорстокості суперечки, яка триває й не щадить нікого (у "Щоденнику Антігони" Бошо зізнається, що "Антігона не була б такою, якою я її написав, якби не творилася під час війни в

Перській затоці" [5, с. 473]). Її фізична сила доповнюється силою її характеру ("У тебе витривале серце, іншого від тебе не вимагається" [3, с. 223]). Однак зовнішня та внутрішня сила Антігони не спростовує, а тільки підкреслює її крихкість та чутливість. Будучи певним символом самопожертви заради інших, Антігона і в Бошо постійно проявляє доброту та душевну щедрість по відношенню до інших. Автор не дарма активно розробляє мотив жебрацтва як різновид благодійної діяльності (він розрізняє милостиню для себе та подаяння для інших). Антігона вирішує просити подаяння, щоб створити власну лікарню для поранених, а також безкоштовну їдальню для бідних. Вона збирає коштовності у членів військової ради, витісує на замовлення скульптури. Подорожуючи з Едіпом, вона не просила, ходячи від хати до хати, а сідала посеред великої площі та кричала. Крик у романах Бошо має особливе значення, крик – це спроба привернути увагу до своєї особистості, це ілюстрація власного існування, це звернення до іншого ("жебракують не для того, щоб вижити, а для того, щоб бути не самим" [3, с. 194]). Крик також є певним засобом викинути з себе біль. Пильний опис крику Антігони в Бошо вибудовує асоціації зі знаменитим полотном Едварда Мунка "Зойк". Процитуємо кілька висловів героїні про крик: "Недостатньо бачити проблему, треба говорити про неї, голосно, ще голосніше. Про неї потрібно кричати... їй потрібно почути" [3, с. 196]; "Крик розриває мене" [3, с. 198]; "Я кричала проти та задля життя" [3, с. 198].

Своєрідним криком для героїні та інших персонажів роману є мистецтво. Взагалі мистецтво посідає важливе місце в змістовому просторі трилогії Бошо. Так, Креонт каже Антігоні: "Ти подібна до Едіпа, він не був людиною держави, він був людиною мистецтва" [3, с. 78]. У романі "Едіп на дорозі" герой витісує з каменю скульптурну композицію "Хвиля", до того ж він стає найвідомішим співцем у Греції. Антігона в останньому романі трилогії змальована як відомий скульптор. Прибувши до Фів, вона одразу ж шукає будинок, придатний для заняття скульптурою з каменю та дерева. Перша скульптура, яку вона починає витісувати з мармуру, зображує півкола, які символізують шлях Едіпа від Фів, де він осліпив себе, до Колона, де він прозрів. Мистецтво для Антігони є також хлібом: вона виконує замовлення, щоб заробити на життя. Одне з таких замовлень їй запропонував Етеокл – це дві скульптури з дерева, які мали зображувати обличчя їхньої матері Йокасті, один барельєф він замовив для себе, а інший –

для Полініка. Лики Йокасти, вирізані Антігоною, мали би звільнити місто від невідв'язного образу мертвої цариці, повернути місто так би мовити обличчям до життя. Антігона, на відміну від сестри, вірить у те, що скульптури допоможуть помирити братів, бо вони є порухом любові, яка здатна здійснити диво. Зайняття скульптурою має також певний психотерапевтичний ефект та вплив на її особистість: "В цій роботі я повинна зобразити не їх, а себе" [3, с. 99], – стверджує Антігона. Мистецтво в романі Бошо так само є засобом здобуття власної свободи, воно не лише допомагає вижити в жорсткому світі, але й зробити його кращим для себе.

Поряд зі скульптурою та малярством чільне місце у творі посідають танець та спів. Антігона, наприклад, виконує прощальний танець з Кліосом, який дозволяє коханим вилити свої почуття один до одного, впоратися з сумом розлуки, а далі з друзями під дощем вона танцює ритуальний танець, що символізує очищення [3, с. 140]. Автор вводить у сюжет персонаж із загадковим ім'ям К. Це співак-кастрат, якого Кліос викупив з рабства, намалювавши на замовлення його хазяїна фреску. Протягом перебування Антігони в Фівах на прохання Кліоса він піклується про Антігону (бере на себе всі буденні клопоти: приготування їжі та одягу, улаштування житла, обробку саду тощо) Коли К. співає для Антігони та Ісмени, це породжує в сестер справжні моменти щастя, його спів має чудові властивості (він, наприклад, припиняє їх суперечку). Так само Діркос та Патрокл співають пісні Едіпа для підняття духу поранених. У сучасній психотерапії досить розповсюдженим є засіб лікування через мистецтво та крик, його застосування в романах Бошо також допомагає героям долати власні внутрішні проблеми.

Як було зазначено вище, протягом роману "Антігона" з героїнею відбувається внутрішня трансформація. Після смерті Едіпа Кліос успадкував відповідальність за Антігонине становлення та життя. Він є ніби тим здоровим глуздом, який повсякчас окликає Антігону: "Повертаючись до Фів, ти ніби слідуєш наказу", на що Антігона відповідає "Я слідую не наказу, а любові, співчуттю до Фів, до братів" [3, с. 36]. Їй здається, що брати "кличуть" її розборонити їх, як колись у дитинстві, коли вони билися між собою. Тоді Кліос повертає її "на землю": "Вони не діти, вони – вбивці" [3, с. 37]. Показати участь інших персонажів у "зізріванні" Антігони є вкрай важливим для автора. Коли Антігона остаточно визнає, що не зможе примирити братів, вона розуміє: "В дорозі

Едіп та Кліос заповнили весь мій внутрішній простір та зайняли в мені місце богів. Можливо, тепер сон завершується і я прокидаюся" [3, с. 230]). Віднині вона припиняє плисти за течією, починається її життя "без богів". Коли Антігона бачить, що на фресці, замовленій Етеоклом Кліосу, зображена Йокаста та брати, вона обурюється, що вони з Ісменою відкинуті. Тоді К. каже їй: "Хіба не варто бути відкинутим для того, щоб одного дня стати самим собою?" [3, с. 57]. Тобто виходить, що непокора встановленим правилам є необхідним супутником розвитку особистості, яка має віднайти шлях до самої себе.

В останні години свого життя вона повторює вислів софоклівської героїні: "Я народилася не задля ненависті, а задля любові. Заради любові я колись втекла на дорогу та пішла за Едіпом аж до його прозріння" [3, с. 319]. Антігона Бошо виступає проти бою. Життя для неї – найголовніша цінність, протягом роману вона постійно повторює, що бажає жити, розповідає, як сильно любить життя. Відтак цей персонаж проявляє загальнолюдські гуманістичні цінності – доброту, взаємодопомогу, співчуття, самопожертву заради іншого, відповідальність за іншого. Бошо не запозичає рис Антігони Ануя, його Антігона руйнує попередні символи, щоб набути інших. Антігона Бошо – це також символ надії на краще, що в п'єсі Софокла відбито словами: "Втіху для багатьох людей всеосяжна дає надія" [2, с. 141]. Заповнення лакун у романі не декоративне, а конструктивне, воно покликане донести до читача основні настанови письменника та лікаря-психолога: у складних умовах становлення особистості людина не повинна закриватися в собі, а навпаки йти назустріч іншим. Відлунням цієї думки можуть слугувати слова Діотіми у другому творі трилогії: "Не варто тримати своє горе в собі; його потрібно проживати". Цей персонаж на власному досвіді довів, що проживання власної біди може бути плідним, тобто здійснити позитивний вплив на формування особистості людини. Проживання трагічної історії в формі її промовляння, проспівування, а ще краще її написання ("письмо гуманніше, ніж слово" [6, с. 180]) здатне, згідно з концепцією трактування міфу в романах Бошо, здійснити лікувальний ефект, звільнити людину від тягара минулого.

Підводячи підсумок, наголосимо на тому, що в контексті новітніх процесів реміфологізації модерна версія загальновідомого сюжету позначає певний оберту тлумаченні міфу про Едіпа та його родину, яке в романах А.Бошо постає як своєрідна мета-

оповідь по відношенню до численних трактувань у XX ст., здійснених під впливом здобутків класичного психоаналізу, оскільки бельгійський автор вивільняє міфологічний сюжет від фрейдівських стереотипів сприйняття, повертає традиційні образи у лоно їх традиційних функціональних характеристик у сюжеті, але розглядає їх як пересічних людей з позицій психоаналізу як лікувальної схеми.

Література

1. Нямцу А.Є. Загальнокультурна традиція у світовій літературі. – Чернівці: Рута, 1997. – 224 с.
2. Софокл. Антігона // Давньогрецька трагедія. – К.: Дніпро, 1981. – С. 120–166.
3. Bauchau, Henry. *Antigone*. – Arles: Actes Sud, 1997. – 368 p.
4. Bauchau, Henry. *L'écriture et la Circonstance*. – Louvain-la-Neuve: Faculté de philosophie et lettres de l'Université catholique de Louvain, 1988.
5. Bauchau, Henry. *Journal d'Antigone (1989-1997)*. – Arles: Actes Sud, 1999. – 524 p.
6. Bauchau, Henry. *Oedipe sur la route*. – Paris: J'ai lu, 1990. – 284 p.
7. Trousson R. *Thèmes et mythes*. – Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles, 1981. – 146 p.

Г.В.Фоміна

Окремі аспекти трансформації біблійних образів у п'єсі Ф.Дюрренматта "Портрет планети"

Сучасне суспільство у своїх творчих шуканнях звертається до такої категорії як "загальнолюдська пам'ять". Переживши численні катастрофи, війни, воно прагне осмислити своє минуле та зрозуміти витоки "зла на землі". У літературі це питання знайшло своє відображення в активному використанні традиційних образів та сюжетів як таких, що концентрують у собі в найбільш загальному вигляді "художньо заковані соціально-історичні, ідеологічні і морально-психологічні закономірності загальнолюдського буття в їх змістовому взаємозв'язку та взаємообумовленості" [6, с. 11]. У центрі уваги сучасного письменника постають саме переломні, кризові моменти історії людства, що проєктуються ним на сучасність.

Кризовість, крайність є характерною рисою творчості і швейцарського драматурга Ф.Дюрренматта. Беручи за основу своїх

творів прагнення "не запобігати і заспокоювати, не заманювати утопічними обіцянками грандіозних змін, а хвилювати, викликати епатаж, застерігати" [10, с. 45], він концентрує увагу на різьчому контрасті між реальністю та її потенційними можливостями, на пошуках першопричини людської гріховності. Майже в кожному творі Ф.Дюрренматт створює власний світ, сповнений суперечностей, хаосу та таємниць, але, одночасно, й такий, що дивним чином нагадує сучасну реальність, підкреслюючи її недоречності.

Сатиричний огляд історії людства представлено у п'єсі "Портрет планети" (1971). Ключовим питанням цього твору можна вважати висловлювання одного з героїв іншої його п'єси: "Неужели мы убивали зря? И что это было: мы приносили жертвы или совершали преступления? Либо мы останемся в сумасшедшем доме, либо мир станет сумасшедшим домом. Либо мы исчезнем из памяти человечества, либо человечество исчезнет с лица земли" [4, с. 389–390]. Письменник відмовляється від однієї сюжетної лінії, використовуючи кінематографічну техніку швидкого монтажу, де один кадр замінюється іншим, утворюючи єдину картину. Окремі епізоди з історії людства об'єднуються навколо спільних традиційних персонажів Адама, Єви, Каїна, Ади, Авеля, Цїлли, Єноха, Наеми, що являють собою так звані основи, на які приміряються долі та характери людей різних епох. Але традиційні образи втрачають свою релігійну семантику первісних людей (Адам та Єва), братовбивці (Каїн) та ін. Вони виконують у п'єсі багато соціальних функцій, проте перші проголошені ними ролі є ролі богів. Фактично Ф.Дюрренматт прирівнює богів та людей. Власне біблійні імена головних героїв визначають універсальне звучання твору, що являє собою "реквієм по нерозумному людству, сатиричну пародію на його історію від Адама до наших часів" [3, с. 173]. Повторюваність імен діючих осіб у кожній сцені призводить до символічної втрати індивідуальності персонажів, тобто зло у п'єсі позбавлене конкретних рис, а увага концентрується на його закономірностях. Декорацією, що підкреслює всезагальність поставлених автором проблем, є Чумацький Шлях. Зокрема, Вальтер Йенс зауважує: "Небо і земля, земний світ і світ сузір'їв нероздільні у творчості письменника" [1, с. 89]. Структурні рамки твору утворює сцена розмови богів, що повторюється на початку та в кінці п'єси. Іронічне обговорення богами трагічної долі планети підкреслює абсурдність відтворених автором подій, коли світ зображується як божевіль-

ний театр, в якому життя людства поставлене невідомим режисером, і нікому невідомо, чи є цей режисер добрим, чи злим, а, найімовірніше, він є просто байдужим (особливо яскраво демонструється ця байдужість у передостанньому епізоді загибелі людства).

Ф.Дюрренматт створює "містифікований" простір, що дозволяє об'єднати різні епохи: від первісного канібалізму до часів космічних перельотів. Відповідно, "створення "містифікованого" часу і простору надає, – як підкреслює А.Є.Нямцу, – свободу авторській уяві, дозволяє при формальному дотриманні загально-відомої традиції поєднувати в одному творі різночасові пласти" [6, с. 67]. Час у п'єсі пов'язується з діаметрально протилежними категоріями – "безкінечність" та "катастрофа, кінець світу", які символізують безвихідь сучасного стану людського буття. Тема кінця світу відверто звучить уже в контекстуальному епізоді:

Адам

Солнце гибнет.

Каин

Кто?

Адам (раздраженно)

Солнце погибнет.

Каин

А-а.

Авель

Когда?

Адам

Скоро.

Енох (переворачивается на живот)

Вот это взрыв будет!

Каин

Что будет?

Авель

Солнце расколется, и его материя исчезнет во Вселенной" [3, с. 39].

Символами сучасної цивілізації виступають "пустая бутылка, каска, патронташ, фуражка, телефон, наушники, журналы мод" [3, с. 90], які залишаються на спустошеній землі. Події у п'єсі переміщуються із суспільства канібалів у добродійне сімейство, потім у божевільню, на поле бою, у перукарню, наркотичний притон, Космос, комуну, бункер. Підкреслена театральність декорацій,

трансформація образів надає додаткової умовності дійству. Об'єднуючим для всього твору є есхатологічний мотив, що пов'язується, в першу чергу, з екологічною катастрофою та мілітариським напрямом розвитку людства, а власне "світ здається Дюрренматту некерованим плотом серед бурхливого потоку, а люди, які на ньому знаходяться, розгублено борсаються, або ж покладають надію на мудрість керманіча, вмовляють себе не метушитися, але плотогін, схоже, і сам керує, покладаючись на інтуїцію, що неодноразово його зраджувала" [10, с. 46].

Психологізм, нервові напруження наростають з кожним новим епізодом лабіринту подій. Перший кадр п'єси присвячено темі канібалізму та шляху боротьби з ним, зокрема, висміюються різноманітні комітети допомоги голодуючим, допомоги миру та ін. Це вже не первісний, "наївний" канібалізм, в інтерпретації Ф.Дюрренматта він перетворюється у спосіб життя, боротьба з яким носить формальний характер.

Низка епізодів у п'єсі пов'язується з темою війни: розмова батьків про сина, якого відправляють на війну, примусова участь у воєнних діях, поранення, розстріл. Гіркої іронії сповнена розмова у перукарні дружин загиблих солдатів. Парадоксальність зображуваних подій лише підкреслює думку Ф.Дюрренматта, що "спроби деяких діячів вважати себе "новим Наполеоном" і кинути до своїх ніг весь світ, звичайно, смішні, але і надзвичайно небезпечні у наше термоядерне сторіччя" [5, с. 27]. Ключовими у даному плані стають тези: "Власть завжди парадокс", "Для нас (политиків) мир – начало краха" [3, с. 57]. Гротескності мирним переговорам надає труп солдата, над яким вони відбуваються. Власне війна, воєнні дії перетворюються на "халтуру", в якій головна річ – "исчезнуть неопознанными" [3, с. 62]. Але найбільша цинічність простежується саме у байдужості звичайної, "середньої" людини по відношенню до подій, що відбуваються, коли вдову більше цікавить форма столу для переговорів, ніж смерть чоловіка. Люди в автора ХХ ст. перестали сприймати реальність подій, а можливість потрапити у божевільню або бути розстріляним викликає лише сміх. Показовим є те, що фраза – "... у земли есть шанс выжить" [3, с. 67] – належить засудженим до страти солдатам.

Світ як божевільня, абсурд представлений у сцені наркотичного марення: "Каин, Авель, Ева, Цилла, Ада, Наема.

Треугольное лицо круглой дыры пожирает угловатого ребенка двухугольной земли.

Ева

Будешь героин?

Адам

Или ЛСД?

Ева

Пятьдесят пять монет.

Енох

Круглое лицо угловатой земли пожирает двухугольную дыру треугольного ребенка" [3, с. 65].

Цей епізод побудовано за принципом діалогу глухих. Одночасно автор демонструє позицію, за якою навіть відсутність війни не може вирішити всіх проблем людства, що борсається, деградує, у своїх вадах. Власне персонажі Ф.Дюрренматта нагадують у цьому епізоді гротескних маріонеток, що вийшли з-під контролю свого творця, їх рухи, репліки є беззмістовними, а їх моральних ресурсів недостатньо для щонайменшої думки, яку можна було б назвати "сповненою душі". Перед читачем постає лише позбавлена індивідуальності "людська маса" як втілення ідеї про відсутність у зла конкретного вигляду.

Повним розпадом є наступний кадр – репортаж з будинку для пенсіонерів. На розсуд глядача подано чотири жіночі долі: доля багатодітної матері, доля повії, доля медичної сестри та доля графині. Ці чотири долі є водночас різними і такими схожими, вони підштовхують до висновку, що найтрагічнішим у нашому житті є не його завершення в богадільні, а беззмістовність існування, коли, в кінцевому результаті, одна з героїнь повідомляє: "... я не думаю о моем муже. И о детях тоже не думаю. Я вообще ни о чем не думаю" [3, с. 51], а мрією іншої є: "Если я доживу до ста, я превзойду всех фон Цинценов, и только этого я и хочу" [3, с. 53]. Моральності цих жінок-маріонеток не вистачає навіть на думки про близьких людей. Долі чоловіків з божевільні є не менш трагічними. Профсоюзний діяч, художник-авангардист, вчений-атомщик, кат – кожен з них розуміє абсурдність власних вчинків, і наприкінці життєвого шляху вони усвідомлюють, що не змогли розшифрувати "формулу світу", а технічний прогрес лише пришвидшує глобальну катастрофу. Беззмістовність, бездуховність нівелює будь-які відмінності між трагічними результатами їх доль, а власне божевільня, за Ф.Дюрренматтом, стає втіленням сучасного світу,

для якого нормою є шовінізм, нетерпимість, насилля, а фраза "да здравствует родина" [3, с. 71] звучить як непристойність.

Цинічного звучання набуває обговорення останніх слів помираючих у космосі молодих людей, які уособлюють смерть юних Ромео та Джульєтти, перенесених у ХХ ст. Їх загибель спрямовує вирішення проблем людства на Землю і піднімає питання істинної, непоказної моральності. Іншою парою закоханих є біла дівчина та чорношкірий юнак, які усвідомлюють, що "во всем мире нет места, где мы могли бы быть вместе" [3, с. 74], чим акцентується проблема расизму у світі. Останню надію для людства містять освідчення закоханих Єноха та Ціллі.

Проблема деградації молоді, відносин "діти – батьки" звучить у наступній сцені, коли підлітки опозиціонують власний світ світу старшого покоління: "Ваш мир в крови, наш – всего лишь грязный. Ваш читает наставление любви, наш – живет по любви" [3, с. 74]. Саме у цій сцені постає питання "біда – вина", коли "вина... существует только как личное дело каждого, как религиозный поступок" [10, с. 48], а вади молоді зумовлені гріхами батьків.

Символічними є молитва та смерть персонажів у передостанній сцені. Молитви Адама, Єви, Каїна, Ади, Авеля, Ціллі, Єноха, Наеми нагадують більшою мірою волання, адресовані Богу ("Ты даруешь людям дыхание и отнимаешь его, превращая их в прах. Вернешь ли Ты им снова свою милость" [3, с. 88]). Об'єднуючим мотивом усіх кадрів є усвідомлення людьми власних помилок поряд із неможливістю, небажанням змінити власний спосіб життя, а апогеєм дюрренматтівського песимізму є фраза, яка звучить на початку дійства та якою завершується п'єса: "Солнце все равно погибнет" [3, с. 90]. Тобто відродження людства є можливим лише через покаяння та переродження, що і втілено типовим для Ф.Дюрренматта методом "найтрагічнішого фіналу".

Перед нами постає сучасність як абсурдне переплетення минулого та майбутнього: канібалізм, поселення хіпі, божевільня, війна, наркотики. Автор спрямовує до читача цілу низку запитань: Де знаходиться людство? На якому щаблі свого розвитку? У минулому чи майбутньому? Що очікує нас завтра? Саме відповіді на них прагне віднайти Ф.Дюрренматт. Він нагромаджує окремі епізоди історії розвитку людства, що дає змогу йому зобразити

кризу суспільства в динаміці, яке, не дивлячись на технічно вищий ступінь розвитку, мало чим відрізняється від первісних людей, які блукали хащами та знищували своїх родичів. Вирок людству виносить природа, яка насилає смерч, і навіть сонце, яке відмовляється світити. Сучасний письменник з жахливою правдоподібністю зображує загибель Землі як наслідок безглуздя війни, політичної безвідповідальності та байдужості до оточуючого світу, перетворюючи власну п'єсу на гротескне дзеркало, "яке збільшує та шаржує зображення, але не змінює його суті, дзеркало, в якому не те щоб без прикрас, але із жахливою достовірністю "відображено століття та сучасну людину" [10, с. 44]. І хоча в цій п'єсі автор відмовляється від свого улюбленого детективного методу, він демонструє недосконалість людства, нанизуючи викривальні картини з його історії. Біблійні образи дають змогу Ф.Дюрренматту підкреслити загальнолюдський характер майбутньої трагедії.

Таким чином, звертаючись до традиційних образів та сюжетів як концентратів загальнолюдської пам'яті, швейцарський письменник прагне вивести суспільство з оманливого сну самозадоволення, повернути його обличчям до найбільш трагічних катастроф із історії людства та спроектувати невтішне майбутнє. Ф.Дюрренматт звертається до традиційних структур з метою дослідження морально-психологічних антиномій у свідомості людини. Специфіка п'єс швейцарського драматурга полягає в тому, що "показуючи людину і світ у момент загибелі, на краю похмурої безодні, Дюрренматт закликав робити висновки із недобрих справ, вчитись не стільки на позитивних прикладах, скільки на "ігрищах зла" [10, с. 50], а відродження людства у нього пов'язується із відродженням людяності. Відкритість його творів, символічний перехід від смерті до вічності уособлює типову для ХХ ст. тенденцію підкреслення циклічності історії, інакше кажучи, письменник обіграє у своїх оповіданнях можливості сучасної людини, намагається зазирнути у потаємні глибини індивідуальної свідомості, орієнтує міфи на сучасність, підкреслює ідейно-семантичні можливості біблійного матеріалу і продуктивність його функціонування в сучасній літературі як дзеркала, що покаже людині різницю між її життям та споконвічною моральністю і надасть людству можливості виходу із стану байдужої, пасивної, закам'янілої маси.

Література

1. Волощук Є. У пошуках утраченого гуманізму: Нарис про драматургію Фрідріха Дюрренматта // Вікно в світ. – 2002. – №1 (16). – С. 87–98.
2. Дюрренматт Ф. "Бесконечное счастье есть лишь после смерти". Интервью редактора "Штерна" Свена Михаэльсена с Фридрихом Дюрренматтом // Литературное обозрение. – 1991. – №12. – С. 51–53.
3. Дюрренматт Ф. Поручение, или О наблюдении за наблюдающим за наблюдателями: Драматургия и проза. – М.: Мол. гвардия, 1990. – 174 с.
4. Дюрренматт Ф. Судья и его палач. Романы. Повести. Пьесы. Рассказы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 510 с.
5. Кузнецов В. "Проклятые" вопросы Фридриха Дюрренматта: По мотивам беседы с швейцарским писателем // Новое время. – 1986. – №34. – С. 27–29.
6. Нямцу А.Е. Поэтика традиционных сюжетов. – Черновцы: Рута, 1999. – 176 с.
7. Нямцу А. Миф. Легенда. Литература (теоретические аспекты функционирования): Монография. – Черновцы: Рута, 2007. – 520 с.
8. Павлова Н.С., Седельник В.Д. Швейцарские варианты: Литературные портреты. – М.: Советский писатель, 1990. – 320 с.
9. Седельник В. Отчаяние и надежда (Литература Швейцарии в 80-е годы) // Вопросы литературы. – 1988. – №1. – С. 78–108.
10. Седельник В. Бунтующий минотавр в лабиринте истории. Жизнь и смерть Фридриха Дюрренматта // Литературное обозрение. – 1991. – №12. – С. 44–50.

О.Г.Самоїленко

Місце історії південних слов'ян у науковому доробку вчених Ніжинської славістичної школи (остання чверть XIX – початок XX ст.)

У сучасній історичній науці становлення славістики в Російській імперії прийнято відносити до середини XIX століття, що пов'язано з відкриттям у 1835 році у російських і українських університетах кафедр історії та літератури слов'янських діалектів, а також діяльністю видатних вчених О.Х.Востокова, М.Т.Каченовського, О.М.Бодяньського, П.І.Прейса, І.І.Срезневського, В.І.Григоровича та ін. Перше покоління славістів охопило у своїх лекціях всі галузі славістики і виховало цілу плеяду молодих вчених, серед яких були і майбутні представники ніжинської славістичної школи, що почала формуватись у останній чверті XIX ст. з відкриттям у Ніжині у 1875 році Історико-філологічного інституту князя Безбородька, а вже наприкінці XIX – на початку XX століття вона перетворилась у один з центрів дослідження славістики в Україні. З її діяльністю пов'язані імена багатьох відомих українських та російських вчених-славістів, серед яких: академік М.Н.Сперанський, члени-кореспонденти Академії наук А.С.Будилович, Р.Ф.Брандт, Г.А.Ільїнський, професори В.В.Качановський, К.Ф.Радченко, Є.В.Петухов, М.І.Соколов та ін. Саме аналіз процесу становлення ніжинської славістичної школи та визначення внеску її представників у дослідження проблем південнослов'янської історії стане головним завданням автора.

Вивчення діяльності та творчої спадщини вчених ніжинської славістичної школи розпочалося ще століття тому і частково знайшли своє віддзеркалення в історіографії, літературознавстві та мовознавстві, проте цілісного комплексного дослідження про внесок її представників у розвиток гуманітарних наук та їх місце в історичній науці, джерелознавстві, етнографії та фольклористиці до цього часу не існує. Якщо в період їх діяльності науковий доробок вчених привертав підвищену увагу, то за радянських часів імена більшості з них або ж замовчувались, або ж взагалі були під забороною. Протягом XX століття з'явилось лише кілька

невеликих розвідок, переважно біобібліографічного характеру [1], та коротких статей у довідниках і енциклопедичних виданнях [2].

Лише у 80–90-х роках минулого століття в Україні почали з'являтися більш ґрунтовні дослідження, серед яких особливої уваги заслуговують праці Ф.Т.Євсєєва, А.С.Бєлой, Л.А.Амбокадзе, Г.А.Киричка та ін., але вони стосуються головним чином літературознавчих і мовознавчих студій ніжинських славістів [3].

Серед праць сучасних українських дослідників, які намагаються визначити місце ніжинської славістичної школи та проаналізувати науковий доробок її найбільш яскравих представників, слід відзначити наукові розвідки і дослідження Г.В.Самойленка, О.Г.Самойленка, А.С.Бєлой, М.Г.Булахова, М.І.Конюшкевич та ін. [4]. Не залишили поза увагою творчість ніжинських вчених-славістів і сучасні російські дослідники, які в 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. теж активізували аналітично-пошукову роботу щодо повернення несправедливо забутих імен вчених. Перевагою науковців Російської Федерації є те, що більшість архівних документів, рукописів зберігаються в архівосховищах і бібліотеках Москви та Санкт-Петербурга [5]. Серед праць російських дослідників особливо вагомими для висвітлення визначеної проблеми, на нашу думку, є дослідження Л.Д.Захарової, С.В.Смірнова та ін. [6].

Славістична школа у Ніжині почала складатися вже на початку функціонування Історико-філологічного інституту князя Безбородька, коли до вузу на запрошення першого його директора М.О.Лавровського прибули молоді, але вже відомі на той час вчені-славісти А.С.Будилович та Р.Ф.Брандт. І якщо праці Романа Федоровича Брандта носили виключно літературознавче та мовознавче спрямування, то Антон Семенович Будилович значну частину своїх досліджень присвятив історії, джерелознавству та етнографії південнослов'янських народів.

А.С.Будилович став першим вченим-славістом, який у 1875 році переїхав до Ніжина в якості професора по кафедрі російської словесності. Пройшовши гарну школу академіків І.І.Срезневського та В.І.Ламанського у Петербурзькому університеті, який він закінчив у 1867 році, Антона Семеновича залишили для підготовки до професорського звання зі слов'янської філології. Знайомство з відомими російськими та закордонними вченими-славістами під час з'їзду славістів у Москві у 1867 році, делегатом якого був А.С.Будилович, визначили подальшу долю і наукові інтереси молодого дослідника. Паралельно з науковими пошуками напри-

кінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. Антон Семенович розпочав і педагогічну діяльність, викладаючи слов'янські мови у Духовній академії (1869–1872 рр.) та Історико-філологічному інституті (1871–1872 рр.) у Петербурзі.

У 1871 році А.С.Будилович захистив магістерську дисертацію "Дослідження мови давньослов'янського перекладу XIII слів Григорія Богослова за рукописом імператорської публічної бібліотеки XI століття" і був затверджений у ступені магістра слов'янської філології, а вже у 1872 році молодий вчений отримав дворічне закордонне відрядження до Німеччини, Австро-Угорщини, Румунії, Сербії, Чорногорії та європейської частини Османської імперії для вивчення слов'янських мов, етнографії та літератури, що дозволило зібрати значний матеріал, який був використаний у подальшій науковій роботі. На його основі були написані численні статті, серед яких і розвідки, що стосувалися південнослов'янської проблематики ("Подорожні нотатки про долину середнього та нижнього Дунаю", "Про сучасний стан і взаємовідносини слов'ян західних і південних", "Статистичні таблиці розподілу слов'ян за народностями, державами, азбуками, діалектами та віросповіданням, з пояснювальною запискою", "Нарис сучасного становища Чорної Гори" та ін).

У цей час А.С.Будилович переїздить до Ніжина і з 1 жовтня 1875 року обіймає посаду екстраординарного професора по кафедрі російської словесності. "Ніжинський період" став часом розквіту інтелектуальних і творчих сил вченого. У Ніжині були написані кращі праці молодого науковця, тут він заявив про себе як про визначного вченого-славіста, що здобув визнання наукової спільноти. Про це свідчать його численні дослідження, серед яких інтерес для нас представляють: "XIII слів Григорія Богослова, за рукописом імператорської публічної бібліотеки XI століття: критико-палеографічне видання", "Нариси з сербської історії: I. Падіння сербського царства; II. Відродження сербського народу; III. Про взаємні історичні зв'язки народів російського і сербського", "Заколот графів Петра Зринського і Франца Франкопана. Епізод із хорватської історії XVII століття".

У 1878 році світ побачила краща праця А.С.Будиловича "Первісні слов'яни в їх мові, побуті та поняттях за даними лексикальними" [7], яку наступного року було захищено як докторську дисертацію. Це дослідження складається з двох частин, кожна з яких поділяється на два розділи, але друком вийшли лише два

розділи першої частини (лінгвістичний; історико-географічний і етнографічний) і перший розділ другої частини (побут і заклади), а другий розділ другої частини (історико-палеонтологічний) так і не було завершено. На думку вченого, мова є головним джерелом для вивчення первісної епохи життя народів, а слово – історичною пам'яткою, мініатюрною грамотою, розкрити яку можливо лише звернувшись до живої пам'яті слов'янських народів, вивчивши взаємовідносини їх діалектів. А.С.Будилович був переконаний, що завдяки застосуванню порівняльно-історичного методу можливо досягти необхідних результатів: "правильне застосування до слов'янської мови порівняльного методу повинно привести до настільки ж переконливих висновків у галузі слов'янської археології та історичної етнографії, як висновки, вже досягнуті цим шляхом у фонетичному та морфологічному відділах слов'янської граматики" [8].

На основі даних лінгвістичної палеонтології науковець прийшов до висновку, що "розумовий світогляд давніх слов'ян був ширшим і глибшим, ніж можливо було б передбачати на основі історичних даних і думок, і що слов'яни знаходились вже в глибоку давнину в культурних зносинах з різними південними і східними народами" [9].

Дослідження А.С.Будиловича викликало схвальні відгуки у наукових колах Російської імперії. Навіть один із найзапекліших критиків поглядів науковця, відомий вчений-славист І.О.Бодуен де Куртене, зазначив: "Не дивлячись на всі свої недоліки, твір Будилевича представляє велику, чудову працю... Мало того, що ні в одній слов'янській літературі не було до цього часу подібного твору, і навіть у всесвітній науковій літературі, крім відомої книги Пікте, навряд чи знайдеться що-небудь, задумане і виконане у настільки широких розмірах. Хто бажає з новітньої точки зору познайомитись з первісною культурою слов'ян, не може ніяк обійтись без твору Будилевича" [10].

Інтерес до слов'янської історії не зник і після переїзду А.С.Будиловича до Варшавського університету 1881 року, де він очолив кафедру російської та церковно – слов'янської мови, а в 1887–1892 рр. – історико-філологічний факультет. 29 грудня 1882 року до Антона Семеновича прийшло і офіційне визнання, з його з обранням членом-кореспондентом Академії наук. У Варшаві вийшла низка статей, присвячених слов'янським першовчителям – Кирилу та Мефодію ("Замітка про святкування тисячолі-

ття зі дня смерті св. Мефодія", "Промова про слов'янських першовчителів Кирила и Мефодія", "Кілька думок про греко-слов'янський характер діяльності св. Кирила та Мефодія"), але слід зазначити, що для "варшавського періоду", як і для "юр'ївського періоду" (з 1892 по 1901 рік він обіймав посаду ректора Юр'ївського університету), притаманним стає перехід до консервативного слов'янофільства та відстоювання ідеї про російську мову як загальнослов'янську. Заперечення української та білоруської мов, виступ проти читання польської літератури національною мовою викликали критику з боку не лише національної інтелігенції, але й частини російської. Слов'янофільські ідеї відстоював А.С.Будилович і в часописах, які він редагував: "Славянское обозрение" та "Московские ведомости". Останні роки життя Антон Семенович працював у Міністерстві народної освіти (з 1901 р.) і помер у Петербурзі 13 грудня 1908 року, залишивши після себе величезну наукову спадщину, понад 250 монографій і статей, що стосувались різних проблем мовознавства, літературознавства, історії, етнографії, фольклористики та освіти слов'янських народів.

На місце А.С.Будиловича у 1881 році до Ніжинського історико-філологічного інституту за рекомендаціями І.І.Срезневського та В.І.Ламанського було запрошено випускника Петербурзького університету Матвія Івановича Соколова.

Завдяки своєму вчителю академіку В.І.Ламанському вже на студентській лаві М.І.Соколов набув перших навичок науководослідницької праці, був залучений не до філологічного, а до історичного напрямку слов'янознавства. Особливий інтерес викликала у молодого дослідника середньовічна історія Балканського регіону, про що свідчать перші студентські розвідки: "Общинне землеволодіння у Візантійській імперії" [11] та "Боснія до приходу турок" [12], які були надруковані у петербурзьких газетах. Інше студентське дослідження "Із давньої історії болгар" [13], яке було відзначено золотою медаллю і за яке М.І.Соколов одержав у 1879 році ступінь кандидата, було вже помічене у наукових колах Росії. У цьому ж році ця ґрунтовна праця була опублікована окремим виданням і заслужила схвальної оцінки серед російських славістів. Професор В.І.Ламанський у своєму відгуку відзначав, що "это сочинение отличается вообще ясным и стройным изложением, свидетельствует о большой начитанности и строго научном направлении автора. Он основательно изучил источники и обладает необходимыми критическими приёмами при их поль-

зованим". На цьому наголошував і академік І.В.Ягич, який відмітив, що праця вирізняється "большой трезвостью и критической оценкой источников" [14].

Дослідження М.І.Соколова "Із давньої історії болгар" складається з двох частин, кожна з яких присвячена окремій проблемі давньоболгарської історії – формуванню болгарської народності та прийняттю християнства болгарами. У першій частині дослідник проаналізував погляди вчених про час розселення слов'ян на Балканському півострові, поставивши під сумнів думку М.С.Дрінова про раннє проникнення слов'ян на півострів (у II–III ст.) та угро-фінське походження болгар. Сам автор відносив вторгнення слов'ян до кінця V – початку VI ст., унаслідок якого вони розселились по всій території півострова і вплинули на руйнацію старого устрою. Слов'янська колонізація призвела до значних соціальних змін – знищення колонату і поширення общинного землеволодіння. Вчений вказав також на наявність не лише общинного, але й приватного землеволодіння, хоча, як учень В.І.Ламанського, феодалізму Матвій Іванович не визнавав. Розвинув дослідник і думку Куника про тюркське походження болгар. В цілому М.І.Соколов виказав досить правильні ідеї з питання про етнічні відносини на Балканах, які підтверджуються і сучасною наукою.

У другій частині книги вчений проаналізував процес прийняття християнства за князя Бориса, визначивши переважно зовнішні чинники, майже не торкаючись внутрішніх причин хрещення Болгарії. Головними факторами, що вплинули на вибір нової віри, на думку вченого, були взаємини слов'ян з Візантією, яка визнавала лише християнські держави, та поширення володінь Болгарії на захід і південний захід, де простежувався сильний вплив візантійців і франків.

Оскільки у М.І.Соколова не було магістерського ступеню, заяву молодого вченого було прийнято до розгляду і після ґрунтовного аналізу його наукового доробку 1 червня 1881 року зараховано на посаду екстраординарного професора Історико-філологічного інституту князя Безбородька. Як зазначав професор М.Я.Арістов, якому доручили надати оцінку науковому потенціалу претендента і проаналізувати його кандидатське дослідження, "главным достоинством сочинения М.Соколова служит основательное изучение источников и пособий, которыми он пользовался, и строго критическое отношение к ним. Оттого весь труд его является солидным и каждый частный вывод отличается характе-

ром зрелой научной точности. Несмотря на запутанный и разноречивый материал, он излагает дело с необыкновенной простотой и ясностью. Зная, что для решения задачи о разных племенах недостаточно известных источников, он старается уяснить характер, нравы и обычаи этих племен, а также степень влияния их на другие народы. Это изучение этнографической стороны жизни народов составляет большую заслугу автора и прибавляет значительную долю убедительности и доказательности его положениям... Сочинение М.Соколова производит отрадное впечатление и обещает много дельных исследований от молодого ученого, если он будет работать в том же направлении" [15]. І Матвій Іванович виправдав всю попередню компліментарність на свою адресу. Не залишаючи наукових занять, молодий професор з головою занурився у викладацьку діяльність. М.І.Соколовим було розроблено лекції з фольклору та російської словесності, курс якої викладався протягом чотирьох років навчання студентам Історико-філологічного інституту. В ніжинському архіві збереглася одна з перших авторських програм навчальної дисципліни, розробленої для студентів I та II курсу і спецкурсу для студентів III та IV курсу на 1881/1882 навч. рік. Вона порівняно коротка, тому приведемо її головні положення, що дозволить краще зрозуміти підходи молодого професора до предмету, що викладався. Після історії давньоруської літератури до XIV ст. професор викладав: "Порівняльний огляд давнього періоду літератур болгар, сербів і росіян. Початок слов'янської писемності. Діяльність Кирила і Мефодія: огляд джерел для історії Кирила і Мефодія; нарис їх життя; питання про кирилицю та глаголицю і старослов'янську книжкову мову. Переклад Св. Письма на слов'янську мову і доля цього перекладу до зібрання повної Біблії за архієпископа Геннадія. Переклади догматичних і морально-повчальних творів; збірники творів такого змісту. Походження і зміст апокрифічної літератури. Історична література: переклади візантійських істориків, хронографи. Самостійний літопис у православних слов'ян. Огляд сербських літописів і біографій. Повісті і сказання східно-візантійські та західні і слов'янський їх переклад. Хронологічний огляд творів самостійних сербських і болгарських. Головні періоди давньої літератури болгар, сербів і росіян.

З історії етнографії слов'ян. Поділ слов'ян на групи за мовами. Огляд сучасного становища слов'ян: дані географії та статистики. Історичний огляд слов'янських народностей: джерела

свідоцтв про слов'ян: народна словесність, звичаї, заклади, твори письменників. Виклад дохристиянської епохи слов'янської історії: розселення, їх побут і вірування. Епоха утворення слов'янських держав і прийняття християнства (болгари, серби, хорвати, держава Святополка, чехи, поляки) до XI ст. Історія південних слов'ян до турецького завоювання" [16]. Саме позиції, зазначені в програмі, і лягли у подальшому в основу переважної більшості наукових праць вченого.

У Ніжині молодий дослідник продовжив роботу над магістерською дисертацією, але для її завершення необхідно було закордонне відрядження: "Працюючи над магістерською дисертацією на тему "Історія Боснії з найдавніших часів до завоювання турками", використавши доступні джерела і посібники й ознайомившись досконало з предметом, я знаходжу, що для закінчення роботи необхідно звернутися до багатьох друкованих видань, не доступних в Ніжині, і деяким рукописам, що знаходяться в закордонних бібліотеках і архівах. Із друкованих видань я маю на увазі як старі (напр. Лучича, Луккарі, Дюканжа, Фарматі, Шимка, Швандтнера, Прая, Катона, Фейера, Райнальдї, Вадінга та багатьох інших), так і нові (брошури і статті в журналах історико-археологічного і географічного змісту, що з'явилися після заняття Боснії та Герцоговини Австрією). Всі ці видання я сподіваюсь знайти у Відні (енциклопедичні видання, брошури і журнальні статті) і Загребі (старі видання, що відносяться до історії Боснії). В Загребі сподіваюсь використати і деякі рукописні джерела ... Сподіваюсь також скористатися в Загребі вказівками місцевих вчених, Рачкаго, Любича та ін., відомих своїми чудовими вченими працями з югослов'янської історії. Бажано також відвідати Белград, в бібліотеках якого є рукописні матеріали для історії богомільства, важливого для історії Боснії. Якщо дозволить час, кошти та інші умови, то я бажав би ще поїхати до Дубровника (Рагузи), де в архівах знаходяться невичерпні факти рукописних джерел з історії Боснії, нам це відомо з вказівок багатьох вчених (напр. Кукулевича-Санцинського, Манушева і із нових видань Югославської Академії). 5.04.1886." [17]. Таке відрядження було надано вченому Міністерством народної освіти з 15 червня по 1 листопада 1886 року. Повернувшись із-за кордону, М.І.Соколов продовжив наукову і викладацьку діяльність в Ніжині, а 3 травня 1888 року Матвій Іванович публічно захистив на Раді Історико-філологічного факультету Петербурзького університету роботу

"Матеріали і замітки з давньої слов'янської літератури", за яку одержав ступінь магістра слов'янської словесності. Це дослідження було відзначене академічною премією Уварова. Академік І.В.Ягич, який презентував працю М.І.Соколова, зазначив: "Все качества сочинения профессора Соколова – богатое содержание новых текстов, подробный анализ каждого из них, а в особенности остроумные соображения насчет апокрифического сказания о крестном древе – представляют этот в таком виде, что он безусловно достоин награждения одною из премий, находящихся в распоряжении Императорской Академии наук" [18].

Ще рік після захисту дисертації М.І.Соколов залишався на посаді екстраординарного професора Ніжинського історико-філологічного інституту, після чого з 8 вересня 1889 року перейшов на кафедру російської словесності Московського університету на місце професора М.С.Тихонравова. Вся подальша діяльність Матвія Івановича була пов'язана вже з цим навчальним закладом. У 1895 році Соколова обирають головою слов'янської комісії Московського Археологічного товариства, у 1902 році вчений захистив при Петербурзькому університеті докторську дисертацію "Слов'янська книга "Епоха"" і був затверджений ординарним професором, а потім і деканом історико-філологічного факультету Московського університету. Саме на московський період припадає написання вченим найбільш ґрунтовних праць, серед яких і розвідки з південнослов'янської історії, літератури і старовини: "Нововідкритий твір Крижанича про об'єднання церков", "Тлумачення історичних пророцтв", "Нові матеріали для пояснення амулетів, що називаються змійовиками", "Болгарська писемність", "Стефан Душан", "Деякі твори Кирила Туровського у сербських списках" та ін. Як зазначав академік В.Істрін, аналізуючи науковий доробок М.І.Соколова, "непосредственное изучение первоисточников, точная филологическая разработка текста, строгая проверка данных, ясное понимание тех пределов, которые отделяют научный вывод от гипотезы – все эти качества придают работам Матвея Ивановича устойчивость и солидность" [19]. На жаль, у розквіті наукових сил, залишивши незавершеними численні розпочаті праці, 17 (30) червня 1906 року Матвій Іванович Соколов пішов із життя.

За рік до переїзду М.І.Соколова до Москви на посаду екстраординарного професора по кафедрі церковнослов'янської та російської мови Ніжинського історико-філологічного інституту

було обрано В.В.Качановського (з 1 вересня 1888 р.), який вже заслужив певне визнання серед наукових кіл Росії [20].

Володимир Васильович Качановський, учень професора В.В.Макушева, який відстоював принципи паралельного вивчення історичного, культурологічного і мовознавчого матеріалу, у 1878 році закінчив історико-філологічний факультет Варшавського університету. Вже в студентські роки виявив інтерес до науки, захопившись середньовічною історією південнослов'янських народів ("Сербські життя та літописи як джерело історії південних слов'ян в XIV і XV ст.", "Балканські слов'яни в епоху підкорення їх турками", "Візантійські літописи як джерело для історії південних слов'ян у період падіння їх самостійності"). Після завершення навчання В.В.Качановського залишили на кафедрі слов'янської філології для підготовки до професорського звання і направили до Петербурзького університету, де він слухав лекції В.І.Ламанського, О.Ф.Міллера та К.А.Коссовича, а після повернення надали дворічне відрядження за кордон, під час якого молодий дослідник зосередив свою увагу на вивченні слов'янського світу у всьому його розмаїтті, хоча південні слов'яни приваблювали науковця більш за все. Робота в архівах і бібліотеках Османської імперії, Італії та Південної Франції надали можливість вченому глибоко пізнати історію, культуру та літературу південних слов'ян. У Дубровницькому книгосховищі В.В.Качановський знайшов невідомий матеріал про Антона Глеговича, який було покладено в основу магістерської дисертації, захищеної у 1882 році у Петербурзі [21]. У наступному році, одержавши звання магістра слов'янської історії, Володимир Васильович направився до Болгарії з метою підбору матеріалу для болгарського словника, який він планував підготувати спільно з професором М.С.Дріновим [22]. Одночасно вчений займався виявленням і вивченням джерел, на основі яких були написані численні статті: "К вопросу о литературной деятельности болгарского патриарха Евфимия", "Новые данные для изучения литературной деятельности болгарского патриарха Евфимия (1375-1393 гг.)", "Новооткрытые на Афоне труды болгарского патриарха Евфимия", "Очерк из истории отношения церкви болгарской к церквам греческой и латинской с конца XI в. до половины XIII в.", "Грамота Константина Асеня Зографскому монастырю", "Славянский список описания чудес Димитрия Сасунского" та ін. Особливий інтерес викликає серія статей про патріарха Єфимія, в яких В.В.Качановський не лише проана-

лізував творчу спадщину та переосмислив складну долю отця церкви, але й подав ґрунтовний опис самої епохи, коли жив один із героїв болгарського народу. Як зазначив його колега М.Н.Сперанський, болгарському народу вчений присвятив "наиболее выдающиеся и крупные по значению труды" [23].

Визначною подією для всієї славістики став випуск збірника "Вестник славянства", засновником і редактором якого був В.В.Качановський. Перші випуски вийшли ще в Казані (1888–1890 рр.), де короткий час працював вчений у місцевому університеті перед переїздом до Ніжина, але найбільш активно науковий збірник видавався (1891–1896 рр.) під час роботи Володимира Васильовича в Історико-філологічному інституті князя Безбородька. На "ніжинський" період діяльності вченого (1888–1901 рр.) припав розквіт його науково-дослідної роботи. У цей час В.В.Качановський написав більшість своїх праць, зосередившись головним чином на історії та культурі Сербії та Болгарії. Поряд із незначними за обсягом розвідками: "Католицька пропаганда в Болгарії в XVII та XVIII століттях", "З історії сербських колоністів в Угорщині в кінці XV і XVI ст.", "До питання про становище болгар і болгарського одягу в першій половині XVI ст.", "Сербський епос. У пам'ять 500-ліття Косовської битви", "До історії Чорногорії", "Чорногорія у другій половині XV ст. і на початку XVI ст.", "Письмо чорногорського самозванця Стефана Малого до уряду Дубровницької республіки", "Боснійський державний герб", "Герцоговина у другій половині XV ст.", "Загальний погляд на давню історію Сербії та її джерела", у Ніжині була написана і одна з найкращих і найвизначніших праць науковця – "Історія Сербії з половини XIV до кінця XV ст.: Критичне дослідження джерел", яка практично підсумувала творчий доробок талановитого вченого і мала стати його докторською дисертацією. Вчений у своєму дослідженні намагався висвітлити середньовічну історію сербського народу через призму головних категорій історичних джерел (літописів і житій). З часом була написана лише одна рецензія і одна стаття "З історії сербської літератури", після чого В.В.Качановський тяжко захворів і 11 (24) квітня 1901 року помер [24].

Кафедра історії російської мови і слов'янських діалектів перейшла до професора Костянтина Федоровича Радченка, випускника Київського університету, учня Т.Д.Флоринського. К.Ф.Радченко увійшов у історію слов'янознавства як знавець богомільства, якому він присвятив всі свої праці, що стосуються історії півде-

них слов'ян: "Релігійний та літературний рух в Болгарії в епоху перед турецьким завоюванням" (магістерська дисертація), "До історії філософсько-релігійного руху у Візантії та Болгарії XIV ст.", "Маловідомий твір Євфимія Зігабена, що трактує про богомилів", "Етюди про богомилство. До питання про ставлення апокрифів до богомилства", "Етюди про богомилство. Видіння пророка Ісайї в переказі катарів-богомилів", "Етюди про богомилство. Народні космогонічні легенди слов'ян у їх ставленні до богомилства". Ця проблема мала стати і темою докторської дисертації, але передчасна смерть у 1908 році не дозволила втілити цей задум [25].

Останнім, хто очолював кафедру історії російської мови і слов'янських діалектів у дореволюційний період, був Григорій Андрійович Ільїнський. Отримавши освіту в Петербурзькому університеті, де особливу роль у формуванні молодого вченого відіграли А.І.Соболевський, С.К.Булич та В.І.Ламанський. Написаний у 1898 році під керівництвом В.І.Ламанського студентський твір "Орбельська Тріодь" був відзначений золотою медаллю, і за рекомендацією керівника Г.А.Ільїнського залишили для підготовки до професорського звання. В цей період його діяльність була тісно пов'язана лінгвістичним відділенням нефілологічного товариства, створеного за ініціативи А.А.Шахматова. Протягом десяти років (1899–1908 рр.) Григорій Андрійович був секретарем цього відділення. Сферою наукових інтересів стали морфологія і лексикологія слов'янських мов та палеографія. Для поглиблення своїх знань Г.А.Ільїнський здобув закордонне відрядження (1901–1903 рр.), під час якого слухав лекції у Берлінському, Віденському і Празькому університетах, та працював у бібліотеках і книгозборищах Чехії, Лужині, Сербії, Хорватії, Словенії та Болгарії. Після повернення на батьківщину його призначають приват-доцентом Петербурзького (1904–1907 рр.), а потім Харківського університету (1907–1909 рр.). У 1905 році було захищено магістерську дисертацію зі слов'янського мовознавства. У 1909 році Г.А.Ільїнський разом із П.А.Лавровим направився у відрядження на Афон для копіювання давньоболгарських грамот, після повернення з якого вченого було обрано екстраординарним професором Ніжинського історико-філологічного інституту. Не зупиняючись на величезному творчому доробку Г.А.Ільїнського, який нараховує понад 500 монографій, статей, оглядів і рецензій, присвячених сучасним слов'янським, праслов'янським, старослов'янським

ській, церковнослов'янській мовам, давній історії слов'ян, археології та археографії, палеографії, етнографії та географії слов'ян, джерелознавству і текстології, зосередимо свою увагу на працях, що стосуються південнослов'янської проблематики. У 1911 році Григорій Андрійович захистив у Київському університеті докторську дисертацію "Грамоти болгарських царів", відзначену Ломоносівською премією. Серед інших численних праць із історії та культури південних слов'ян слід особливо відзначити: "Грамоти царя Іоанна Асеня II", "До історії слов'янських азбук", "Сто років сербського повстання", "Історія слов'ян: Курс, читаний у Харківському університеті", "Значення Афона в історії слов'янської писемності", "Про єпископський титул Климента Словенського" та ін.

Г.А.Ільїнський багато часу займався вивченням, описанням та виданням старослов'янських, середньоболгарських і сербських пам'яток. Всі дослідження були побудовані за єдиною схемою: з початку детально викладалась історія відкриття та вивчення пам'ятки, подавалась критика попередніх видань; потім відзначались палеографічні, фонетичні та морфологічні особливості. За одноставним визнанням критики, тексти, що підготував Ільїнським, відзначаються великою точністю, і їх можна вважати одними з найкращих видань ("Софійський Октіох XIII ст.", "Середньоболгарські листки Ундольського XII–XIII ст.", "Грамота бана Кулина", "Македонський листок: Уривок невідомої пам'ятки кирилітської писемності XI–XII вв.", "Сверлижські уривки", "Македонський глаголичний листок: Уривок глаголичного тексту Єфрема Сирина: XI ст.", "Слепченський Апостол XII ст.") [26].

У 1916 році Г.А.Ільїнський переходить на кафедру російської мови та слов'янського мовознавства Юр'ївського університету. Разом з вузом у 1918 році вчений евакуювався до Воронежа, де ще залишався два роки. Після цього він був професором Саратовського університету (1920–1927), Східного педагогічного інституту в Казані (1927), Першого Московського університету (1927–1934). Саме за радянських часів до Григорія Андрійовича приходять міжнародне визнання: у 1921 р. його обирають членом-кореспондентом Академії наук РСФСР, з 1929 р. він стає дійсним членом Західнослов'янського інституту в Познані і членом-кореспондентом Болгарської Академії наук, а з 1930 р. – членом-кореспондентом Польської Академії наук. Але це тривало не довго. 11 січня 1934 року Г.А.Ільїнського було заарештовано за "справою славістів" (Російська національна партія), засуджено до

10 років соловецьких таборів, а після перегляду справи у 1937 році повторно заарештовано і 14 грудня цього ж року розстріляно в Томській в'язниці (реабілітовано у 1967 році). Ідеї, виказані Г.А.Ільїнським у наукових працях, належать до головних досягнень світового слов'язнознавства і до сьогодні зберігають своє значення та актуальність.

Без сумніву, діяльність вчених ніжинської славистичної школи кінця ХІХ – початку ХХ ст. стала помітним явищем у розвитку слов'язнознавства в Україні. Ніжинськими вченими-славістами були відкриті і вперше опубліковані джерела з історії та культури південних слов'ян, написані численні узагальнюючі праці і сотні статей з історії, культури та літератури Болгарії, Боснії, Герцеговини, Сербії, Хорватії та Чорногорії, більшість з яких не втратили своєї науковості і в наш час. Звичайно, що проаналізувати всю величезну спадщину, яку залишили після себе представники ніжинської славистичної школи, в одній статті не можливо, але ця публікація може привернути увагу сучасних українських дослідників до праць А.С.Будиловича, Г.А.Ільїнського, В.В.Качановського, К.Ф.Радченка, М.І.Соколова та інших і стимулюватиме розвиток славистики в Україні.

Література

1. Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь. Т. II. – Минск, 1977. – С. 229–236; Журавлев В.К. Григорий Андреевич Ильинский. – М., 1962. – 78 с.; Истрин В. М.И.Соколов: Некролог // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1906. – Сентябрь. – С. 45; Карский Е.Ф. М.И.Соколов: Некролог // Русский филологический вестник. – 1903. – Т. 56; Резанов В. Памяти Матвея Ивановича Соколова. – Нежин, 1907;

2. Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. – СПб., 1891. – Т. 6а; СПб., 1900. – Т. 30; Ягич И.В. История славянской филологии. – СПб., 1910; Иконников В.С. Опыт русской историографии: В 2 т. – Т. 1. – Кн. 2. – К., 1892; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. Преподаватели и воспитанники. 1875–1900. – Нежин, 1900; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. Преподаватели и воспитанники. 1901–1912. – Нежин, 1912; Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. 2. – М., 1919; Т. 3. – М., 1919; Историография истории южных и западных славян. – М., 1987; Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. – М., 1988 та ін.

3. Белая А.С. Из истории лингвистических исследований в Нежинском историко-филологическом институте (наследие А.С.Будиловича) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 48–50; її ж. Роль Нежинской высшей школы в развитии лингвисти-

ческих традиций // Там само.– Ніжин, 1995. – Вип. 6. – С. 80–84; Евсеев Ф.Т. О научной и учебной деятельности Г.А.Ильинского в Нежинском историко-филологическом институте // Там само. – Вип. 1. – Ніжин, 1990. – С. 52–53; Амбокадзе Л.С. Вопросы изучения былин в работах М.Н.Сперанского // Там само. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 54–55; Киричок Г.А. М.Н.Сперанский о Гоголе и Нежинской школе // Там само.– Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 55–57; Родін С.М. Славистичні ідеї професора П.О.Заболотського // Там само. – Ніжин, 1995. – Вип. 6. – С. 103–105; Григорий Андреевич Ильинский: Библиографический указатель / Сост. Ф.Т.Евсеев. – Чернигов: Облполиграфиздат, 1990. – 12 с.

4. Самойленко Г.В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. Бібліографічний покажчик. – Ніжин, 1993. – 336 с.; його ж. Нежинская филологическая школа. 1820–1990. – Нежин, 1993. – 172 с.; його ж. Ніжинська вища школа. 1820–1995. – Ніжин, 1995. – 106 с.; його ж. Роль Нежинской филологической школы в формировании научных интересов Е.Ф.Карского // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1998. – Вип. 11. – С. 51–57; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000. – 288 с.; їх же. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – 420 с.; Самойленко О.Г. Наукова династія Соколових // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №3: Історико-культурологічний збірник. – Ніжин, 2007. – Вип. 3 (6). – С. 135–144; Беляя А.С. Е.Ф.Карский – исследователь славянских языков // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 29. – С. 3–5; Булахов М.Г. Карський Юхим Федорович // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2006. – Вип. 33. – С. 19–24; Конюшкевич М.І. Научная школа Е.Ф.Карского в свете парадигмы конца XX века // Література та культура Полісся. – Вип. 31. – Ніжин, 2006. – С. 10–21.

5. Див.: Про Ільїнського Григорія Андрійовича. – Архив РАН. Санкт-Петербургское отделение, ф. 9, 35, 116, 126, 134, 156, 247, 284, 292, 752, 898; Про Сперанського Михайла Несторовича. – РГАЛИ, ф. 439, 1815–1938 рр. (774 од. зб.); Архив ПФА РАН, ф. 172, 308 од. зб., 1890–1929 рр.; ИМЛИ, ф. 238, 7 од. зб., 1936–1938 рр.; РГБ, ф. 178, у складі Музейного зібрання №№ 9840, 9841, 99 од. зб., 1887–1895 рр.; Про Соколова Матвія Івановича. – ГИМ, ф. 38, 62 од. зб., XVIII–XIX ст.; РГБ, ф. 468, 7 карт., 1800–1900-і рр.

6. Труды и дни Григория Андреевича Ильинского (1876-1937) // Московский журнал. – 2000. – №7. – С. 2–14. Публ. Г.С.Баранковой, И.Б.Еськовой; Смирнов С.В. Отечественные филологи-слависты середины XVIII – начала XX вв.: Справочное пособие / Под общей редакцией академика О.Н. Трубачева. – М.: Флинта-Наука, 2001. – 336 с.; Захарова Л.Д. Григорий Андреевич Ильинский // Отечественные лингвисты XX века.– М., 2003. – Ч. 1. – С. 180–196; Смирнов С.В. Григорий Андреевич Ильинский: Судьба ученого // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 1998. – Т. 57, №2. – С. 65–70.

7. Будилович А.С. Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным. – К., 1878.
8. Самойленко Г.В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи... – С. 50.
9. Кулаковский Ил. А.С.Будилович: Некролог // ЖМНП. – 1909. – Август. – С. 111.
10. Бодуэн де Куртенэ И.А. Несколько слов о культуре перво-бытных и древних славян // Руський филологический вестник. – 1880. – Т. 2. – С. 205.
11. Соколов М.И. Общинное землевладение в Византийской империи // С.-Петербургские ведомости. – 1878. – №319.
12. Соколов М.И. Босния до прихода турок // Еженедельное Новое время. – 1879. – 11 октября.
13. Соколов М.И. Из древней истории болгар: 1) Образование болгарской национальности. 2) Принятие христианства болгарскими славянами. – СПб., 1879. – 250 с.
14. Самойленко Г.В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи... – С. 67.
15. Самойленко Г.В. Матвей Иванович Соколов: Биобиблиографический указатель. – Нежин, 1993. – С. 4.
16. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 199, арк. 26–27.
17. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 203, арк. 30.
18. Ягич И.В. История славянской филологии. – СПб., 1910. – С. 801.
19. Истрин В. М.И.Соколов: Некролог // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1906. – Сентябрь. – С. 45.
20. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 418. – Особова справа В.В.Качановського.
21. Историко-филологический институт князя Безбородка в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – С. 32.
22. Самойленко Г.В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи... – С. 120.
23. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 135.
24. Там само. – С. 136.
25. ФЧДОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1085, 1528. – Особова справа К.Ф.Радченка.
26. Евсеев Ф.Т. Григорий Андреевич Ильинский // Вчені-філологи Ніжинської вищої школи... – С. 140–141.

Економічна діяльність Ніжинського повітового земства в другій половині XIX – на початку XX століть

Проблема ефективної діяльності органів місцевого самоврядування в Україні залишається актуальною і сьогодні. Необхідність їхнього реформування назріла вже давно. У зв'язку з цим варто звернутись до спадщини минулого. Земські установи, які виникли в 1865 році в Російській імперії і проіснували до часу встановлення радянської влади, довели на практиці свою ефективність. Позитивний досвід господарської діяльності земств варто враховувати нашим органам місцевого самоврядування.

Мета статті – проаналізувати основні напрямки економічної діяльності Ніжинського повітового земства.

Даної проблеми торкалися ще дореволюційні дослідники. Чимало цікавих публікацій помістили на сторінках "Земского сборника Черниговской губернии" А.Гаршин [1], Е. Гарліцький [2]. Багато цікавої інформації і оцінок знаходимо в ґрунтовній праці Б.Веселовського "История земства" [3], а також у дослідженнях П.Саконова [4], В.Морачевського [5] та ін.

Ніжинське повітове земство в галузі господарської діяльності було одним з найактивніших у Чернігівській губернії. Як і більшість органів місцевого самоврядування Російської імперії, вони протягом 60–80-х років не проявляли особливої ініціативи в цій сфері. Можна стверджувати, що до початку 90-х рр. XIX ст. економічна діяльність Ніжинського земства не набула цілеспрямованого характеру. Лише з другої половини згаданого десятиріччя починається регулярне фінансування повітовими органами місцевого самоврядування економічних потреб. Так, у 1897 р. Ніжинське земство асигнувало 1 тис. рублів. Кошти призначалися на кредити для сільськогосподарських складів [6, с. 442]. Протягом 1899–1901 рр. відбувається стрімке зростання витрат на економічні потреби, зокрема в 1899 році вони склали 3189 руб., в 1900 р. – 8810 руб., в 1901 – 11166 руб. [7, с. 630]. Кошти йшли в основному на утримання агрономічного персоналу та на розвиток сільськогосподарських промислів, а також на облаштування промислових навчальних закладів та учбових майстерень. В 1905 році вони склали 11350 руб., причому 7100 руб. йшли безпосередньо з бюджету повітового земства, а 4250 руб. воно отримувало у вигляді субсидій від губерньського [8, с. 235–236].

В 1907 році у зв'язку з політичними подіями дещо зменшується фінансування земством економічних потреб до 8701 руб., причому 2025 руб. надійшли у вигляді субсидій від Чернігівського губерньського земства. Найбільше коштів виділялось тоді на жалування агроному – 1500 руб., на утримання казенних жеребців – 1000 руб., та на розширення складу машин – 1231 руб. [9, с. 141–142].

Згодом відбувається тенденція до зростання витрат на господарські потреби. В 1909 р. вони склали 14557 руб. [10, с. 613], в 1910 р. – 14742 руб., [11, с. 25], а в 1912 р. – 21636 руб. [5, с. 20]. Таким чином, приблизно за 15 років кількість коштів, асигнованих на економічний розвиток, зросла в 21 раз. За сумою виділених грошей по параграфу 9 (економічні та сільськогосподарські потреби) Ніжинське повітове земство займало провідні позиції в Чернігівській губернії, поступаючись за цими показниками лише Конопоському, Суражському та Сосницькому. Правда, якщо порівняти його з іншими повітами Лівобережної України, то Ніжинське земство явно поступалось земським установам Полтавської та Харківської губерній. В цей час Костянтиноградське земство Полтавської губернії витратило 82585 руб. [5, с. 17], Богодухівське (Харківська губернія) – 50633 руб. [5, с. 18].

Далі на конкретних прикладах розглянемо, як здійснювалась економічна діяльність Ніжинського повітового земства. Головними її напрямками стали поліпшення землеробської техніки, розвиток тваринництва, поширення сільськогосподарських знань, кооперація тощо. В 1895 році збори земських гласних прийняли рішення про створення сільськогосподарського складу і надали йому кредит 1000 руб. для ведення справ [1, с. 87]. Він розпочав роботу наступного року. За три роки своєї діяльності (1896–1898 рр.) склад продав товару на 15204 руб. [1, с. 87]. Найбільшою популярністю користувалися однокорпусні плуги та соломорізки. Необхідно зазначити, що землеробське знаряддя коштувало на земських складах значно дешевше, ніж у посередників. До того ж селяни могли сплачувати гроші протягом півроку без відсотків. Організація таких закладів сприяла поліпшенню техніки обробки ґрунту в повіті.

В 1900 році з метою координації господарської діяльності Ніжинського земства було створено Економічну раду як дорадчий орган при земській управі. До нього увійшли 10 земських гласних (з них 4 члени управи), повітовий агроном, ветеринар, інспектор сільського господарства Чернігівської губернії, завідуючий коваль-

сько-слюсарної майстерні сіл Дроздівка і Дрімайлівка, двоє уповноважених від Ніжинського сільськогосподарського товариства. Всього 19 чоловік. Ради, як правило, збирались 6 разів на рік.

Про питання, які там піднімались, можна дізнатись, проаналізувавши журнал економічної ради. Так, на засіданні 1 березня 1903 року обговорювалась діяльність сільськогосподарського складу. На ньому доповідав його завідуючий. Темою обговорення було питання закупівлі землеробських машин та знарядь, необхідних для весняного сезону. Рада прийняла рішення замовити для складу 100 плугів, що ж стосувалось сіялок, то з огляду на засміченість ґрунтів їх використання навряд чи буде доцільним, тому вони вирішили брати цей товар лише на комісію. Також на раді схвалили купівлю молотарок з конним приводом, жаток та саморізок [12, арк. 1].

В архіві збереглося клопотання завідуючого земським складом до Ніжинської повітової управи, де він повідомляє про наступне: "... честь имею покорнейше просить Управу разрешенія выписать для склада на наступивший весенний сезон ниже следующие пользовавшиеся наибольшим спросом в прошлом 1902 г. земледельческие орудия, а именно – плуг Сухени, которых было продано 142 шт. на сумму 1401 руб. 35 коп. На следующий год прошу заказать 200 шт., плугов Вельського – 73 шт. на 1073 р... [12, арк. 4]".

Діяльність сільськогосподарського складу була предметом обговорення Економічної ради від 29 червня 1903 року. Один з її членів М.І.Мілеєв виступив з пропозицією, щоб земський склад видавав на прокат селянам молотарки, жатки, трієри. В.І.Нечкін зауважив, що варто було б мати при складі механіка. Його підтримав Л.А.Руссо де Живонг, зазначивши, що до його обов'язків належали б складання машин та пропаганда їх використання серед селян.

Економічна рада прийняла постанову: запропонувати Ніжинським повітовим зборам дозволити сільськогосподарському складу надавати в прокат машини, а також запровадити там посаду механіка [12, арк. 6].

Велика увага приділялась також розвитку тваринництва, особливо конярства. В 1891 році земські збори асигнували 150 руб. у розпорядження комітету з виставки коней у Ніжині для видачі нагород за кращі експонати. В 1897 році за рахунок пожертвувань земських гласних було створено капітал ім. Н.Н.Мілоядовича в сумі 131 руб. для видачі премії [1, с. 89].

В 1900 р. Ніжинське сільськогосподарське товариство запропонувало земським зборам наступне: 1) влаштувати в повіті якнайбільше злучних пунктів; 2) допомогти господарям, які готові створити злучні пункти, придбати породистих тварин [1, с. 90].

Тоді ж вони надали йому субсидію в розмірі 150 руб. для будівництва постійного виставочного павільйону, потім в 1902 та 1903 роках сільськогосподарське товариство отримало допомогу в розмірі 500 руб. щорічно для викупу ділянки і будівництва там вказаної споруди [1, с. 90].

Деяку підтримку від земства мали дрібні сільськогосподарські товариства. На відміну від губернських і повітових, які складались з поміщиків, до останніх належали переважно селяни середнього достатку. Це були кооперативи просвітницько-комерційного характеру. Саме через них земства намагалися впливати на землеробів. На базі дрібних сільськогосподарських товариств земські агрономи проводили бесіди і читання для селян, пізніше стали влаштовувати двотижневі курси. Вони мали власні бібліотеки, куди надходила література, періодика, переважно із сільського господарства. При товариствах влаштовувались виставки, злучні пункти, сільськогосподарські склади, дослідні ділянки, прокатні станції.

Перше дрібне сільськогосподарське товариство в Ніжинському повіті з'явилося в 1897 році, а наступне – в 1907 році. На 1913 рік їх налічувалось 16. За цим показником Ніжинський повіт був лідером в Чернігівській губернії. Всього кооперативів такого типу тут було 90 [15, с. 8]. В той же час у сусідній Полтавській губернії їх діяло більше 250. Причина такого відставання крилась у тому, що губернське і повітове земства не надавали їм достатньої підтримки. Зокрема, не оплачували роботу секретаря, як це робилось у Полтавській губернії.

На зборах Ніжинського повітового земства неодноразово піднімалось питання допомоги дрібним сільськогосподарським товариствам. Наприклад, у 1909 році було прийняте рішення про особливі взаємовідносини між органом місцевого самоврядування та дрібними сільськогосподарськими товариствами. Передбачалось надання їм допомоги на конкретні справи [14, с. 148]. Так, у 1910 році вони розглядали звернення кількох кооперативів про виділення їм субсидій. Зокрема, Веркєївське сільськогосподарське товариство прохало кошти на будівництво сарая для знарядь, що надаються в прокат, Монастирищенське – на організацію показових дослідних ділянок, Заудайське – на облаштува-

ння навчальної кошикової майстерні. Вивчивши їхні клопотання, збори постановили наступне:

Надати допомогу сільськогосподарським товариствам в такому розмірі:

1. Ніжинському – 600 руб. (200 руб. повітове + 400 руб. губернське)
2. Верківському – 300 руб (100 руб. повітове + 200 руб. губернське)
3. Монастирищенському – 300 руб. (100 руб. повітове + 200 руб. губернське)
4. Заудайському – 300 руб. (100 руб. повітове + 200 руб. губернське) [13, с. 14]

Клопотатися перед губернським земством про прийняття на себе витрат на надання субсидій у розмірі 1000 руб. згідно наведеного розрахунку [13, с. 14].

Як бачимо, повітове земство готове було виділити лише половину суми, решту коштів намагалось перекласти на губернське, яке не завжди йшло назустріч клопотанням своїх колег.

З перших років своєї діяльності земства намагались організувати доступний кредит для селян. Ще в 1871–1872 рр. Чернігівське губернське земство асигнувало на субсидії ощадно-позичковим товариствам 30000 руб., воно намагалось спонукати повітові земства сприяти цій справі. В Ніжинському повіті була спроба відкрити таку установу в селі Галицькому. Але міністр фінансів не затвердив його статуту і воно не змогло функціонувати. Подібна доля спіткала більшість товариств не тільки в Чернігівській губернії, але й по всій Російській імперії. Царський уряд не був зацікавлений в їхній діяльності і тому чинив перешкоди.

Інтерес земств до створення кредитних організацій з'явився в 90-х роках XIX ст. У 1893 році Ніжинська земська управа представила на розгляд зборів план організації сільського кредиту та проект статуту повітового земського банку, який склав Н.Ге. Згідно зі статутом, мета повітових земських банків – надавати дешевий кредит переважно землевласникам, землеробам, сільським товариствам. Основний капітал банку складав 10000 руб. Він діяв під наглядом повітових земських зборів. Проте ідея повітового земського банку не була втілена в життя за відсутності коштів і підтримки з боку уряду.

На початку XX століття в Ніжинському повіті починають діяти сільські кредитні та ощадно-позичкові товариства. В 1911 році було створено повітову земську касу дрібного кредиту. Зразковий

статут земських кас був затверджений 14 червня 1906 року, а опублікований 19 вересня того ж року. Їх головна мета – сприяти кооперативам у регіоні. Вони надавали позики як організаціям, так і окремим людям.

Аналізуючи діяльність Ніжинського повітового земства, варто виділити в ній кілька періодів. Перший тривав з 1865 по 1894 рр. В цей час вона носила випадковий характер, кошти на проведення господарських заходів виділялись із губернського бюджету. Другий етап, 1895–1905 рр., протягом якого земство значні зусилля прикладає для організації діяльності сільськогосподарського складу, з'являються дрібні сільськогосподарські товариства, дослідні поля. Етап 1906–1914 рр. був найбільш успішним у роботі земських установ. У цей час запроваджується дільнична агрономія, значно зростає кількість кооперативів різного типу, збільшується урядова підтримка земських заходів.

Діяльність Ніжинського повітового земства заслуговує на подальше дослідження. На черзі стоїть питання написання ґрунтовної праці, в якій би були висвітлені різноманітні аспекти земської роботи.

Література

1. Краткие исторические очерки сельскохозяйственной и экономической деятельности Остерского, Козелецкого, Нежинского, Борзенского, Новгород-Северского, Стародубского и Сосницкого уездных земств за время со дня возникновения такой деятельности и 1 января 1905 года (Составитель Гаршин А.Г.) // Земский сборник Черниговской губернии – 1907 – №4 – С. 75–121
2. Гарлицкий Э. Опыт очерка сельскохозяйственной деятельности уездных земств Черниговской губернии за девятилетие 1895–1903 г. по постановлениям земских собраний // Земский сборник Черниговской губернии – 1906. – №6. – С. 39–81.; Гарлицкий Е. Опыт очерка сельскохозяйственной деятельности уездных земств Черниговской губернии за девятилетие 1895 – 1903 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. – №7–8. – С. 20–59.
3. Веселовский Б. История земства: В 4 т. – Т. II. – СПб, 1909. – 703 с.
4. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству (1865–1895). – Т. 1 / Сост. Г.П.Сазонов. – СПб.: Издание Департамента земледелия, 1896.– 487 с.
5. Морачевский В.В. Краткие сведения о сельскохозяйственной деятельности земств в 1912 году. – Пг., 1915. – 44 с. + 28 с.
6. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1897 год) / Сост. П.Г.Соковнин. Год третий. – СПб.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1898. – 511 с.

7. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1899, 1900, 1901 годы) / Составлено под редакцией В.В.Бирюковича. Выпуск пятый – СПб.: Типография Товарищества "Общественная польза", 1902 – 612с.

8. Отчёт о деятельности уездных земств Черниговской губернии по сельскохозяйственным и экономическим мероприятиям на 1905 год / Сост.А.Г.Гаршин // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – №1–2. – С. 172–242.

9. Экономические мероприятия уездных земств Черниговской губернии в 1907 году // Земский сборник Черниговской губернии – 1909. – №3. – С. 120–168; №4. – С. 98–155.

10. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1909 год) / Составлено под редакцией В.В.Морачевского. Выпуск 11-й – СПб.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1911. – СХХII+652 с.

11. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1910 год) / Составлено под редакцией В.В.Морачевского. – Выпуск 12-й. – Часть I. – СПб.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1912 – 188 с.+102 с.

12. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області (НВ ДАЧО), ф. 342, оп. 1, спр. 1340 (Дело Экономического совета при земской управе).

13. Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – №12.

14. Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – №10.

15. Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии на 1913 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1915. – Вып. 2. – С. 1–150.

Ю.О.Нікітін

Іудейське населення в містах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.

На особливу увагу сучасних науковців заслуговує період "Великих реформ" другої половини XIX ст. Буржуазні реформи проходили болісно, сприяючи поширенню в Російській імперії ринкових відносин. У цей час відбувалися серйозні зміни в житті та становищі її населення. Товарно-грошові відносини сприяли бурхливому розвитку промисловості, торгівлі та потужної внутрішньої міграції населення, в першу чергу до міст.

Історично склалося, що українські землі населяли представники різних конфесій. Численною групою серед строкатого і багатонаціонального населення України другої половини XIX ст.

були представлені іудеї. З'явившись на теренах України в давні часи, представники даної релігійної течії в різні епохи складали більший чи менший відсоток населення. Неоднозначним було ставлення офіційної влади і населення до іудеїв в різні часи.

Буржуазні реформи 60–70 років XIX ст. вплинули на всі сторони життя тогочасного суспільства. Соціально-економічні та політичні зрушення вплинули і на становище багатонаціонального населення України. Вивчення різних аспектів впливу реформ другої половини XIX ст. на життя окремих груп України є досить актуальним для сьогодення в цілому і в історичному аспекті еволюції етнополітичного простору кожного конкретного регіону. Тому вбачається важливим розгляд питання становища іудейського населення в містах Чернігівської губернії періоду буржуазних реформ 60–70 рр. XIX ст.

Потрібно зазначити, що визначенням різних аспектів даної проблеми у другій половині XIX ст. займалися М.Драгоманов, О.Русов, О.Суботін, О.Грабовський [1] та ін. Вони здійснили спробу дослідити чисельність іудейського населення в різних регіонах України, а також їх політичні і соціально-економічні права в другій половині XIX ст. У радянській історіографії чисельність і розміщення іудейського населення в межах Російської імперії розглядали А.Рашин, В.Яцунський, Я.Володарський, В.Наулко [2] та ін.

За часів незалежної української держави відбулася зміна методологічних орієнтирів, яка призвела до перегляду напрямків наукових досліджень. Спроба об'єктивного аналізу прав іудеїв у пореформений час здійснена в роботах А.Гуменюка, Ю.Нікітіна, А.Паперної [3] та ін. Однак у сучасній історичній науці залишається недостатньо дослідженою проблема становища різних етнічних та релігійних груп на теренах України в другій половині XIX ст., зокрема іудеїв у Чернігівській губернії.

Реформи Олександра II прискорили процес становлення буржуазного суспільства. Зазначені процеси вплинули і на іудеїв, що мешкали в містах та містечках України. Історично так склалося, що дана група населення в різних європейських губерніях Російської імперії була достатньо численною, незважаючи на так звану межу осілості, не була виключенням і Чернігівщина.

Підвищена увага саме на іудейському факторі характерна для царського режиму, який намагався усілякими засобами (і в першу чергу законодавчо) зберегти панівне становище в політиці та економіці за великоросами [4]. Ставлення урядовців до представників зазначеної конфесії ілюструє вислів київського губер-

натора М.І.Черткова, який, перебуваючи на своїй посаді, побоювався, що швидке збільшення іудейського населення в Києві призведе до ситуації, коли Київ, "мать городов русских", залишиться православним лише за назвою [5, с. 100].

За кількістю іудейського населення по відношенню до загального числа мешканців європейські губернії Російської імперії часто поділяли на чотири категорії. До першої категорії відносилися губернії, де іудеї складали від 10 до 12 відсотків, до другої – від 7 до 8 відсотків, до третьої – від 1 до 4, до четвертої – менше одного відсотка. Чернігівська губернія була віднесена до третьої категорії (дані 1865 р.) [6, с. 156].

Для Чернігівської губернії другої половини ХІХ ст. були притаманні дрібна та середня промисловість і торгівля. Промисловість була переважно пов'язана з переробкою сільськогосподарських продуктів. Торгівля носила місцевий характер і не мала великих обігів. Саме в цих галузях міського господарства місцеві чиновники реєстрували значну кількість іудеїв.

Відсутність великої промисловості в губернії вплинула на повільні темпи росту міського населення. Так, губернське місто у другій половині ХІХ ст. відігравало більше роль адміністративного та культурного центру, ніж економічного. Чотирнадцять повітових міст сильно відрізнялися одне від одного не лише чисельністю населення, але й ступенем економічного розвитку. Більшість міст губернії за укладом свого життя, рівнем економіки та виглядом мало чим нагадувало повітові центри. Вони виконували певні адміністративні функції, але містами деякі з них були лише номінально. В містах слабо велося кам'яне будівництво і роботи з благоустрою.

Достатньо повну інформацію про чисельність іудеїв у містах Чернігівської губернії містять матеріали сенаторської ревізії 1880–1881 рр. За даними міських управ і поліцейських управлінь, що охоплювали період 1871–1881 рр., іудейське населення в містах Чернігівської губернії постійно зростало. В Конотопі, за даними повітового поліцейського управління, в 1879 р. мешкало 1954 чоловік даної конфесії, а в 1880 р. – 1991 чоловік. Аналогічні тенденції зберігалися в Новозибкові і Стародубі. Цікавими є свідчення про зростання кількості іудейського населення в Чернігові. З 1871 по 1879 рр. у місті було зареєстровано іудеїв чоловіків – 2427, а жінок – 2432. До 1857 р. місцевою владою було відмічено швидке збільшення іудейського населення в місті

(чоловіків – 3407, жінок – 3088), а з 1875 р. було зафіксовано поступове зменшення (чоловіків – до 2772, жінок – до 2613), тобто за дев'ять років все іудейське населення Чернігова зросло на 550 чоловік. На 500 чоловік збільшилась іудейська громада в Мглині (за період 1871–1880 рр.) [7, с. 483]. Отже, для міст Чернігівської губернії були характерні як періоди швидкого збільшення іудейського населення (до середини 70-х років XIX ст.), так і періоди зменшення (друга половина 70-х років XIX ст.). Більш детально склад населення міст Чернігівської губернії за релігійною ознакою представлений у таблиці.

Склад населення повітових міст Чернігівської губернії за релігійною ознакою у 1879 р. [8, с. 6]

Міста	Православні та уніати	Католики та вірмено-григоріани	Іудеї та караїми
Чернігів	61,8%	5,9%	32,3%
Борзна	97,1%	-	2,9%
Глухів	80,1%	0,4%	19,5%
Городня	69,3%	0,5%	30,2%
Козелець	44,6%	2,3%	53,1%
Кролевець	91,2%	0,3%	8,5%
Конотоп	81,3%	0,6%	18,1%
Мглин	60,2%	0,1%	39,7%
Н.-Сіверський	63,5%	0,1%	36,3%
Новозибків	87,2%	1,2%	11,6%
Ніжин	72,7%	0,4%	26,9%
Остер	60,5%	0,3%	39,2%
Сосниця	88,8%	0,2%	11%
Стародуб	84,8%	0,1%	15,1%
Сураж	46,7%	0,4%	52,9%
Середні дані без Чернігова	72,6%	0,9%	26,5%

Наведені в таблиці дані яскраво ілюструють значну різницю присутності іудеїв серед міського населення повітових міст губернії. Для українських земель з польсько-литовської доби досить традиційним був з боку іудеїв контроль дрібної та середньої торгівлі, а також певних промислів. Саме цим можна пояснити значний відсоток іудеїв серед населення Городні, Козельця, Мглина, Н.-Сіверського, Ніжина, Остра, Суража. Чернігів мав додаткові переваги як адміністративний центр. Всього ж кількість іудейського населення в містах Чернігівської губернії за період

1874 по 1879 рр. зросла з 28891 чол. до 38218 чол. Найбільш швидке зростання спостерігалось у Новозибкові (1874 р. – 245 чол., 1879 р. – 1107 чол.) [9, с. 11].

Зовсім іншою була ситуація в містечках Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. Переважна частина населення містечок відносилася до православних, а представники інших конфесій становили мізерний відсоток до загальної кількості населення. В середньому по Чернігівській губернії у 1880 р. православні становили 97,3% від загальної кількості населення, католики та вірмено-григоріани – 0,3%, іудеї та караїми – 2,4%. Більше середніх по губернії показників іудеї мали в містах Глинського повіту (5,3%), Суразького (3,2%), Городнянського (2,8%) і Сосницького (2,5%) [10, арк. 8 – 9]. Наведені факти яскраво ілюструють різницю у представництві іудеїв серед населення міст і містечок Чернігівської губернії. Таке коливання на користь повітових міст можна пояснити наявністю хоча б дрібної промисловості і системи місцевих ярмарок, а також відсутністю штучних перешкод, які були наприклад у сусідній Київській губернії.

Більшість населення міст Чернігівської губернії (без урахування посадів) за даними губернського статистичного комітету в 1879 р. складали міщани і цеховики – близько 65%. Наступною за чисельністю групою серед мешканців міст були селяни і козаки – 20,4%. Особи привілейованих звань становили в середньому – 4,3% міського населення. Найменшою групою були купці і почесні громадяни – 3,1% [11, арк. 1–8].

Наведені дані чітко вказують на той факт, що соціальна структура міст губернії все ще несла на собі відбиток попередньої феодальної епохи. Процес формування нових соціальних верств лише розпочався, тому його результати були незначними. У зв'язку з цим звертає на себе увагу інформація про так звані "інші стани", які в середньому по губернії становили серед населення міст 7,3%. До даної категорії населення чиновники відносили люмпенізовані елементи, працівників фабрик і заводів та інших людей, які не мали стабільних прибутків і статусу в громаді. Це була та категорія людей, де хтось закінчував своє життя (аферисти, банкрути та інші) або починав свій старт у суспільстві (заробітчани, прикажчики та ін.).

Якщо міщани були найчисельнішою групою міського населення в Чернігівській губернії, то значна їх частина була іудеями. Дані 1880 р. зафіксували таку ситуацію [12, с. 21].

Кількість міщан-їудеїв у містах Чернігівської губернії

Міста	% відношення до загальної кількості міщан
Чернігів	40,9%
Борзна	9,9%
Глухів	7,9%
Городня	26,5%
Козелець	28,5%
Конотоп	Дані відсутні
Кролевець	9,4%
Мглин	31,2%
Н.-Сіверський	34,4%
Новозибків	2,9%
Ніжин	6,2%
Остер	39,1%
Стародуб	22,7%
Сураж	54,2%
Сосниця	45,6%
В середньому	25,7%

Наведені матеріали чітко вказують, що значна частина міщанства належала до їудеїв (Сураж, Чернігів, Сосниця, Остер, Н.-Сіверський). Цей факт не міг не турбувати місцеву адміністрацію, бо саме міщани, як вже відзначалося, складали більшість серед міського населення. Отже, вони і повинні були забезпечити реалізацію на місцях урядової політики і сприяти успішному процвітанню міст та містечок.

Занепокоєння місцевої адміністрації (не лише в Чернігівській губернії) пояснював і той факт, що значний відсоток купців, торговців і власників нерухомого майна також належав до їудеїв. Даний факт вказував на те, що економічне життя міст інколи майже повністю контролювалося представниками зазначеної конфесії.

За даними міських управ за перше десятиріччя після запровадження Положення 1870 р. кількість їудеїв власників нерухомого майна в окремих містах Чернігівської губернії мала тенденцію до збільшення. Наприклад, у губернському місті за період 1871–1881 рр. кількість нерухомого майна, що належало їудеям, збільшилося на 4% по відношенню до всього нерухомого майна, яким володіли всі мешканці Чернігова [13, арк. 6–8]. Найбільше зростання нерухомого майна в руках їудеїв спостерігалось в Ніжині, Чернігові, Суражі [14, арк. 8]. Даний факт може бути пов'я-

заний з тим, що дані міста виконували роль не лише адміністративних центрів, але й осередків регіональної торгівлі.

Співвідношення числа православних та іудеїв серед міщан і купців яскраво простежується при порівняльному аналізі виданих купецьких, промислових та прикажчицьких свідоцтв. У 1880 р. загальне число виданих іудеям торговельних документів складало 56,6% від загальної кількості всіх виданих торговельних документів. Вони ж отримали 54,8% купецьких свідоцтв від загальної кількості виданих населенню. Іудеї переважали і серед отримавши промислові свідоцтва (55,4%), а також і серед прикажчицьких (67,6%) [15, арк. 18–20]. Більш докладно ситуація показана в таблиці [16, арк. 3–7].

Кількість торговельних документів, виданих іудеям в 1879 р. у містах Чернігівської губернії

Міста	% відношення виданих іудеям документів до загального числа	% відношення виданих купецьких свідоцтв до загального числа	% відношення виданих промислових документів до загального числа	% відношення виданих прикажчицьких свідоцтв до загального числа
Чернігів	66,2	96	68,7	66,9
Борзна	50,8	50,2	43,1	72,3
Глухів	37,7	28,7	39,8	38,7
Городня	61,4	56,7	60,1	75
Козелець	61,04	64,8	55,7	73,6
Конотоп	65,19	76,2	57,9	73,3
Кролевець	53,04	41,1	47,1	87
Мглин	64,6	49,9	75,5	68,3
Н.-Сіверський	55,6	58,1	52,7	65,6
Новозибків	48,4	40,5	43,1	71,7
Ніжин	54,6	40,2	54,9	57,9
Остер	61,7	55	60,3	69,8
Сосниця	61,6	66,8	65,6	73,1
Стародуб	48,8	41,6	48,5	81,2
Сураж	87,1	83	87,7	96,6

Отже, наведені в таблиці дані вказують на той факт, що переважна частина купців, торговців і прикажчиків були іудеями. Часто для отримання торговельних документів іудеї об'єднували свої кошти і викупали необхідне свідоцтво, а потім вели разом

свій бізнес. Такий підхід до вирішення проблем допомагав їм досягти домінування у найбільш привабливих сферах економіки.

Місцеві чиновники, як правило, займали дві позиції: або відстоювали офіційну державну позицію по стримуванню впливу іудеїв та їх чисельності, або закривали на різні порушення очі за отриманий хабар. У щорічних же звітах губернської адміністрації лише з певним занепокоєнням відмічалася тенденція посилення економічного впливу представників зазначеної конфесії в житті району взагалі і міст в тому числі.

Занепокоєння місцевих чиновників базувалося на тому, що в губернії була слабо розвинута промисловість. Іудеї ж часто вкладали кошти в різноманітні шинки, що формувало негативний імідж їх серед населення і перед адміністрацією. Більш-менш значна кількість торгівельних і промислових закладів у 1880 р. була зафіксована в Чернігові – 621, Глухові – 427, Конотопі – 453, Новозибкові – 405, Ніжині – 503. В інших містах кількість їх коливалася від 266 (Н.-Сіверський) до 80 (Кролевець) [17, с. 504]. В інших містах губернії ці заклади були відсутні, що негативно впливало на соціально-економічний розвиток міст і містечок регіону.

Наприклад, в Кролевеці були відсутні такі майстерні: кравецька, швецька, шапкарська, перукарська, фарбувальна та ін. Фотомайстерні існували лише в Чернігові. В Борзні, Конотопі, Кролевеці, Мглині, Н.-Сіверську, Новозибкові, Ніжині не було жодної приватної аптеки. Типографії існували лише в Чернігові, Острі, Сосниці. Навіть візники були лише в губернському місті. Значна частина торгівельних закладів належала іудеям, а промислових – значно менший відсоток (на що неодноразово звертали увагу місцеві чиновники). В середньому ж по Чернігівській губернії у 1880 р. 45,1% торгівельних і промислових закладів належали іудеям.

Так, іудеям належало 56,7% магазинів, 49,4% – шинків і готелів, майже всі питні заклади – 80,8%, 52,2% – оптових складів, 61,6% – дрібних майстерень, 63,8% – перукарень, 80% – лазень [17, арк. 7–16]. Значно менший відсоток промислових закладів належав іудеям. Лише 18,7% заводів і фабрик від загальної кількості належав представникам даної конфесії, 27,1% – столярних майстерень, 26,7% – фарбувальних і покрівельних майстерень. Таким чином, іудеї, складаючи всього $\frac{1}{4}$ насе-

лення міст Чернігівської губернії (26,4%), тримали у своїх руках майже половину усієї місцевої торгівлі і промисловості (особливо переважаючи в торгівлі) [19, с. 504]. Таке домінування іудеїв (іноді навіть тотальне) в економічному житті міст посилювало стурбованість місцевих адміністрацій, які часто розглядали іудеїв як деструктивний фактор життя міст.

Ці побоювання лише посилилися після запровадження Положення 1870 р. Міська реформа в Чернігівській губернії проводилася поступово: з 1871 по 1880 рр. в окремих населених пунктах губернії було запроваджене спрощене суспільне управління.

У середньому по Чернігівській губернії приблизно 1/10 частини міського населення допускалася до участі в управлінні містами. Саме цей незначний відсоток допускався до обрання гласних і, таким чином, міг впливати на вирішення суспільних питань. Але в різних містах співвідношення кількості виборців до числа мешканців було неоднаковим. Інколи спостерігалось значне коливання. В одних містах виборці становили 1/5 всіх мешканців (Остер), а в інших – лише 3% (Ніжин). Міста з найбільшою кількістю мешканців мали найменший відсоток виборців серед них [20, с. 127].

Положення 1870 р. запроваджувало ценз на обрання гласних за релігійною ознакою: гласні нехристиянського віросповідання не повинні були складати більше однієї третини від загальної кількості гласних [21, с. 87]. Це положення поширювалося і на іудеїв.

Розподіл виборців за віросповіданням частково відповідав чисельності різних конфесій серед міського населення в губернії. Так, православні виборці представляли більшість, приблизно 8/10 по губернії. Виборці-іудеї складали приблизно 14% від загальної кількості. Однак у тих містах, де відсоток іудеїв був значно більший за середній по губернії, там і представництво їх у виборчих списках досягало 20–40% (Стародуб, Чернігів, Сураж) [22, арк. 31].

У звітах місцевих чиновників зустрічаються матеріали щодо складу виборців на розрядах за релігійним принципом. Розподіл виборців за конфесійною ознакою по розрядах представлений більш детально в таблиці [23, с. 90–91].

Місто	% іудеїв до загальної кількості виборців розряду		
	I	II	III
Чернігів	40	18,8	20,4
Борзна	16	12,6	1,8
Глухів	16,7	37,9	5,4
Городня	-	17,3	6,2
Козелець	22,2	15	15,9
Конотоп	27,9	31,6	9,1
Кролевець	40	28,6	2,1
Мглин	52,9	31,3	10,5
Н.-Сіверський	57,1	33,3	12,1
Новозибків	13,1	22,3	4,2
Ніжин	27,1	20,5	5,9
Остер	42,1	41,7	8,8
Стародуб	Дані відсутні		
Сураж	75	55,9	40,6
Сосниця	Дані відсутні		
Середні дані	33,1	28,2	11

Матеріали таблиці засвідчують, що виборці-іудеї були другими за чисельністю. Ця група мала тенденцію поступового зменшення від I розряду (33,1%) до III (11%). Цікавими при розгляді ситуації на розрядах є факти значного домінування іудеїв серед виборців I та II розрядів в окремих містах Чернігівської губернії. Це було пов'язано з тією роллю, яку відігравали останні в містах регіону (торгівля, ремесла та інше). Саме сфера діяльності іудеїв обумовлювала такий розподіл їх по розрядах.

Результати виборів гласних у містах давали закономірний результат. Склад населення та виборців визначав переважання серед гласних православних. Кожна з конфесій була досить рівно представлена серед гласних без різких коливань. У середньому по губернії православні гласні складали 73,4%, іудеї – 25,8%. Лише католики не мали своїх гласних в усіх містах губернії (Чернігів, Глухів, Козелець, Кролевець, Мглин, Остер, Стародуб), що було пов'язано з їх загальною невеликою кількістю. Відповідне розпорощення католиків по розрядах дало такі результати (в середньому по губернії 0,8%) [24, арк. 199]. Отже, кількість гласних іудеїв у містах губернії, як правило, не доходила до максимально дозволеної Положенням 1870 р.

Тенденція збереження майже максимальної присутності іудеїв у новостворених муніципальних структурах простежується при аналізі складу міських управ Чернігівської губернії за 1876–

1883 рр. Лише в Городні, Мглині і Новозибкові всі члени управ були православними. В усіх інших містах Чернігівщини іудеї склали від 14% до 33,3% всіх членів міських управ [25, арк. 20–24].

Якщо до наведених фактів додати, що серед виборців і гласних переважали особи непривілейованих звань та станів (особливо міщани-домовласники), а також платники дрібних і середніх за розміром податків на користь міста, то стає зрозумілим, чому місцеві чиновники і губернська адміністрація, спостерігаючи за частими невдачами міської реформи 1870 р., з різних причин намагалися перекласти частину невдач саме на іудеїв. Такий підхід був досить традиційний для імперії і йшов у руслі багатьох пропозицій, які збиралися на місцях і були реалізовані певним чином у міській реформі 1892 р.

Ставлення до іудеїв видно при розгляді одного прикладу. Навесні 1881 р. гласні місцевої думи обговорювали можливість єврейських погромів та масових заворушень у Чернігові.

Чернігівською міською думою на засіданні 12 травня 1881 р. було заслухано лист 9 гласних, які закликали прийняти відповідні заходи щодо запобігання єврейських погромів у місті. У своєму зверненні вони зазначали: "Весь почти юг России обратился в арену кулачного боя; совершаются насилия над личностью и имуществом еврея, его бьют и грабят. Елисаветградский и Киевский погром и многие другие "погромы" не могли не произвести и на жителей-евреев города Чернигова удручающее впечатление. В виду всего этого, душевное настроение обывателей нашего города, в особенности евреев, нельзя, конечно, назвать благоприятным. Причины этого печального и позорного явления констатируют различно. Одни говорят, что эта "расправа" вызвана еврейскою экономической эксплуатацией, будто бы тяготеющей над массой юго-западного края; другие полагают, что беспорядки на юге имеют источником не возбуждение исключительно против евреев, а вообще стремление произвести смуты и неурядицы в общественной жизни" [26, с. 490].

Автори записки спочатку дотримувалися першої точки зору. Їх упевненість базувалася на тому, що чернігівські іудеї більш об'єднані з православними, а їх суспільні інтереси більш солідарні. Крім цього, в Чернігові іудеїв не можна було звинувачувати в "експлуатації", яка мала місце в південних регіонах. З цього робився висновок, що ніякої ненависті, а тим більше бажання побити і пограбувати іудеїв мешканці Чернігова не могли мати.

Але подальші події в губернії змусили частину чиновників і гласних вважати, що не економічні причини були причиною погромів, а цілеспрямоване цькування останніх з боку окремих "темних елементів, які об'єднували навколо себе "народну масу".

Традиційно упереджене ставлення царського уряду до поляків-повстанців, українців-сепаратистів та іудеїв-космополітів час від часу давало свої негативні наслідки. Офіційна упередженість і побутові образи стали тим ґрунтом, на якому виникали різноманітні чутки, антиіудейська агітація. Таку агітацію, на думку гласних Чернігова, проводили любителі чужого майна, а їх ідеї набували популярності в середовищі робітників, селян та міщан.

Результатом поширення антиіудейських настроїв став інцидент 3 травня 1881 р. у Чернігові під час ярмарку. На побутовому рівні міг початися погром, який попередив генерал Полторацький, виступивши перед натовпом і погрозою використати підлегли війська. Даний інцидент змусив Чернігівську міську думу прийняти ряд заходів, які повинні були попередити у майбутньому можливі іудейські погроми в місті. Передбачалося: 1) клопотати перед військовим керівництвом про затримку військових частин на території губернського міста на весь час літніх таборів (на час, визнаний необхідним з боку військового керівництва); 2) видати обов'язкову постанову про закриття шинків у святкові та вихідні дні; 3) посилити штат поліції; 4) виділити поліції 75 р.; надати додатково 500 р. і в разі потреби збільшити асигнування на поліцію; роз'їздно витрати поліції збільшити на 500 р.; 5) відповідно до пп. 3, ст. 2 Міського положення зобов'язати міського голову звернутися через пресу до власників всіх майстерень та інших закладів, щоб вони пояснили своїм робітникам протиправний характер погромів; 6) зобов'язати міського голову звернутися до єпархіального керівництва, щоб воно наказало священикам засудити погроми під час служби в церквах. За пропозицією гласного Страховського зобов'язати равінів провести роз'яснювальні бесіди серед одновірців, щоб іудеї уникали конфліктних ситуацій; 7) розглянути питання про відміну десятинного ярмарку у зв'язку з можливістю появи на ньому різних неблагонадійних осіб, які можуть підбурювати народ до протиправних дій. Окремо (за пропозицією гласного Красильщикова) дума висловила вдячність міській поліції і командирі 5-ї піхотної дивізії, генералу Полторацькому за дії, що попередили іудейські погроми 3 травня 1881 р. [27, с. 491–492].

Слід зазначити, що вказані події в Чернігові були не поодиноким випадком [28, арк. 1–13]. Аналогічні події, що переросли в іудейські погроми, відбувалися в Конотопі і Козелецькому повітах [29, арк. 1–2].

Але при аналізі погромів з боку органів самоврядування і місцевих адміністрацій був відсутній всебічний і неупереджений розгляд проблеми. Створюючи штучні заборони для невеликоросів у державі і формуючи негативний або меншовартісний їх імідж, царизм у першу чергу ніс відповідальність за розпалювання міжнаціональної ворожнечі в імперії. Додатково представників уряду дратував факт певного домінування іудеїв в окремих галузях економіки (в деяких секторах економіки значно). Міста і новостворені муніципальні структури після запровадження Положення 1870 р. розглядалися урядовцями як союзники в реалізації офіційної внутрішньої політики. Значна ж кількість іудеїв серед міського населення, гласних і членів управ викликала занепокоєння та посилювала шовіністичні настрої. Багатьом чиновникам на місцях і урядовцям здавалося, що частково саме з причини іудейського фактора недостатньо спрацьовувала міська реформа 1870 р. При цьому часто офіційні посадовці, а за ними і прості обивателі забували про позитивний внесок іудеїв у життя міст (сплата податків, меценатство та інше). Посилення шовінізму та антисемітизму в кінці XIX ст. на державному рівні вказує на перехід офіційної влади з позицій буржуазно-демократичних перетворень до консервативно-реакційних, які знайшли своє вираження пізніше у контрреформах.

Проблема дослідження історії міст продовжує залишатися актуальною, як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях. В тому числі потребують подальшого аналізу питання формування нових верств міського населення, участь різних етнічних груп у житті міст та органах самоврядування.

Література

1. Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае (по новым материалам для Юго-Западного края) // Вестник Европы. – 1875. – Кн. 7. – С. 133–146; Русов А. Описание Черниговской губернии: В 2 т. – Чернигов, 1899; Субботин А.П. В черте европейской оседлости. Орывки из экономических исследований в Западной и Юго-Западной России за лето 1887. – СПб., 1888. – Кн. 2. – Вып. 1, 2; Градовский А.Д. Торговые и другие права евреев в России и историческом ходе законодательных мер. – СПб., 1886.

2. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913). Статистические очерки. – М., 1956; Яцунский В.К. Изменения в размещении населения в Европейской России в 1724–1916 г. // История СССР. – 1957 – №1. – С. 192–225; Володарский Я.Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX в.). – М., 1973; Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: статистико-картографічне дослідження. – К., 1965.

3. Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України в другій половині XIX ст.// УІЖ. – 1993. – №10. – С. 77–85; Нікітін Ю.О. Аналіз складу виборців до органів міського самоврядування у Чернігівській губернії в 70-х рр. XIX ст. (за матеріалами ревізії О.О. Половцова) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 20. – С. 104–107; Евреи в России: XIX век / А.И.Паперна, А.Г.Конвер, Г.Б.Слиозберг. – М., 2000.

4. Сборник действующих узаконений о праве евреев на жительство и производство торговли в Российской империи, с сенатскими и министерскими разъяснениями: По последним официальным изданиям Свода Законов, с изменениями и дополнениями по Предложению 1895 г. и позднейшим узаконениям по 1 июля 1896 г. – СПб., 1897; Исторический очерк русского законодательства о евреях. – Одесса, 1882.

5. Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70 років XIX ст.: Дис. ... канд. істор. наук. – К., 2004.

6. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. 5 / Сост. П.Семенов. – СПб., 1873.

7. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. II.

8. Записка сенатора А.Половцова – Ч. I.

9. Там само.

10. Російська національна бібліотека м.Санкт-Петербург (далі РНБ), ф. 600, спр. 1656.

11. РНБ, ф. 600, спр. 1658.

12. Записка сенатора А.Половцова – Ч. I.

13. РНБ, ф. 600, спр. 1805.

14. Там само.

15. РНБ, ф. 600, спр. 1807.

16. РНБ, ф. 600, спр. 1808.

17. Записка сенатора А.Половцова ... – Ч. II.

18. РНБ, ф. 600, спр. 1805.

19. Записка сенатора А.Половцова – Ч. II.

20. Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній

21. Чудовский Д. Городовое положение с дополнениями и разъяснениями по указаним и распоряжениям правительства, последовавшим после обнародования Положения до 1 октября 1874 года. – СПб., 1874.

22. РНБ, ф. 600, спр. 1637.
23. Записка сенатора А.Половцова ... – Ч. I.
24. РНБ, ф. 600, спр. 1636.
25. РНБ, ф. 600, спр. 1648.
26. Записка сенатора А.Половцова ... – Ч. II.
27. Там само.
28. РНБ, ф. 600, спр. 1360.
29. РНБ, ф. 600, спр. 1402.

О.В.Вовк

Спроба згуртування українського селянства в умовах радянської (20-ті рр. ХХ ст.)

Становище українського села на сучасному етапі, нагальні проблеми його розвитку турбують науковців з багатьох галузей. Щоб з'ясувати причину багатьох сучасних негативних явищ у житті та побуті села, необхідно проаналізувати витoki цих проблем. Для цього потрібно заглибитися в аналіз соціокультурних процесів українського села в умовах радянської 1920-х років, зокрема проаналізувати традиційні способи об'єднання селянства і суперечності, які виникали під час насаджування радянської владою нових моделей суспільного життя.

Питаннями життя і побуту українського селянства займалися різні дослідники, котрі присвятили свої праці розвитку українського села у 1920-х роках. Проблема згуртування селян посідає окреме місце у дослідженні українського села загалом. У контексті висвітлення вказаної проблеми слід зазначити такі праці. Зокрема, заслуговує на увагу колективна праця "Історія українського селянства" [1], В.Литвин "Україна: міжвоєнна доба (1921–1938)" [2], Г.Іванущенко "Залізом і кров'ю" [3], збірник документів "Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 – июнь 1941" [4]. При написанні статті автор використовував публікації українських дослідників, в яких досліджені проблеми відносин влади і селянства, діяльності селянських спілок, спроби політичного об'єднання селянства України, діяльність селянських організацій, питання правосвідомості селян [5; 6; 7; 8; 9]. Для написання статті автор використовував документи Сумського обласного державного архіву.

На початку ХХ століття селянство займало найчисельнішу ланку українського суспільства. На відміну від міст, українське се-

ло залишалося носієм українських національних традицій. Станове законодавство Російської імперії визнавало фактично відокремлений статус селянської верстви у сфері управління, судочинства. Деякі дослідники вважають, що у системі правосуддя українського села збереглося чимало форм звичаєвого права [10].

Після революційних подій початку 1917 року українське селянство продовжує усвідомлювати себе окремою верствою, не бажаючи вступати до всестанової юридичної структури. Сільські та волосні виконавчі комітети починають на власний розсуд чинити правосуддя, що, на думку представників цих установ, відповідало уявленню про селянську мораль. Послаблення державної влади призводило часто до анархії. Основною метою для селянина було отримати власну землю. Остаточне розв'язання земельного питання Тимчасовий уряд та Центральна Рада відкладали до скликання Установчих зборів. Українське селянство не хотіло чекати. Часто трапляються випадки свавільного захоплення землі, тобто насильницьке вирішення аграрного питання. Проте методи вирішення селянством своїх потреб, прагнень здійснювалися не лише в неконструктивному насильницькому дусі. Українське село мало досвід розв'язання групових потреб шляхом об'єднання у певні спільноти, об'єднання. Від 1905 року була живою ідеєю створення Селянського союзу. Зокрема, у листопаді 1905 р. селяни Сумського повіту Харківської губернії ухвалили заборонити всю торгівлю землею і разом із сусідніми громадами вирішили взяти в колективну власність місцевий цукрозавод. Наприкінці 1905 р. фактична влада в повіті належала комітетам Селянського союзу, що створив власні суди, почав видавати власну газету. Подібне відбувалося і в інших місцях України [11]. Традиція творення селянських об'єднань відроджується щойно у 1917 році. У квітні того року з'їзд діячів українського села проголошує утворення Української селянської спілки. З'їзд проголосив про необхідність організації осередків Селянської спілки в усіх селах, волостях, повітах, губерніях України. З 28 травня по 2 червня 1917 р. у Києві відбувся Всеукраїнський селянський з'їзд. Представники Селянської спілки, Всеукраїнської ради селянських депутатів увійшли до Центральної Ради. Ідея об'єднання селянства, утворення міцних селянських об'єднань походила з широкої маси селян і була підтриманою української владою в особі Центральної Ради. Падіння авторитету Центральної Ради наприкінці 1917 – на

початку 1918 р. спонукало до падіння авторитету і селянських спілок. Нерозв'язаність аграрного питання відштовхувала селянство від Центральної Ради. Українська влада прагнула вирішити земельне питання таким чином, щоб це відповідало інтересам селянства і уявленням діячів Центральної Ради про соціалістичний устрій (більшість діячів УЦР були представниками різних соціалістичних партій). Час не чекав, а влада Української народної республіки не наважилася на будь-який рішучий крок для розв'язання нагальних питань, що турбували селянство. Наприкінці 1917 року розпочинається війна радянської Росії проти УНР. Прихід більшовиків в Україну приніс негативний вплив на майновий і моральний стан селянства. Гасло "грабувати награвоване", яке проголошували більшовики, з одного боку, відкривало грабницькі тенденції в середовищі селянства, а з іншого боку – слугувало прикриттям для масових реквізицій, здійснюваних комуністичною владою. Протягом 1918 року, навіть коли було вигнано більшовиків з України, в селі панувало безладдя. Авторитет будь-якої центральної влади був на низькому рівні. У селах формувалися озброєні загони з колишніх солдатів і селян, які чинили суд на власний розсуд. Спроби Центральної Ради, гетьманату залучити селянство до державно-правового життя залишилися невдалими. "Цей процес можна кваліфікувати як архаїзація суспільно-правових відносин та деградацію соціального життя на селі" [12]. Основним органом влади на селі у цей час був громадський сход.

Розвал державного механізму, провал спроби об'єднати всі суспільні прошарки навколо однієї мети призвели до трагічних наслідків. Оскільки селянство було виробником і власником значної кількості матеріальних багатств України, на які претендувала більшовицька Росія, то на долю українського села випали важкі випробування. Друга війна радянської Росії проти України, що розпочалася наприкінці 1918 року відбувалася у контексті політики "воєнного комунізму". Більшовики розуміли, що нескінченно і безкарно вилучати матеріальні цінності у селян не вийде, неодмінно виникне загроза організованої чи стихійної протидії селянства політиці радянської влади. Попри те, що в українському селі панувало певне безладдя, діяли селянські спілки, існувала певна традиція селянських об'єднань. В існуванні небільшовицьких організованих форм життя у селі комуністична влада вбачала величезну загрозу для себе. Більшовики розпочали ліквідувати всі

форми селянської самоорганізації. У 1919 році припинила існування Селянська спілка як цілісна структура. На початку 1920-х років селянські спілки були остаточно розгромлені. "Існування цієї "реальної організації мас" села докорінно суперечило політиці режиму, спрямованого на розкол селянства. Тому селянські спілки були проголошені контрреволюційними, куркульськими організаціями, основною метою яких була "боротьба з диктатурою пролетаріату" [13]. Ідея діяльності селянських спілок відкидалася владою абсолютно. На початку 1921 р. ЦК РКП(б) надіслав до місцевих партійних організацій директиву, в якій селянські спілки кваліфікувалися як ворожі радянській владі [14]. Думка про створення селянських спілок була виразником усього селянства. Ця ідея висувалася ледь не на всіх громадських зібраннях, які відбувалися за участі селян. У другій половині 1920-х років потребою створення селянських спілок переймається селянська молодь, особливо ті молоді люди, що навчалися у вищих навчальних закладах. Інтелекція з селянських кіл у навчальних закладах Києва, Харкова та інших міст вела посилену роботу зі створення селянських спілок, "Українських селянських об'єднань" [15].

Намагаючись не допустити політичного об'єднання селянства для захисту власних інтересів, завдаючи значних матеріальних збитків шляхом масових реквізицій, радянська влада залишала селянам один шлях протидії – збройну боротьбу. Повстанська боротьба 20-х років ХХ століття стала одним з проявів згуртування українського селянства для захисту свого життя і зароблених важкою працею матеріальних статків. Повстанську боротьбу українського селянства можна розглядати як масове, але неоднорідне явище. Важко підрахувати реальну кількість повстанських загонів і отаманів, що діяли в Україні у 20-ті роки. Наприкінці 1920-го на початку 1921 рр. у повстанських формуваннях налічувалося, за офіційними радянськими даними, понад 100 тисяч чоловік [16]. Воєнне лихо, яке спіткало українське село, змусило селянство шукати шляхів згуртування задля власного захисту. Проте слід зазначити, що селянська боротьба велася під різними ідеями й гаслами: від анархічних до державницьких.

Частина повстанських загонів, на думку чекістів, перебувала під проводом Центрального повстанського комітету, який координував дії окремих отаманів і мав зв'язки із закордонними організаціями. На місцях існували окружні повстанські комітети, очолювані в багатьох випадках колишніми офіцерами, представниками

селянської інтелігенції [17]. Спроби об'єднання повстанських загонів спостерігаються й на місцевому рівні. Загони об'єднувалися час від часу у невеликі "республіки" чи "січі" [18].

Одним з наймасовіших і добре організованих повстанських сил були загони Н.Махна. У 1920 р. у його війську налічувалося близько 11–15 тисяч бійців у Олександрійській, Миколаївській, Катеринославській, Харківській, Полтавській губерніях [19]. Об'єднатися в одну організовану силу повстанцям не вдалося – надто розрізненими були їхні гасла. Не було єдиної зміцнюючої сили, яка б могла всіх об'єднати.

Оскільки радянська влада мала справу не просто з поодинокими збройними виступами, а з масовою селянською боротьбою, то одним із заходів для придушення й недопущення розростання організованих повстань стає політика, спрямована на розшарування й розбрат в українському селі. Офіційні радянські постанови, інструкції, накази наголошують на важливості саме цього аспекту протиселянської боротьби. Так, наприклад, в "Інструкції до наказу про призначення відповідачів у населених пунктах, прилеглих до залізниць", затвердженій ВУЦВК у 1921 році, йшлося: "Мати на увазі, що головною метою створення інституту відповідачів є аж ніяк не негайний розгром бандитизму шляхом репресій, що є нездійсненним, а внесення розбрату та розшарування до села" [20]. Нацьковування селян одне на одного стало невід'ємною частиною радянізації українського села у 1920-х роках. Політика радянської влади, спрямована на внесення розбрату в село мала широкий спектр заходів, для здійснення яких бралися до уваги відмінності у соціальному, майновому стані, розбіжність поглядів на соціальні процеси і зміни в суспільстві. Радянізаційні процеси в українському селі передбачали ряд заходів політичного, економічного, соціального характеру. Невід'ємною складовою радянізації початку 1920-х років були масові репресії селян. Зокрема, 20 квітня 1920 р. Раднарком УСРР прийняв "Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями". Інструкція рекомендувала у разі неприхильного ставлення селянства до Червоної Армії застосовувати арешти, ув'язнення, майнові й продовольчі контрибуції, розстріли, знищення сіл [21]. "Політика так званого воєнного комунізму, що ґрунтувалася на практично нерегульованих продрозкладках і була позаекономічним засобом втручання держави у приватне господарство селян, звичайно супроводжувалася штучними захо-

дами по соціально-майновому розшаруванню українського села. 1920-й рік пройшов "під знаком ліквідації куркульства: ділили землю, худобу, майно", і все це розподілялося серед незаможників, як нагорода за лояльність до нової влади" [22].

Перехід від політики "воєнного комунізму" до непу, оголошений у 1921 році, не відразу припинив збройне протистояння між радянською владою і українським селянством. Посухи, неврожаї, вилучення продовольчого податку насильницькими методами, – все це сприяло невдоволенню селянства і підживленню повстанського руху протягом найближчих років. Попри це, селяни відчували певне полегшення в економічному житті. Цей факт, а також відсутність єдиного центра керівництва повстанського руху, погано організований характер повстанської боротьби, військовий і репресивний апарат радянської влади прискорили згасання повстань. Селяни мусили шукати нових, мирних форм боротьби для згуртування і відстоювання власних інтересів у протистоянні з владою. Про те, що протистояння влади і селянства не припинилося, а лишень перейшло в іншу площину, свідчить характер політики більшовиків щодо українського села у середині – другій половині 1920-х років. Слід пам'ятати відому тезу В.Леніна про те, що неп – тимчасова поступка перед необхідністю повернення до нового терору – економічного. Головний тиск на селянство в середині 20-х років полягав у економічній сфері. Протистояння влади і села проявляється у ці роки у соціально-політичному житті. Інтереси більшовиків на селі відстоювали комнезами, сільські ради, партійні та комсомольські організації. Слід детальніше зупинитися на характеристичі цих організацій, чи сприяли вони консолідації селянства або ж несли йому загрозу.

Селянські ради почали створюватися в Україні наприкінці 1917 – початку 1918 рр. під впливом більшовиків. Протягом 1918–1920 років ради зникали й з'являлися знову. Згідно постанови V Всеукраїнського з'їзду рад у лютому 1920 р. місцеві ради змінювали тимчасові надзвичайні органи влади – військово-революційні комітети [23]. Причина подібної зміни полягала, очевидно, в тому, що радянська влада не хотіла поклатися на будь-які виборні органи, оскільки в умовах війни проти селянства важко було контролювати виборчий процес, а вільні вибори до рад могли дати негативні для більшовиків наслідки. Після зміцнення радянської влади в Україні відновлюється діяльність сільських рад, які отримують адміністративні функції в селі. Попри те, що

сільради були виборними органами, вони перебували майже цілковито під контролем більшовицької влади, бо членами сільрад ставали лояльні до держави особи. Про те, як в Україні здійснювалися вибори до рад свідчать спогади очевидця: "Маси брали участь у виборах лише до низових організацій чи установ. Виборцям було розіслано картки, в котрих було вказано, хто й куди повинен звертатися на вибори. На зібраннях виставляли кандидатури й вибирали голову сільради й делегатів на районний з'їзд. На районному з'їзді вибирали голову районного виконкому і делегатів на окружний з'їзд і т.д. Через густе сито просівали народних вибранців і тому, звичайно, на горі, на комуністичному Олімпі, "всьо абстаіт благополучно" [24]. Слід врахувати, що органи влади формували списки осіб, позбавлених виборчих прав. Шалена кампанія була спрямована на те, щоб до рад не потрапили представники заможного селянства. У 1926 р., коли розпочалася перша після війни широка виборча кампанія, відповідальність за проведення виборів покладалася на місцеві компартійні організації. ЦК ВКП(б) 8 лютого 1926 року розіслав до губкомів та крайкомів телеграму з вимогою "посилити увагу щодо більшої участі робітників у перевиборах, а також щодо організації передвиборчих зібрань бідноти й батрацтва, залучаючи на них радянський актив середняків" [25]. Іншими словами, партійне керівництво мало забезпечити проходження на виборах до рад усіх рівнів потрібних кандидатур. Це, значною мірою, вдалося. Як приклад можна навести дані Сумського окружного комітету КП(б)У про результати виборчої кампанії до сільрад округу за січень–лютий 1926 р. У результаті перевиборів до 110 сільрад було обрано 2475 членів сільських рад, з них: 538 бідняків (21,8%), 997 середняків (40%), 55 заможних (2%), членів КНС – 494 (20%), членів КП(б)У – 276 (11,2%), членів КСМ – 47 (1,9%) [26]. Резолюція пленуму Конотопського окружного комітету КП(б)У за травень 1927 р. констатувала, що "кампанія перевиборів Рад на селі відобразила зміцнення політичного становища". У резолюції зазначалося, що завдяки діяльності партійних органів та КНС у окрузі вдалося отримати такі результати виборів до сільських рад: 50,48 % бідняків та 37,4% середняків. Документ констатує про активність на виборах заможного селянства ("куркулів"), яке прагнуло обрати своїх кандидатів до сільрад. У резолюції також йдеться про "своєчасне реагування" окрпарткому та небажаний для влади перебіг виборів" [27]. Радянські документи

підтверджують, що селянство бере активну участь у висуванні кандидатур до сільрад, але шляхом маніпуляцій влада отримує потрібний для себе результат. Контрольованість сільрад більшовиками викликала невдоволення серед селянства. Ще на початку 20-х років серед селян шириться ідея "рад без комуністів". Ідея вільних виборів, вільного представництва не була реалізована, оскільки це було неможливо за умов існування тоталітарної влади.

Важливу роль у процесі радянзації села відігравали створювані більшовиками комітети незаможних селян (КНС). Ці організації були утворені на підставі закону від 9 травня 1920 р. КНС мали широкі повноваження на селі. Постановою ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. комнезами були оголошені організаціями державного значення. Це пояснюється загостренням ситуації в українському селі. Більшовикам потрібна була надійна опора для здійснення своєї політики і придушення організованого селянського руху. Граючи на майновій нерівності селянства, більшовики нацьковували бідніші прошарки на заможніші, вносячи розбрат у село. "Практика показувала, що наймити і селяни-бідняки зовсім не цінують своєї пролетарської якості. За будь-яких обставин вони прагнули стати господарями на землі. Свої довгострокові інтереси вони пов'язували не з більшовиками, а з селянством. Через це більшовики намагалися не тільки розколоти селянство, але й не допустити утворення в селі специфічних селянських організацій" [28]. КНСи приваблювали маргінальний елемент на селі, що ладен був поживитися за чужий рахунок.

Комнезами сприяли здійсненню продрозкладки на селі. Частина вилучених продуктів залишалася для потреб комнезамів. КНС здійснювали облік майнового стану, кількості землі у селян. Особливу увагу ці організації звертали на так званих "куркулів" (матеріальний стан, кількість і вік членів родин). Комнезами на власний розсуд могли здійснювати конфіскацію "лишків", рухомого та нерухомого майна. Такі широкі повноваження призводили до того, що КНС захоплювалися розкуркуленням. Із постанови президії Конотопського повітвиконкому від 7 червня 1922 р.: "Видно прагнення Комнезамів взятися до зрівнялівної дільби згідно стану домогосподарств на 1922 рік. Списки [розкуркулених – авт.] законної сили не мають... Запропонувати Волвиконкомам та Волкомнезамам не захоплюватися розкуркулюванням і не руйнувати середняцького господарства" [29]. Як бачимо, іноді навіть владі доводилося стримувати апетити

комнезамів. Траплялися й інші випадки, які змушували радянську владу втручатися в діяльність КНС, яка не відповідала інтересам більшовиків. На Волині чекістами було затримано отамана Цирюка, який, зайнявши посаду голови КНС в селі Кам'яний Брід, оголосив цей комітет посередницьким органом між бідним і заможним селянством та запропонував ділити поміщицьку землю лише за згодою її власника [30].

Упровадження непу комнезами зустріли вороже. Існування КНС за нових соціально-економічних відносин ставало непотрібним. Комнезами почали втрачати адміністративні функції і перетворювалися на громадські організації виробничого типу. Законодавчо це було закріплено ВЦВК і РНК УСРР 16 листопада 1925 року. Комнезами не припинили існування. Вони ще відіграють свою роль у боротьбі влади проти селянства. Наприкінці 20-х років роль комнезамів починає знову зростати. Під час заготівельної кампанії 1928–29 рр. посилюється владний тиск на селянство. Напередодні були здійснені чистки КНС від ненадійного, заможного елемента. Так, наприклад, на кінець 1929 р. в Глухівському окрузі зі складу цих організацій було усунуто 2069 чоловік [31]. Комнезами з новою силою взялися втілювати свої прагнення поживитися за чужий рахунок. У "Відомостях про участь К.Н.С. і бідноти у наступі на кулака" Конотопського окружного комнезаму від 20 лютого 1929 р. зазначається: "Нами помічено, що біднота в деяких місцях має тенденцію до розкулачування. Така помилковість організаціями КНС виправляється шляхом роз'яснення таким біднякам політику наступу на кулака з економічного боку" [32]. Нетривалий час цей "наступ" тривав лише з економічного боку. Невдовзі посилитися репресії щодо селянства. На комнезами покладалася важлива роль у процесі колективізації сільського господарства і розкуркулювання. Діяльність комнезамів полягала від пропаганди до репресій селян, які не бажали віддавати свою землю й майно державі, висловлювали незгоду з політикою більшовиків. Комнезами проіснували до 1933 р., виконавши свою антиселянську роль, відведену владою.

В українському селі 1920-х років існували й інші санкціоновані владою селянські об'єднання. Згідно Земельного кодексу 1922 р. в Україні засновувалися земельні господарства, які були земельно-господарськими об'єднаннями всіх селянських господарств. Земельна громада відрізнялася від старої сільської громади, що виконувала свого часу низові адміністративні функції з обраним

сільським сходом старостою. Земельна громада мала виконувати лише функції територіального об'єднання селян-землекористувачів. Слідкувала за доцільним використанням земельних угідь, регулювала земельні відносини тощо. Український селянин мав право на користування землею лише в якості члена земельної громади. Межі громади не завжди співпадали з межами повноважень сільраді. Проводячи паралелі зі старою сільською громадою, селяни іноді називали уповноваженого громади старостою. Земельна громада була демократичним об'єднанням, маючи за найвищу владу загальні збори. Для втілення постанов громади загальні збори обирали правління або уповноважених громадян на 1 рік. Уповноважений був представником громади у відносинах з державою, кооперативними об'єднаннями, приватними особами. Прагнучи залучити селянство до колективних господарств, радянська влада розуміла, що земельна громада, яка представляла інтереси селянства, стане на перешкоді примусовій колективізації. Наприкінці 1920-х років влада здійснює наступ на право земельних громад. Поступово громади починають потрапляти у залежність від сільрад. Кошти і майно земельних громад стають на заваді радянській владі. Постановою Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. у районах суцільної колективізації земельні громади були ліквідовані з перенесенням їхніх прав та повноважень на сільради. Таким чином було усунуто хоч і санкціоновані владою селянські об'єднання, але небезпечні своїми демократичним характером як виразники селянських інтересів [33].

У відносинах радянської влади і селянства спостерігаються намагання більшовиків не лише фізично й економічно вплинути на село, але й масові кампанії, щоб переконати селянство про більшу ефективність нових моделей соціально-економічного та політичного життя. Щоб створити імідж демократичності нової влади, проводиться велика кількість різних зборів, конференцій. З початку 1920-х років владою запроваджується скликання позапартійних селянських конференцій з метою моніторингу настроїв селянства, посилення більшовицьких впливів на селянство. На конференціях розглядалися актуальні питання, що стосувалися державної політики. З самого початку робота конференцій почала набирати небажаний для більшовиків характер. Неприємність для влади полягала в тому, що серед делегатів конференцій був представлений не лише різнобарвний соціальний контингент селянства, але й різні політичні вподобання. Делегати на конфе-

ренції обиралися зборами села. Соціальний склад конференцій свідчить, що селянство делегує на зібрання представників різних прошарків населення. Представники провладних організацій, як, наприклад, КНС, становили на конференціях меншість, що відповідало дійсному авторитетові їх в українському селі. Селянські конференції перетворилися на арену боротьби за інтереси села, всупереч політиці радянської влади. Насамперед, селяни піднімали питання важкого податкового тягаря, економічного тиску на село. Висувалися вимоги ліквідації комнезамів. Представники бідніших верств села вимагали перерозподілу землі. Окремо підіймалося питання привілейованості робітництва у державі у порівнянні з селянством. Лунали вимоги чистки низового радянського апарату, до чого спричиняли масові зловживання, безкарність, насильство над селянами. Конференції ставали чи не єдиною можливістю для селян висловити свої сподівання на покращення життєвого рівня, вільного обговорення всіх проблем, від яких потерпало українське село. Радянська влада не надала селянським конференціям права законодавчої ініціативи, а, отже, впливу на державну політику вони не мали. Попри те, можливістю заявити про свої негаразди, обговорити й накреслити шляхи їх вирішення, іноді, всупереч позиції влади, селяни користувалися охоче. Розуміючи, що проведення селянських конференцій сприяє згуртуванню українського селянства, у другій половині 20-х років такі зібрання проводяться дедалі рідше. У 1927 році конференції зовсім припинили скликати [34].

Політика радянської влади щодо українського села була спрямована на розшарування і розбрат селянства. Попри утвердження у 1920-х роках в Україні тоталітарної влади, селянство, яке зазнало поразки у збройній боротьбі проти більшовиків, не залишило спроб досягти згуртування для відстоювання своїх цілей мирним шляхом. Попри заборону діяльності селянських спілок, ідея їх створення побутувала серед українського селянства до кінця 1920-х років. Не маючи можливості організувати селянські об'єднання, українське селянство було змушене брати участь у суспільно-політичному житті лише через легальні структури, узаконені владою. Такі організації, як сільські ради, комнезами, свою діяльність здійснювали відповідно до інтересів влади. Селянські конференції 20-х років, що не мали законодавчої ініціативи, були єдиною узаконеною можливістю селян висловлювати свої потреби, проблеми. Остерігаючись того, що конференції

об'єктивно сприяють згуртуванню селянства, що може стати на заваді заходам радянської влади в українському селі, наприкінці 20-х років ці зібрання припинили скликати. Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що спроби згуртувати українське селянство відповідно до потреб радянської влади наштовхувалися на протидію власне селянських об'єднань, що відповідали саме інтересам українського села, а не обслуговували державні політичні інтереси. Заходи держави і заходи селянства були спрямовані на згуртування селянства, але вони переслідували різну мету. Якщо власне селянські об'єднання прагнули захищати селянські інтереси, то комуністична держава переслідувала зовсім іншу мету – визиск українського села, цілковите підпорядкування його державі.

Література

1. Історія українського селянства. – Т. 2. – К., 2006.
2. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). – К., 2003.
3. Іванущенко Г.М. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. – Суми, 2001.
4. Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 – июнь 1941: Сб. документов и материалов / [Сост.: Е.В.Великород, Л.Г.Довжинец, И.А.Ильченко и др.; Редкол.: В.Д.Скрыпник (отв. ред.) и др.]. – Х., 1983.
5. Архієрейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – №½(10/11). – С. 87–127.
6. Ганжа О. До питання створення та діяльності селянських спілок в Україні на початку 20-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 59–65.
7. Ганжа О.І. Спроба політичного об'єднання селянства України в роках непу // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.– К., 2003. – Вип. 9. – С. 214–227.
8. Кривко І., Лях С. Селянські організації в Україні у першій чверті ХХ ст. // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 251–255.
9. Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу української революції (1917–1921 рр.) // Український історичний журнал. – 2005 р. – №6. – С. 89–94.
10. Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу української революції (1917–1921 рр.) // УІЖ. – 2005 р. – №6. – С. 88–89.
11. Кривко І., Лях С. Селянські організації в Україні у першій чверті ХХ ст. // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 253.
12. Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу української революції (1917–1921 рр.) // УІЖ. – 2005 р. – №6. – С. 93.

13. Ганжа О. До питання створення та діяльності селянських спілок в Україні на початку 20-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 61.
14. Там само. – С. 61.
15. Ганжа О.І. Спроба політичного об'єднання селянства України в роках непу // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 224.
16. Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – №½ (10/11). – С. 90.
17. Там само. – С. 91–92.
18. Державний архів Сумської області, фр. 1705, оп. 2, спр. 1, арк. 9-30; Фр. 3098, оп. 1, спр. 7, арк. 53; Іванущенко Г.М. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. – Суми, 2001. – С. 61; Сірик Г. Вороніж та його околиці. – Торонто, 1989. – С. 88.
19. Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – №½ (10/11). – С. 92.
20. ДАСО, фр. 1241, оп. 2, спр. 8, арк. 24, 26.
21. ДАСО, фр. 3098, оп. 1, спр. 7, арк. 53.
22. Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – №½ (10/11). – С. 91.
23. Кривко І., Лях С. Селянські організації в Україні у першій чверті ХХ ст. // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 253.
24. Лист з України // Тризуб. – 1926. – №33. – С. 25.
25. Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 – июнь 1941: Сб. документов и материалов / [Сост.: Е.В.Великород, Л.Г.Довжинец, И.А.Ильченко и др.; Редкол.: В.Д.Скрыпник (отв. ред.) и др.]. – Х., 1983. – С. 53.
26. Там само. – С. 70.
27. Там само. – С. 83.
28. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938). – К., 2003. – С. 100.
29. ДАСО, ф. 4611, оп. 1, спр. 282, арк. 4.
30. Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – №½ (10/11). – С. 89.
31. ДАСО, ф. 1241, оп. 2, спр. 8, арк. 24, 26.
32. ДАСО, ф. 4687, оп. 1, спр. 165, арк. 4–5.
33. Калініченко В.В. Земельна громада // Історія українського селянства. Т. 2. – К., 2006. – С. 44–69.
34. Ганжа О.І. Спроба політичного об'єднання селянства України в роках непу // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 214–221.

Анархісти на Північному Лівобережжі України на початку ХХ століття

Діяльність такого специфічного політичного напрямку, як анархізм, на сьогодні значною мірою призабута. Чи то ідеї його неактуальні в наш час глобалізації і посилення взаємної залежності всіх від усіх, чи то мода на інтелектуальний радикалізм перейшла в мистецтво та літературу. Напевно, діють обидва чинники. Так чи інакше, звертаючись до подій столітньої давнини, доводиться констатувати, що в кінці ХІХ – на початку ХХ століття анархічні ідеї неабияк впливали на частину українського суспільства, переважно молодь. Один із діячів цього напрямку мав значні підстави написати у спогадах, що "особенно на Юге и на Западе России не было городка, где бы не было значительных анархических организаций" [1]. Чернігівська губернія не була винятком, відчуваючи на собі дію загальноімперських настроїв.

Історіографія анархізму, як течії суспільного руху в Україні, якраз може похвалитися століттям свого розвитку. Свідомо ухильючись від робіт теоретичного плану, які не пов'язані з темою нашого дослідження, назвемо лише ті, що торкаються увагою діяльності місцевих осередків анархістів різних напрямів в Україні. Це праці Адлера Т. "Анархізм" 1907 року, Кульчицького Л. [2], Цокколи Г. "Анархізм" та ін. Цими дослідженнями закладено основи вивчення анархізму як самостійного суспільно-політичного руху. Наступний етап припадає на 20–30-ті роки, коли з'являється ряд праць представників анархістського руху. Серед них практичну діяльність організацій анархістів висвітлюють статті та брошури Генкіна І, Сандомирського Б. [3] та ін. Якщо ці автори ідеалізують анархізм, то радянські історики Горєв Б., Равич-Черкаський Б., Яковлев Я. [4] та ін. намагались довести ідейно-політичний крах анархізму, пов'язати його з явищем нещодавно придушеної махновщини і дискредитувати як опонентів більшовиків. З кінця 30-х років ХХ століття вивчення анархізму у радянській історичній літературі практично припинилось. Лише у 60-ті – 80-ті роки вчені повертаються до цієї теми. У цей час з'явилися монографії Коміна В.В., Корноухова Е., Худойкулова М., Канева С. [5]. Позитивною стороною цих досліджень було залучення ряду нових джерел, відстеження розвитку анархістського руху в широкому історичному контексті.

Однак висновки мусили неминуче узгоджуватися з офіційною марксистсько-ленінською ідеологією.

Власне в українській історичній науці прорив у вивченні анархізму стався лише на рубежі 80–90-х років у зв'язку з появою праць Волковинського В. та Верстюка В., присвячених махновському руху, а також дослідження Савченко В.А. [6]. Відзначимо вагомий внесок у розробку даної проблеми Лебеденка О.М., який ґрунтовно дослідив ідейно-організаційні витоки анархістського руху, діяльність еміграційних об'єднань анархістів, розвиток анархічного руху в Україні від виступів народників до розгортання революції 1917 року [7]. Не можна не відзначити висвітлення проблем зв'язку анархічного руху з тероризмом у нещодавній колективній монографії "Нариси з історії політичного терору..." [8].

Оглянувши наявну літературу, попри значний доробок дослідників, доводиться констатувати недостатню увагу до місцевих і регіональних аспектів діяльності анархістів, за винятком Києва і Одеси, детально висвітлених у праці Лебеденка, а також гуляйпільського центру, на який звертали увагу дослідники махновського руху. Стосовно інших міст та місцевостей, зокрема Чернігівщини, в літературі наявні ціла низка неточностей та загалом ігнорування місцевих деталей, що було зрозуміло з огляду на центральну мету цих досліджень.

З огляду на вищесказане, метою нашої статті визначимо висвітлення діяльності представників анархічного руху в Чернігівській губернії від появи їх у даній місцевості до занепаду активності у міжреволюційний період 1907–1914 рр.

Першим і головним центром діяльності анархістів на Лівобережжі, як справедливо зазначає О.Лебеденко, став Ніжин. Це місто стало першим осередком їх пропаганди загалом на українських землях. На думку вченого і за матеріалами спогадів, діяльність анархістів тут розпочалася в кінці літа 1903 року і була пов'язана з лондонською групою "Хліб та воля" [9]. Представник групи, названий у спогадах товаришем Р., планував утворити анархічні групи серед селянства і робітників. Однак на перших порах свою увагу він зосередив виключно на учнях місцевих навчальних закладів [10]. Література анархістів почала надходити в Ніжин лише в 1905 році, тому Р. довелось витримати нелегку конкуренцію. Ще раніше, взимку 1902–1903 рр. у місті розгорнулася активна діяльність Революційної української партії (РУП) та Бунду, дещо пізніше – російських соціал-демократів та есерів.

Втім, можливо, що для декого з гаряче налаштованої учнівської молоді революційна література цих партій стала якраз перехідним етапом до сприйняття анархістських поглядів, привабливих своїм радикалізмом. В усякому разі, за даними Лебеденка О., серед перших ніжинських анархістів нараховувалось п'ятеро колишніх рупістів [11] (зазначимо, що більшість із них навряд чи перебувала в РУП більше як рік, оскільки спогади та партійні документи свідчать про виникнення організації РУП у Ніжині не раніше 1902 року [12]). До весни 1904 року група фактично була сформована. До її складу увійшли кілька гімназистів, два випускники технічного училища і випускник нижчої агрономічної школи. Через учнів училища та Борзнянської агрономічної школи група встановлює контакти з селянами Ніжинського, Борзнянського та Конотопського повітів. Незабаром її поповнили також декілька випущених з чернігівської в'язниці робітників, за допомогою яких частину "маси" ніжинських ремісників та працівників майстерень анархісти відкололи від соціал-демократичного середовища на свій бік.

Набравшись сил, з осені анархісти розпочали видання (напевно, на гектографі) і розповсюдження серед селян та солдатів прокламацій. Відомі дві з них: "До запасних" та "До солдатів" [13]. Члени гуртка анархістів пропагували серед робітників комуністичні ідеї, ратували за руйнування існуючого державного і суспільного ладу, орієнтуючись на анархістів бакунінсько-кропоткінського напрямку, який представляла група "Хліб та воля" [14]. Виключаючи з програми експропріації у приватних осіб, вони визнавали тільки великі експропріації у держави. В усякому разі, так було на початку.

Взимку 1904–1905 рр. ніжинським анархістам вдалося встановити зв'язок із закордонними колегами, які постачали їх нелегальною літературою, грошми та зброєю. Спільно з їхнім представником вони започаткували партійну роботу у Києві. Разом із кийвськими анархістами ніжинці прийняли рішення про видання власного органу – журналу "Набат". Редакція його розмістилась у Києві, гроші надали колеги з-за кордону, а от друкарню було обладнано у селі Курилівка Ніжинського повіту в будинку священика Лісовського, мабуть, щоб у сільській глибинці уникнути пильного ока агентів охоранки. Обладнання для друкарні добули по-анархістськи просто: пограбували друкарню Глезера у Ніжині. У журналі планували публікувати теоретичні роботи основопо-

ложників анархізму, кореспонденцію з головних центрів руху та з-за кордону [15]. Так із розгортанням революційного руху у першій половині 1905 року ніжинська група стає учасником формування підпільної мережі анархічних осередків півдня і заходу європейської частини Російської імперії, частково безпосередньо, частково, мабуть, через київський центр. Найтіснішими були контакти з Білостоком, Катеринославом (кореспонденція з яких увійшла до першого номеру журналу "Набат"), а також із Одесою.

Під впливом початку революційної боротьби на початку 1905 року ніжинські анархісти переходять від агітації до конкретних дій. Приводом стали заворушення у вищих і середніх навчальних закладах, які підштовхнули до боротьби молодших учасників осередку. 21 березня директору чоловічої класичної гімназії Гельбеке надійшов лист від "групи учнів.. анархістів-комуністів" з повідомленням про рішення групи припинити заняття до 1 вересня, не зупиняючись перед застосуванням сили і "не обращая внимания ни на какие жертвы, и на всякий случай белого террора отвечая красным..."[16]. Того ж дня надійшов лист завідувачому гімназією з погрозою "изъять вас из обращения". Коли ж адміністрація скликала нараду з батьками, учні висунули до батьків звернення з вимогою реформ у житті школи (правда, трохи поміркованіших, можливо, вони приймалися на загальних зборах учнів)[17].

Влітку 1905 року ніжинська група нараховувала уже 40 осіб, поступаючись, правда, своїм впливом соціал-демократичним організаціям Бунду, РУП та РСДРП. Щоправда, наявні матеріали дають підстави припустити, що діяльність групи протікала досить нерівномірно: з підйомами під час концентрації сил, і спадами під час від'їзду чи арештів провідних робітників. Такий спад фіксується на початку літа 1905 року.

Одним із найактивніших діячів групи був юнак Костянтин Хелмовський, син військового лікаря. Саме під його керівництвом, за даними жандармів, була установа друківня в Курилівці, він тримав зв'язок із закордоном, з Києвом та іншими містами, куди часто виїжджав та жив під чужими паспортами. Він же намагався пропагувати анархізм серед солдатів, складав і поширював прокламації. Є припущення, що він був зв'язаний із відомим діячем київського і московського центрів анархізму Овсієм Таратутою. К.Хелмовський організував також бойову дружину ніжинського осередку [18].

Того ж літа гурток перейшов від теорії до практики терористичної боротьби. Перший відомий акт терору ніжинських анар-

хистів – збройний замах на поліцейського пристава Крещановського в Ніжині у липні місяці. Ними ж, якщо вірити спогадам, був влаштований страйк робітників друкарні Глезера, під час якого було викрадено деталі для підпільного видання. Втім, жандарми теж даремно хліб не їли. Уже 12 серпня поліція дісталася до підпільної друкарні, арештувавши набірника, Є.Гелецького (за-судженого за збройний опір), і конфіскувала увесь наклад свіжого №1 "Набату". За місяць, 12 вересня, поліція вистежила чотирьох анархістів з Білостока, що приїхали в Ніжин і оселились на квартирі, де жив Никон Пащенко (колишній член одеської анархічної групи), і оточила їх. Під час перестрілки Никон був убитий, а четверо арештовані; важко поранено також двох городових. Решта учасників групи вирішила завдати удару у відповідь. 22 вересня вони за участю Хелмовського підірвали приміщення поліцейської дільниці у місті [19].

Діяльність анархістів мала двоїстий вплив. З одного боку, В.Комін та О.Лебеденко правильно зауважили, що порівняно з більш поміркованими програмами соціал-демократичних організацій і стриманою практичною діяльністю, сміливі дії анархістів завойовували для них популярність серед частини революційно налаштованих мас. З іншого ж боку, у звіті ніжинського комітету РУП за жовтень 1905 року зазначалося, що поміркований загал населення міста почав відходити взагалі від революції: "...ще одно зло надокучає нам. У нас є анархісти. За останні часи дії їхні (стрільба в пристава і городовика, підрих поліц. частини і вбивство двох простих городовиків) деморалізують працю. ... маса перелякана. ... квартирні умови стали неможливими; коли хто наймає кімнату, хазяїн попереджає, щоб не було зібрань. Населення озлоблене проти "демократів", як зовуть усіх революціонерів" [20]. Само собою, це налаштовувало проти анархістів навіть найближчі політичні сили, ускладнюючи їх роботу.

Арешти восени 1905 року значно послабили ніжинських анархістів, тому О.Лебеденко вирішив, що в кінці 1905 року активна діяльність їх у Ніжині припинилась. Очевидно, на його дані опирався і покійний В.Волковинський у "Нарисах з історії політичного терору...", стверджуючи, що у той час анархістський тероризм у Ніжині припинився [21]. Це твердження донині переписується без перевірки дослідниками анархізму [22]. Проте виявлені нами в жандармських архівах документи його цілковито заперечують. Донесення жандармського ротмістра Бакуринського з Ніжина за 22

січня 1906 року повідомляє, що на той час Хелмовський продовжував гуртувати навколо себе групу анархістів. Як і раніше, більшість її учасників були зовсім молодими юнаками, які горіли бажанням революційної діяльності, не задумуючись над питаннями теорії і моралі. Члени групи продовжували цілеспрямовано пропагувати свої погляди серед вояків ніжинського гарнізону. У листопаді–грудні 1905 року цим активно займався П.Дубелев, арештований 9 січня 1906 року [23].

Частина учасників осередку, будучи учнями або випускниками ніжинських шкіл, вирішили знову перенести боротьбу безпосередньо у навчальні стіни. Для цього анархісти Лев Медведєв і Федір Нечаєвський начинили піроксиліном бляшанку, яка 18 січня вибухнула в печі Ніжинського технічного училища. Крім терору проти організацій, планувались також акції проти посадових осіб. Під керівництвом 17-річного гімназиста Аврама Сорокіна та за участю 21-річного Г.Безручка у лютому 1906 р. готували пограбування Ніжинської поштово-телеграфної контори, але поліція дізналась про наміри групи і вжила заходів безпеки, через що акцію не було проведено, а 4 березня 1906 року вищеназваних активістів арештували [24]. Та терор на цьому не припинився, 12 березня відбувся вибух у стінах гімназії, який жандарми теж приписували анархістам.

Ніжинський осередок терористів у 1906 р. продовжував підтримувати активний зв'язок з іншими центрами, головним чином з Києвом. У кінці травня 1906 року колишній учень Ніжинського технічного училища Георгій Брухан-Чернявський привіз звідти до Ніжина 10 револьверів, 7 з яких роздав співучасникам групи, а решта три разом з патронами були виявлені 30 травня при обшуку [25]. Висланий у Прилуки, він не припинив революційної діяльності. У 20-х числах липня того ж року Георгій знову прибуває в Ніжин для участі в нарадах анархічної партії (можливо, від прилуцького осередку?), але був знову затриманий 22 липня.

Анархісти не обмежувались Ніжином, намагаючись поширити організацію і на інші міста краю. Так, 2 серпня 1906 року до Чернігова прибув есер П.Рославцев разом з Андрієм Прусаковським, який за даними Київського охоранного відділення належав до партії анархістів-комуністів. Невідомо, чи були успішними взагалі ці спроби, але того разу наступного ж дня обох арештували [26]. Правоохоронні органи вели з анархізмом нещадну боротьбу, намагаючись у зародку припиняти його активність. Проте ні-

жинська організація продовжувала активне поширення своїх ідей словом і ділом. Відомо, що в 1906 році її лідер Петро Боровський мав зносини з Києвом, Одесою і Катеринославом, а у жовтні місяці виїздив для організації партії анархістів у Конотопі. У Ніжині ним велась активна пропаганда серед населення передмістя Овдіївки.

Не полишала партія і свого "фірмового способу" – терористичної боротьби. Аналіз її на Чернігівщині підтверджує спостереження Н.Панченкової, що в кінці 1905 – на початку 1906 року відбувається як розквіт анархістського руху, так і розквіт широкого розповсюдження експропріацій, які поступово набули відверто кримінального характеру [27], причому ніжинські анархісти не лише пережили в цьому відношенні таку ж саму еволюцію, як і інші подібні групи, але, як уже говорилося, навіть перша їх акція (викрадення шрифту) була здійснена з приватної друкарні. Красномовний витяг із характеристики жандармським донесенням провідника групи: "Боровский Петр Филиппов, сын дьякона, 17 лет. Состоит в партии анархистов-экспроприаторов. Участвовал в ночь с 12 на 13 марта 1906 года в ограблении вдовы подполковника Строева. 14 апреля 1906 года участвовал в ограблении жены чиновника Якимова. 1 декабря 1905 года ограбил на улице купца Болотникова. Участвовал в покушении на ограбление евреев Бе[лимбас] и Симонова – 25 июня сего года. Зимой принимал участие в намерении ограбить Нежинскую Почтово-Телеграфную Контору..."[28]. Показова одна з останніх відомих акцій терористів. 6 листопада Боровський, Борисенко Г., Сендеровський В. та Шнейдер Герш (найстарший, 19 років) намагались пограбувати на залізничній станції Ніжин артільника Покотинського. Спроба чомусь не вдалась, нападники залишили на місці злочину палицю і пальто, за якими і були впізнані [29].

За відсутністю матеріалів важко уточнити, до якого саме ідейного напрямку належали ніжинські анархісти у 1906 році. Можливо, це були безначальці, принципом яких була теза "Один рішучий акт – і все", прихильні до декласованих люмпен-пролетарів (показово, що серед арештованих у 1906 році ніжинських терористів не було жодного робітника, більшість безробітних). Цілком можливо також, що вони були прихильниками ідей групи "Чорне знамено", популярної в містах півдня імперії, що пропагувала методи "прямої дії" в ім'я негайного здійснення комунізму і проповідувала застосування економічного терору, але

на відміну від безначальців, визнавала необхідність для робітників продовжувати роботу на фабриках і в майстернях. На користь такого припущення говорить факт зв'язків ніжинців з Києвом, де керівну роль у групі анархістів-комуністів відігравав Іуда Гросман, головний ідеолог чорнознаменців. Інший лідер групи Соломон Каракозов підтримував контакти з Ніжином, а у лютому 1907 року навіть виїхав сюди в партійних справах, передавши свої функції в Києві іншому анархісту [30]. Щоправда, серед київських анархістів були й адепти безначальства. Не виключена також наявність у Ніжині прихильників безмотивного анархізму, які виступали за окремі або індивідуальні акти проти будь-кого з осіб, хто жив найманою працею.

На жаль, поки що не виявлено матеріалів, які дозволили б з'ясувати, коли саме закінчилась діяльність ніжинського анархічного осередку. Швидше за все, це сталось у 1907 або 1908 роках під тиском реакції. Втім, анархісти ще довго намагались опиратися ударам правоохоронців і продовжували залучати маргінальні елементи населення губернії до своїх лав. Останній відомий епізод цієї боротьби пов'язаний уже не з Ніжином. У липні 1910 року в Стародубі було затримано учасників "ініціативної групи анархістів Півдня" Адама Комаровського, Григорія Іващенко та Гр. Ковальського, які незадовго перед тим здійснили пограбування у Клинцях [31].

Наступний період діяльності анархістів на території Чернігівщини почався уже з настанням революційного 1917 року.

Таким чином, у перший період існування Ніжинська організація анархістів виступала в ролі першого і одного з основних центрів руху не лише в губернії, але і на Лівобережній Україні в цілому, доки навесні-влітку 1905 року це місце перебрав на себе київський центр. Група була інтернаціональною за своїм складом та ідеологією, мало вирізняючись з-поміж подібних осередків півдня імперії, за соціальною ж базою опиралась на учнівську молодь та радикальну інтелігенцію, втягуючи також в орбіту свого впливу частину робітничо-селянських мас. Варто зауважити завидну енергію, проявлену даним гуртком у цей час при нестачі літератури і коштів у боротьбі проти значно сильніших організаційно і матеріально соціал-демократичних організацій в умовах підпілля. Однак це піднесення на хвилях революційного запалу було нетривалим. Репресії правоохоронних органів, неконтрольоване застосування анархістами на практиці своїх

крайніх ідей і загальний спад суспільного захоплення революцією, яка несподівано показала своє інше, нелюдське обличчя, зумовили занепад і зникнення анархічної організації на території північного Лівобережжя України на межі 1900-х – 1910-х років.

Разом із тим, подальшого вивчення потребують питання пропаганди анархічних ідей серед сільського населення губернії, існування прихильників даного напрямку в інших містах краю; актуальне також уточнення останніх проявів анархічної діяльності на Чернігівщині і часу її припинення.

Література

1. А.Таратута. П.А.Кропоткин (Воспоминания) // Петр Кропоткин: Сборник статей / Под ред. А.Борового, Н.Лебедева. – Пб.; М.: Голос труда, 1922. – С. 164.

2. Кульчицкий Л. Современный анархизм. Изложение, источники, критика. – 1907.

3. Генкин И.И. Среди преемников Бакунина (Заметки по истории российского анархизма) // Красная летопись. – 1927. – №1. – С. 170–205; Сандомирский Б. Торжество антимилитаризма (К истории анархистского движения). – М., 1920.

4. Горев Б. Анархисты в России (от Бакунина до Махно). – М.: Молодая гвардия, 1930; Равич-Черкасский М. Анархисты. – 1930; Яковлев Я. Русский анархизм в великой русской революции. – Пг., 1921.

5. Комин В.В. Анархизм в России. – Калинин: Обл. типография, 1969; Корноухов Е. Борьба партии большевиков против анархизма. – М., 1981; Канев С. Революция и анархизм. – М., 1987.

6. Савченко В.А. Политика советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917–1920 гг. – Дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1990.

7. Лебеденко О.М. Анархізм в Україні в 1903–1908 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – №11; його ж: Анархізм в Україні (XIX – початок XX ст.). – К., 1994. – 76 с.; його ж: Історія анархізму в Україні (кон. XIX – нач. XX вв.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – 192 с.

8. Нариси з історії політичного терору та тероризму в Україні XIX–XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 950 с.

9. Лебеденко О.М. Анархізм ... – С. 32.

10. Придеснянский Л. Первые шаги анархизма на Украине // Альманах. Сборник статей по истории анархистского движения в России. – Париж, 1909. – С. 117–118.
11. Лебеденко А.М. История анархизма... – С. 64.
12. Кривобок О.П. Нарис історії РУП-УСДРП на Чернігівщині на початку ХХ століття – штрих до політичної історії регіону // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України, 2005. – Випуск Х. – С. 67.
13. Придеснянский Л. Первые шаги ... – С. 120.
14. Комин В.В. Анархизм в России. – С. 63.
15. Лебеденко А.М. История анархизма... – С. 65.
16. Цит. за Шкловский Г. Ученическое движение 1905 года на Черниговщине // Летопись революции. – 1925. – №4. – С. 66.
17. Там само. – С. 67.
18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАУК), ф. 1439, оп. 1, спр. 574, арк. 46, 158.
19. Лебеденко О.М. Анархізм ... – С. 35.
20. Кривобок О.П. Документи про партійне життя Чернігівщини у 1905 році // Сіверянський літопис. – 2004. – №4. – С. 58.
21. Нариси з історії політичного терору ... – С. 98.
22. Бабічева О.С. Анархічний терор в Україні на початку ХХ століття // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2007. – Вип. 9. – С. 13.
23. ЦДІАУК, ф. 1439, оп. 1, спр. 574, арк. 47, 51.
24. Там само, арк. 62, 63, 65, 69.
25. Там само, арк. 100, 111.
26. Там само, арк. 145.
27. Панченкова Н.О. Джерела фінансування терористичних угруповань в Україні на початку ХХ ст. // Історичні записки: Збірник наукових праць.– Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2006. – Вип. 12. – Ч. 2. – С. 223.
28. ЦДІАУК, ф. 1439, оп. 1, спр. 574, арк. 193.
29. Там само, арк. 191, 194–196.
30. ЦДІАУК, ф. 275, оп. 2, спр. 43, арк. 93 і зв.
31. ЦДІАУК, ф. 1439, оп. 1, спр. 1183, арк. 2, 5–6.

Діяльність Міністерства Польських Справ УНР (січень–квітень 1918 року)

Останнім часом кількість досліджень, які присвячені становленню Української Народної Республіки, зростає швидкими темпами. Незважаючи на це, малодослідженим залишається процес розбудови системи органів виконавчої влади УНР, який активізувався після проголошення незалежності IV Універсалом Центральної ради. Особливо актуальним у цьому зрізі є дослідження історії формування й діяльності міністерських структур національних меншин.

Дослідження історії діяльності Міністерства Польських Справ (далі – МПС) є науково обґрунтованим з декількох позицій. *По-перше*, це дає можливість проаналізувати особливості втілення в життя національно-персональної автономії польської спільноти УНР, яка була проголошена законом від 22 січня 1918 року. Включення цього нормативного акту до Конституції УНР окремим розділом зайвий раз свідчить, що для Центральної ради компроміс із національними меншинами був важливим фактором подальшого розвитку українського державотворчого процесу. Як зазначав І.Ф.Курас, це був перший прецедент у світовій практиці, який включав національно-персональну автономію в загальні конституційні рамки країни [12, с. 155]. *По-друге*, аналіз політичної тактики МПС, з одного боку, та ставлення до нього з боку українських владних кіл – з іншого, дозволяють виокремити нові аспекти українсько-польських взаємовідносин у площині офіційних стосунків УНР та урядового представництва польської національної меншини українських губерній. *По-третє*, особливості партійного складу МПС і його складні стосунки з польськими політичними силами проливають світло на формування міжпартійних стосунків у середовищі польської спільноти УНР. За своїм характером ці стосунки були надзвичайно динамічними, що обумовлювалось не лише гостротою ідеологічних розбіжностей, різним трактуванням національного і соціального факторів, але й кардинально протилежною та суперечливою реакцією на політичні кроки української влади.

Слід констатувати, що діяльність МПС, яка одночасно ілюструє реалізацію закону про національно-персональну автоно-

мію УНР, а також особливості суспільно-політичного життя польської спільноти українських губерній на початку 1918 року, залишається мало дослідженою.

Одним з небагатьох дослідників, який присвятив низку окремих публікацій діяльності МПС, є польський історик Г.Яблонський. У своїй публікації "Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918" він на основі документів з приватних архівів і свідчень очевидців у загальних рисах відтворив процес становлення польської національно-персональної автономії УНР. Окремий розділ цього дослідження присвячений участі в цьому процесі МПС [17]. Ця праця досить різко дисонує з працями радянських польських та вітчизняних істориків, які взагалі ігнорували діяльність МПС. Ґрунтом цього було гостре протиставлення польських правих і соціалістичних партій, а також принципове заперечення будь-яких концепцій національно-персональної автономії, що були несумісними з офіційною тезою про інтернаціональний характер Жовтневої революції [5, с. 18].

У сучасній вітчизняній історичній науці продовжується історіографічна традиція загального, "панорамного" висвітлення польської спільноти в період революції. При цьому зазвичай обґрунтовується або високий рівень політичної мобілізації поляків України навколо питання захисту свої національних і соціальних прав (як у Д.Дорошенка [3, с. 270]), або їхня підтримка українського державотворчого процесу (теза "дружнього нейтралітету" польської національної меншини, яку висловив С.Гольдельман [1, с. 31]). Про інтерес до цієї тематики з боку науковців та перспективність її подальшого дослідження свідчать численні публікації молодих дослідників у тематичних випусках "Наукових записок Інституту політичних і етнонаціональних досліджень" (випуски №№8, 9 за 1999 рік). Серед них слід назвати Н.Ставицьку, Т.Харченко, Т.Щетиніну. Окремо слід наголосити на працях Б.Гудя [2], О.Калакури [4] та І.Лісевича [9]. Досліджуючи процеси становлення польських політичних партій, їх співпрацю з Центральною радою, соціальні та економічні чинники політичної активності польської спільноти Наддніпрянської України, вони зробили вагомий внесок у розвиток полоністичних студій в Україні.

Метою пропонованої статті є здійснення комплексного аналізу діяльності МПС як урядової інституції Української Народної Республіки протягом січня–квітня 1918 року (поза нашою увагою залишається діяльність окремих підрозділів МПС у період

гетьманату П.Скоропадського). Доступна джерельна та історіографічна база дає можливість висвітлити структуру цього урядового органу, його завдання і тактику їх реалізації, особливості стосунків з іншими державними установами УНР та польськими політичними партіями. Окрім цього, ми спробуємо оцінити успішність та результативність діяльності МПС у цілому.

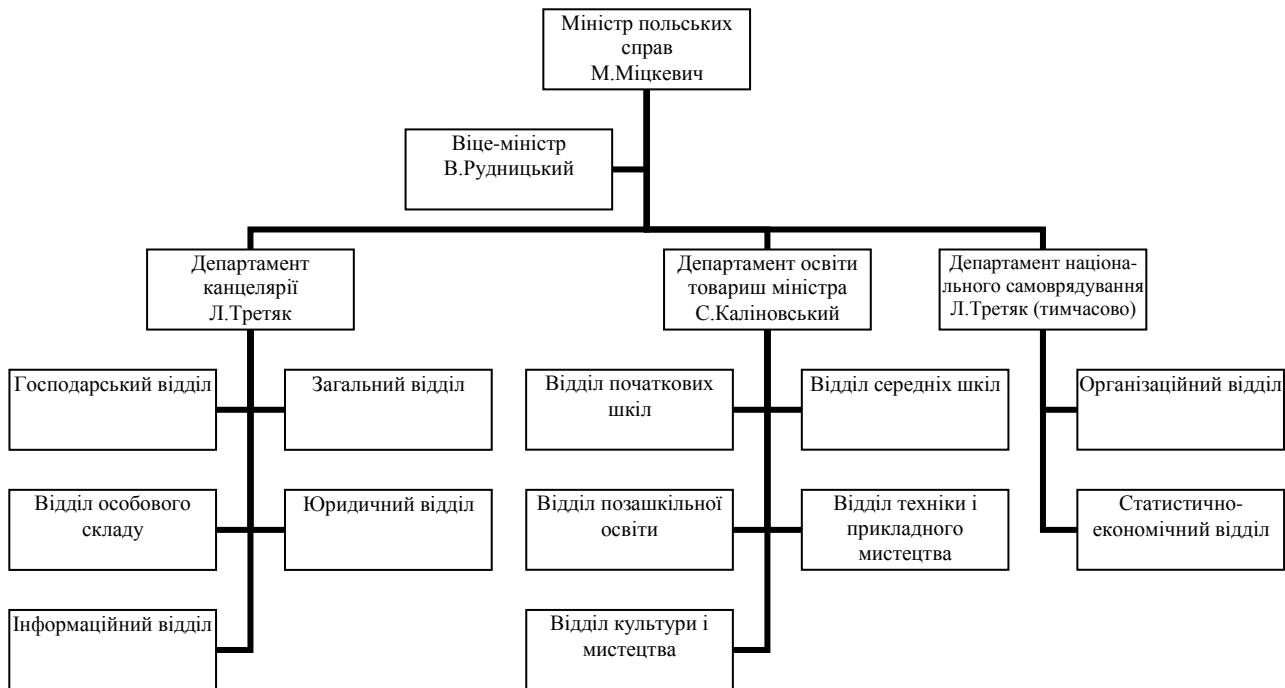
IV Універсал Центральної ради, проголошений 22 січня 1918 року, задекларував перетворення Генерального секретаріату УНР на Раду народних міністрів УНР. Відповідно з цим і секретарство польських справ перетворювалось на міністерство. Процес підготовки до реформування розпочався завчасно. Ще 13 січня поряд з двома існуючими департаментами (канцелярії і освітнім) було утворено третій – національного самоврядування. Його завданням проголошувалось скликання Польських Народних Зборів і здійснення всіх необхідних заходів по розбудові польської національно-персональної автономії до моменту обрання Національної Ради.

Структура міністерства була визначена й затверджена майже відразу після проголошення IV Універсалу й закону про національно-персональну автономію. Міністром було затверджено колишнього генерального секретаря Мечислава Міцкевича, віце-міністром Валерія Рудницького (Яструбець-Рудницького), департамент освіти очолив професор Станіслав Каліновський, департамент канцелярії – Леон Третьак, він же тимчасово очолював і департамент національного самоврядування [17, с. 320]. В пояснювальній записці до штатів міністерства зазначалось, що воно "...утворене для представництва національних інтересів, та захисту прав польської людності, яка мешкає в границях Української Народної Республіки, править широким кругом справ по охороні справ інтересів названої людності, культурно-освітними справами її, а також веде організаційну та підготовчу працю по переведенню в життя ухваленого Центральною Радою закону про національно-персональну автономію...".

Для виконання всіх цих завдань названі департаменти ділились на відділи. В департаменті канцелярії було створено п'ять відділів (загальний, господарський, особового складу, юридичний та інформаційний). Додатковою функцією загального

відділу, окрім загально-адміністративних справ, була опіка над польськими біженцями та безробітними. Департамент національного самоврядування поділявся на два відділи. Організаційний відділ мав провести підготовку виборів до "Польських Народних Зборів", створити виборчі списки, інформувати населення про загальні підстави національного самоврядування. Статистично-економічний відділ мав за мету підготувати кадастр польського населення, а також створити апарат для подальшого контролю за внесенням змін до цього кадастру, збирати в подальшому статистичні відомості про темпи польського суспільно-політичного та економічного життя на території українських губерній. Департамент освіти поділявся на п'ять відділів – середніх шкіл, початкових шкіл, позашкільної освіти, техніки й прикладного мистецтва, культури й мистецтва. В цілому планувалось проводити особливу діяльність цього департаменту від двох інших, оскільки "...освітня справа має виїмкове значення. При чому освітня праця мусить бути відокремлена і лишатись далі від економічних та політичних подій...". Замість директора департаменту у пояснювальній записці пропонувалась посада товариша міністра польських справ, "...який має право виступати офіційно, а також підписувати документи..." [14, арк. 58–59]. Планувалось, що штат міністерства складатиметься зі 123 осіб (5 керівних посад, 39 посад департаменту канцелярії, 35 – національного самоврядування, 39 – департаменту освіти і 5 кур'єрів), для яких щомісячно буде нараховуватись сумарна заробітна платня у 45 775 карбованців [14, арк. 60–63]. Очевидно, що основою концепції розбудови структури МПС була ідея створення в короткі терміни механізму взаємодії з польськими громадами. З цією метою особливий наголос робився на організації роботи у традиційно актуальних для поляків України сферах суспільного життя – освітній та економічній.

Структура Міністерства Польських Справ
(складено на основі пояснювальної записки до штатів міністерства)

На момент початку облоги Києва більшовиками (з 4 лютого 1918 року) МПС не розгорнуло будь-якої помітної діяльності. Причиною цього став не лише той факт, що не завершилась розбудова його структури (організаційний відділ департаменту народного самоврядування існував лише на папері), але й вичікувальна позиція діячів міністерства, які спостерігали за реакцією польської спільноти на проголошення IV Універсалу (скасування поміщицького землеволодіння) та Брестського мирного договору (приєднання до УНР Холмщини). В усякому випадку слід констатувати, що на той момент жодна польська суспільно-політична сила не виступила офіційно з підтримкою кроків Центральної ради. Єдиним відомим винятком був лише випадок активної участі В.Рудницького в обороні Києва (разом з В.Голубовичем та М.Поршем їздив на переговори з командуванням більшовицьких військ, неодноразово виступав перед військами, що захищали місто), але й його слід трактувати як швидше особисту позицію, а не прояв позиції міністерства. З огляду на неорганізованість процесу евакуації урядових установ УНР з Києва до Житомира (в ніч з 8 на 9 лютого виїзд відбувся настільки хаотично, що значній частині урядовців про це не було повідомлено) Міністерство Польських Справ залишилось у Києві й було розграбоване більшовиками, значна частина документації була знищена. В місті, не переховуючись, залишилось і майже все його керівництво (М.Міцкевич, В.Рудницький, С.Каліновський), яке проігнорувало пропозиції співпрацювати з більшовицьким Комісаріатом Польських Справ на чолі з Б.Івинським (член ППС (лівіці)) [17, с. 326–328].

Після повернення Ради міністрів УНР до Києва з'ясувалось, що всі пости міністрів національностей (польської, єврейської та російської) були збережені [1, с. 66]. Це дало підстави відродити діяльність МПС у попередньому складі, але із загальним числом співробітників лише у 80 чоловік. Розпочинати практичну діяльність міністерству довелось у надзвичайно складних умовах.

Серед основних заходів міністерства, що були реалізовані до кінця квітня 1918 року слід назвати:

- Проведення обліку польських освітньо-культурних, клопання перед урядом про їх фінансування. У формі розгорнутих анкет було зібрано й опрацьовано матеріали про кількість учнів, викладацький склад польських шкіл Києва, Житомира, Кам'янець-Подільського, Вінниці, Проскурова, Славути, Антонін, Здолбунова,

Полоцька, Липівця, Умані, Звенигородки, Бердичева [14]. Було також розроблено проект утворення польської бібліотеки та артистичної школи в Києві, організації курсів бібліотекарів та архівістів, налагоджено стосунки з 10 товариствами захисту пам'яток історії [17, с. 342–343];

- Встановлення контакту з польськими громадами для складання в подальшому Національного Кадастру (МПС, на відміну від інших національних міністерств, – російського та єврейського, утворило доволі чисельний апарат інструкторів у складі 14 чоловік. Їх завданням було "...об'їхати території всієї України, рахуючи більш-менш по одному на 3 повіти, ознайомитися з життям польської людності, з місцями її розселення, зорганізувати її перепись..." [14, арк. 59]. До кінця квітня 1918 року 6 інструкторів МПС відвідали 25 польських громад. Вони мали зібрати інформацію про діяльність польських організацій та чисельність польського населення, з'ясувати його болючі проблеми, знайти кандидатів на постійних представників МПС на місцях, ознайомити польські громади з законом про національно-персональну автономію);

- Піклування про матеріальне становище поляків-біженців і участь у вирішенні справи їх рееміграції (Після жовтневого перевороту припинилось урядове фінансування громадських організацій допомоги польським втікачам, з огляду на скрутне матеріальне становище останніх протягом січня – березня 1917 року МПС неодноразово звертався до уряду УНР з проханням налагодити фінансову підтримку [13, арк. 16]. Окрім цього, проводилась робота і в справі підготовки реєвакації поляків з УНР. Два представники МПС разом з делегацією Міністерства Закордонних Справ УНР брали участь у переговорах зі штабом австро-німецьких військ з питання організації перетину кордону УНР поляками-біженцями на територію Королівства Польського. Співпрацюючи з департаментом вигнанців Міністерства Внутрішніх Справ УНР, загальний відділ МПС брав участь у затвердженні бюджетів польських рятункових організацій. У стосунках з останніми МПС намагалось виступати як координаційний центр рееміграції. 15 березня 1918 року МПС організував збори всіх рятункових організацій, на яких їм було запропоновано надсилати всю інформацію про матеріальне становище, загальну кількість і переміщення поляків-біженців. Г.Яблонський повідомляє також, що МПС через Міністерство Закордонних Справ УНР вирішувало

питання про відправку делегації до Варшави і Любліна з метою координації і прискорення процесу реєвакації [17, с. 338–339]);

- Спроби взяти на себе обов'язок офіційного представництва польських військових формувань на Україні (II та III легіони) перед урядовими інстанціями УНР (Ще до захоплення Києва більшовиками в структурі МПС з'являється військовий відділ завданням якого було "...порозуміння постійного Міністерства Польських Справ, з одного боку, і Військового Міністерства – з другого – з владою військовою польською, для врегулювання всіляких справ дотичних військових польських і зв'язаних з загальним ладом державним на Україні...". Новостворений відділ організував у Києві етапово-концентраційний пункт на 1000 військових, домагався дозволу від уряду щодо організації пункту збору кавалерії під Вінницею, здійснював посередництво з Військовим Міністерством при отриманні дозволів на переміщення польських військових частин і їхнього майна, попереджав, як урядова інстанція, роззброєння новостворених польських військових частин, піклувався про захист військового майна [14, арк. 26–27]);

- Захист майна польських громад і проведення обліку майна місцевих польських та евакуйованих з Королівства Польського підприємств (Департамент канцелярії МПС займався розглядом справ повернення костьолів і їх земельних володінь, що були конфісковані більшовиками. Було підготовлено й розіслано анкету до евакуйованих польських підприємств, з метою визначення обсягів реєвакації. Систематично збирався матеріал про потужності цукрових заводів, що належали польським підприємцям);

- Здійснення законотворчої діяльності (разом з представниками Міністерства Єврейських Справ проводились обговорення законопроекту про Національні Установчі Збори. У співпраці з Міністерством Великоросійських Справ розроблювався проект постанови про Національний кадастр і порядок його доповнення [11]).

Розгорнувши багатосторонню діяльність МПС все ж не вдалось реалізувати поставлені завдання повною мірою. Показово, що самі керівники міністерства, зокрема С.Каліновський, песимістично оцінювали результати своєї діяльності. Серед причин цього Г.Яблонський називає нетривалий час існування МПС, брак фінансування та непопулярність у середовищі польської спільноти. На нашу думку, останнє твердження відомого

польського історика потребує уточнення. Справа в тім, що значна частина польської спільноти, як із числа біженців, так і з числа осілого місцевого елемента, покладала великі надії на МПС. Сутність цих сподівань досить рельєфно відображає звернення С.Калінського з проектом організації міністерського друкованого органу – газети "Zycie". В ньому МПС називається "поважною державною інституцією", "Міністерством для оборони меншості польської на Україні", яка може не лише досягнути біди й нещастя поляків України, але й дієво допомогти їм [14, арк. 2–3]. Очевидно, що в цьому випадку маємо справу з закономірними щирими сподіваннями частини польської спільноти, що МПС, як офіційна владна установа УНР, буде захищати права і майно польської спільноти в умовах погіршення соціальної ситуації в українських губерніях та наростання антипольських настроїв в українському суспільстві. Вважаємо, що насправді третьою і найголовнішою причиною слід вважати гострі протиріччя польських політичних сил і їх розкол на соціалістичний, демократичний, консервативний та народово-демократичний (ендецький) табори. В умовах високого рівня політизації польської спільноти контроль діяльності міністерських установ з боку демократичних партій, які на початку липня 1917 року вийшли зі складу Польського Комітету Виконавчого на Русі (далі – ПКВ) й об'єдналися у Польський Демократичний Централ, автоматично породжував цілий ряд суттєвих перепон на шляху реалізації завдань МПС.

Президію Польського Демократичного Централу в міністерстві на керівних посадах репрезентували М.Міцкевич (міністр), Є.Старчевський (керівник загального відділу департаменту канцелярії), К.Рожнівч (керівник організаційного відділу департаменту національного самоврядування). Поряд з цим достеменно відомо, що лише два відділи очолювались не демократами – початкової освіти (член правого крила ППС (лівиці) В.Матушевський) та особового складу (член правого крила ППС (революційної фракції) К.Домославський) [17, арк. 336]. 6 квітня 1918 року було вирішено проводити наради МПС у приміщенні осередку Централу [14, арк. 7].

З цього приводу в пресі підкреслювалось, що на відміну від інших двох національних міністерств, посади в яких розподілені на принципах міжпартійного компромісу, МПС репрезентує виключно інтереси польських демократів. Зазначалось, що провал ключових заходів у розбудові польської національно-пер-

сональної автономії з боку міністерства пояснюється опором інших польських партій, особливо ендеків і консерваторів, які по суті і заблокували створення Національної Ради – вищого виконавчого органу національно-персональної автономії [11].

Особливу роль у зриві діяльності МПС відіграли ендеки, – не лише ідеологічні опоненти, але й конкуренти в справі розбудови польської національно-персональної автономії. З 6 липня 1917 року вони встановили повний контроль над ПКВ, завданням якого було створення "внутрішньої польської автономії" [20]. У порівнянні з демократами ендеки мали цілий ряд переваг. По-перше, ендеки, навіть після розколу ПКВ, наголошували на його виборності, а отже й на праві представляти інтереси польської спільноти. Це ж давало ендекам підстави повністю заперечувати легітимність МПС, курс якого визначали, за їх словами, охочі до посад демократи [19]. По-друге, ПКВ мав усю необхідну структуру, кадри і, найголовніше, розгалужену сітку регіональних осередків. Стосунки МПС у свою чергу з регіонами були вкрай обмеженими як за формою (відрядження інструкторів), так і за масштабами (за межами Київської, Волинської та Подільської губерній інструктори відвідали лише три польські громади – одеську, чернігівську і сновську). По-третє, ендеки уникали співпраці з Центральною радою, а в офіційних заявах підкреслювали: "...ми не підтримуємо ніяких стосунків з українцями й уникаємо їх..." [16, арк. 34]. Така позиція вигідно відтіняла їх на фоні демократів, які мали певною мірою відповідати за непопулярну серед польських землевласників аграрну політику Центральної ради. Слід окремо підкреслити, що велике землеволодіння для поляків українських губерній з XIX століття залишалось не лише економічним, але й етнополітичним ресурсом [8, с. 130]. Тому й позиція великих землевласників у політичних питаннях набувала особливої ваги.

Все це обумовило більш слабкі позиції і тактичне відставання МПС у конкуренції з ПКВ, який висував більш зрозумілі для місцевого польського населення ініціативи. Почасті демократи діяли навздогін своїх політичних опонентів. Зокрема, ендеки першими розпочали перепис польської спільноти. Коли інструктори приїздили до міст для роботи серед польських громад, з'ясувалось, що перепис вже проведено представниками ПКВ і його результати будуть представлені лише з дозволу останніх. Так само інструктори мусили констатувати, що майже скрізь переважають ендецькі настрої [17, с. 344–345].

Нерідко МПС доводилось стикатись з відкритим ігноруванням його ініціатив з боку польських громадських організацій. Зокрема, не всі польські рятункові товариства погодились співпрацювати з міністерством. Польське товариство допомоги жертвам війни відмовилось надавати будь-яку інформацію про свою діяльність. Польський центральний комітет повернення до батьківщини на Україні самостійно провадив переговори про реевакуацію поляків-втікачів з австро-німецьким командуванням [19].

Також додатковою причиною провалу діяльності МПС слід назвати визрівання конфлікту між його структурними підрозділами, з одного боку, та іншими міністерськими установами УНР – з іншого. Каменем спотикання стала діяльність II та III польських корпусів, які втягнулись у конфлікт польських поміщиків з українським селянством на Правобережній Україні, що в середині квітня 1918 року переріс у масштабні бойові дії (бої під Немировом, на станції Гнівань). Українська преса розглядала створення польських військових загонів у контексті розбудови польської національно-персональної автономії, звинувачувала польську сторону в порушенні закону й вимагала невідкладної ліквідації цього війська та позбавлення громадянства УНР легіонерів з числа поляків українського походження [10]. З української сторони неодноразово на офіційному рівні лунали погрози роззброєння польських легіонів [6]. Про те, що відповідальність за дії легіонерів покладалась і на МПС, свідчать переадресовані до нього копії телеграм наступного змісту, що були розіслані Ольгопільському повіткому та Кам'янець-Подільському губкому: "Прошу попередити польське командування, що в разі неприпинення зловживань легіонів проти них буде двинуте озброєне населення. Уряд не зупиниться перед повною ліквідацією польського війська на Україні" [15, арк. 23, 24]. Підкреслюючи свою непричетність до дій легіонерів, МПС вимагає створити "безпартійну" слідчу комісію для розслідування ситуації [7]. 26 квітня 1918 року МПС довелося давати роз'яснення про характер діяльності військового відділу, який не передбачався в структурі міністерства згідно штатного розпису і наголошувати на тому, що ніякої військової діяльності відділ не проводить [14, арк. 26–27].

Особливістю діяльності МПС було й те, що після повалення Центральної ради 29 квітня 1918 року було вирішено продовжити його діяльність. У результаті відставки уряду УНР на чолі з В.Го-

любовичем посади в МПС залишили М. Міцкевич та В. Рудницький, виконуючим обов'язки міністра було призначено Л. Третьяка. Незважаючи на скасування гетьманським урядом закону про національно-персональну автономію, окремі його структурні підрозділи проіснували аж до початку вересня 1918 року (департамент освіти). Всі спроби порозумітись з новою владою виявились невдалими [17, с. 352].

Таким чином Міністерство Польських Справ протягом січня–квітня 1918 року, незважаючи на складну політичну ситуацію, змогло розпочати діяльність по створенню польської національно-персональної автономії, що передбачалась законом УНР від 22 січня 1918 року. Його діяльність є одним з небагатьох прикладів втілення задекларованого ще навесні 1917 року компромісу польських і українських політичних сил Наддніпрянської України. Проте поряд з цим слід наголошувати, що як орган вищої виконавчої влади, міністерство не змогло реалізувати повною мірою поставлені завдання. На нашу думку, вирішальним чинником у зриві процесу становлення польської національно-персональної автономії УНР став недостатній рівень впливу міністерства в регіонах на окремі польські громади. Не останню роль при цьому зіграв той факт, що його діяльність була вплетена у тугий вузол політичних протиріч у середині польської політичної еліти. Політична поляризація польської спільноти Наддніпрянщини стала першоджерелом поширення заперечення легітимності Міністерства Польських Справ самими поляками України, які небезпідставно сприймали його почасти як вузькопартійну напівлокальну інституцію. Виважені, компромісні за своїм характером кроки міністерства наразились на критику як з боку української влади, що мала гарантувати реалізацію національно-персональної автономії, так і з боку місцевої польської спільноти, для захисту прав представників якої ця автономія власне і розбудовувалась. Насамкінець слід наголосити, що діяльність Міністерства Польських Справ, незважаючи на всі його прорахунки, не слід зображувати лише у песимістичних тонах. Нетривалий період його існування все ж дав неоціненний досвід у практиці вироблення засад та втілення в життя захисту прав національних меншин.

Література

1. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. – Мюнхен, 1967.

2. Гудь Б. Загибель Аркадії. – Л., 2006.
3. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Доба Центральної Ради. – Т. 1. – Ужгород, 1932.
4. Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної ради // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1999 – №8.
5. Калениченко П. Брати по класу – брати по зброї. – К., 1976.
6. Киевская мысль. – 1918. – №53 от 17 апреля.
7. Киевская мысль. – 1918. – №55 от 19 апреля.
8. Кумитака Мацузато. Польський фактор в Правобережній Україні с XIX по начало XX века // Ab imperio. – 2000. – №1.
9. Лісевич І. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917) // Український історичний журнал. – 1997. – №2.
10. Народна воля. – 1918. – №55. – 17 квітня.
11. Народное дело. – 1918. – №7. – 18 квітня.
12. Найман О.Я. "Круглий стіл" на тему "Українська революція і національні меншини: досвід, історія, сучасність" // Український історичний журнал. – 1998. – №4.
13. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 799, оп. 1, спр. 9.
14. ЦДАВО України, ф. 2225, оп. 1, спр. 21.
15. ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 38.
16. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 57, оп. 2, спр. 55.
17. Jablonski H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918 // Pisma wybrane. Z rozważan o II Rzeczy Pospolitej – Warsz, 1987.
18. Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 roku. – Warszawa, 1988.
19. Przegląd Polski – 1918. – 14 kwiecień.
20. Życie Polskie. – 1917. – №1 (lipiec).

**Перелік польських міських і містечкових громад,
які відвідали представники Міністерства Польських Справ
(реконструйовано за Г.Яблонським)**

**Київська
губернія**

1. Київ
2. Ірпінь
3. Буча
4. Городянка
5. Макарів
6. Фастів
7. Біла Церква
8. Сквирка

**Волинська
губернія**

9. Житомир
10. Овруч
11. Народичі
12. Іскорость
(Коростень)
13. Шепетівка
14. Заслав
15. Старокостянтинів

**Подільська
губернія**

16. Пłosкирів
17. Дунаївці
18. Кам'янець-
Подільський
19. Нова Ушиця
20. Літин
21. Вінниця
22. Могилів-
Подільський

**Херсонська
губернія**

23. Одеса
- Чернігівська
губернія**
24. Чернігів
 25. Сновськ

Кадрова ситуація в архівах Сумщини у 1943–1955 рр.

Кадрове питання завжди було і є визначальним для розвитку будь-якої галузі життєдіяльності суспільства. В останні роки війни та повоєнне десятиліття проблема забезпечення спеціалістами потребувала негайного вирішення як в економіці, так і в науці, освіті, культурі. Нестача кваліфікованих кадрів стримувала на цьому етапі і розвиток архівної галузі [1, с. 470]. Саме тому, на нашу думку, аналіз здобутків і прорахунків на шляху вирішення кадрової проблеми є актуальним як для комплексного розуміння процесу архівного будівництва на Сумщині у 1943–1955 рр., так і для успішного розвитку архівної справи на сучасному етапі розбудови незалежної української держави.

Кадрова ситуація в архівних установах Сумської області у 1943–1955 рр. практично не досліджена істориками. О.Г.Мітюков стисло розкриває процес поступового вирішення проблеми забезпечення архівної галузі кваліфікованими кадрами у вказаний період в цілому в УРСР [2]. У "Нарисах історії архівної справи в Україні" це питання також розглядається в масштабах УРСР [3]. Процес оформлення системи підготовки архівних кадрів в Україні докладно аналізується в монографії І.Матяш, але в період 1920–1930-х рр. [4]. Що стосується Сумщини, то в літературі лише представлені короткі нариси життєдіяльності окремих, найбільш відомих наукових співробітників облдержархіву [5].

Кадрова ситуація у відновлених архівних установах звільненої від ворога Сумщини була складною: штати не укомплектовані, освітній рівень співробітників – низький. Наприклад, на кінець 1943 р. у Сумоблдержархіві тільки два співробітники мали вищу освіту (один – повну і один – незакінчену), всі інші – незакінчену середню; в Конотопському філіалі освітній рівень працівників був майже ідентичним [6, арк. 66 – зв. 66], а в Роменському філіалі вищу освіту мав один співробітник і навіть директор закінчив тільки трикласну сільську школу та тримісячні курси Управління держархівами (далі – УДА) НКВС УРСР [7, арк. 5]. Серед начальників райархівів на той час тільки двоє мали вищу, а інші – середню та незакінчену середню освіту [8, арк. 67]. Значним був недокомплект штатів Сумського облдержархіву у перші повоєнні роки: по п'ять чоловік у 1946 [9, арк. зв. 3] та 1947 рр. [10, арк. 3].

З 1948 р. ситуація дещо покращується, а з 1951 р. штат укомплектовано повністю [11, арк. 10]. У перші повоєнні роки характерною рисою кадрової ситуації в архівній галузі УРСР була значна плінність кадрів [12, с. 170]. Це негативне явище спостерігалось і на Сумщині: наприклад, у 1946 р. в облдержархіві прийнято на роботу дев'ять чоловік, а звільнено – шість [13, арк. зв. 3]. Після війни також залишається гострою проблема фахової підготовки архівних співробітників. Навіть відомі в подальшому українські архівісти, що починають працювати в Сумському обласному архіві у повоєнне десятиліття, спеціальну освіту здобувають значно пізніше. Наприклад, Н.П.Рассказ – педагог, в архіві працювала у 1943–1974 рр., а Московський історико-архівний інститут заочно закінчила у 1962 р. [14, с. 175], З.А.Ковальова – директор архіву з 1953 до 1961 рр. – закінчила Московський історико-архівний інститут тільки у 1961 р. [15, с. 101].

На проблему кадрового забезпечення архівних установ звертається увага керівництва галуззю вже у серпні 1943 р.: Управління держархівами НКВС УРСР порушило питання перед УДА НКВС СРСР про відрядження на Україну архівних працівників, які в роки війни опинилися в архівних установах РРФСР та інших союзних республік, а також про направлення до державних архівів УРСР випускників Московського історико-архівного інституту [16, с. 149]. Постановою РНК УРСР від 31 серпня 1944 р. відновлюється система підготовки істориків-архівістів в Україні – відкрито кафедру архівознавства, а згодом – історико-архівне відділення у Київському державному університеті, розпочато діяльність історико-архівної аспірантури при Центральному історичному архіві УРСР у м.Київ, яку теж незабаром перевели до КДУ [17, с. 470].

Керівництво архівною галуззю як в УРСР, так і в цілому в СРСР неодноразово наполягає на необхідності отримання співробітниками архівів загальної та фахової освіти. Різні форми підготовки кадрів були розроблені та апробовані архівними інституціями СРСР та УРСР у 1920–1930-х рр. Це – історико-архівні гуртки (семінари) та короткотермінові курси з архівознавчих дисциплін; вищий навчальний заклад для підготовки фахівців споріднених галузей: археологів, архівістів, бібліотекарів, музеєзнавців; архівознавчі відділення у вищих навчальних закладах, архівна аспірантура тощо. Але саме в цей період утверджується пріоритетне положення Московського державного історико-архівного

інституту як центру підготовки архівних працівників для союзних республік [18, с. 8]. Елементи сформованої у 1920–1930-х рр. системи архівної освіти відновлюються після війни, а також і зосередження основної фахової підготовки архівних кадрів у Москві. 25 червня 1945 р. УДА НКВС УРСР повідомляє начальників відділів держархівів УНКВС областей, що у 1945–1946 навчальному році комплектування заочного відділення Московського історико-архівного інституту вирішено провести головним чином за рахунок осіб, що працюють в архівних органах. У зв'язку з цим начальникам відділів держархівів УНКВС пропонується провести роз'яснювальну роботу серед архівних працівників з метою виявлення кандидатів для навчання на заочному відділенні [19, арк. 20]. В Сумському облдержархіві робота по залученню працівників до здобуття заочно вищої освіти проводилась – два співробітники, за інформацією річних звітів, навчалися заочно в інституті і два – у вечірньому комуністичному університеті протягом 1947 [20, арк. 3] і 1948 рр. [21, арк. 6]. Але проблема фахової підготовки архівних працівників потребує вирішення і наприкінці 1940-х – у перш. пол. 1950-х рр., про що свідчать розпорядження керівництва галузі 1949, 1952 та 1954 рр. Наказ начальника Головного архівного управління (далі – ГАУ) МВС СРСР від 19 вересня 1949 р. наголошує на необхідності заочного навчання для керівних і наукових працівників, які не мають вищої освіти [22, арк. 5], а директива від 4 січня 1952 р. знову пропонує керівному складу архівних установ "провести роз'яснювальну роботу серед працівників, що мають незакінчену вищу та середню освіту по залученню їх до системи заочного навчання при Московському історико-архівному інституті" [23, арк. зв. 1]. 3 серпня 1954 р. УМВС у Сумській області надсилає, відповідно до наказу МВС УРСР від 6 липня 1954 р., директорам облдержархіву та його філіалів розпорядження провести роботу по залученню співробітників і особливо керівного складу до навчання у вищих навчальних закладах, і навіть – у вечірніх загальноосвітніх школах [24, арк. 7].

Керівництво архівною галуззю у повоєнне десятиліття впроваджує також різні форми підвищення кваліфікації як засіб вирішення проблеми фахової підготовки кадрів. 19 лютого 1948 р. ГАУ МВС СРСР видає розпорядження начальникам архівних управлінь і архівних відділів МВС-УМВС республік, країв та областей організувати курси підвищення кваліфікації співробіт-

ників [25, арк. 29–30]. Пропонувалося проводити місячні курси з відривом і тримісячні – без відриву від виробництва [26, арк. 31–32], наприкінці курсів складати іспити з історії ВКП(б), історії СРСР, історії та організації архівної справи в СРСР, теорії і практики архівної справи, історії державних установ [27, арк. 28]. 19 вересня 1949 р. начальник ГАУ МВС СРСР знову видає наказ про покращення роботи та підвищення ділової кваліфікації співробітників архівних органів і державних архівів МВС. У даному документі начальникам архівних управлінь МВС, відділів УМВС та начальникам державних архівів наказується організувати систематичне навчання співробітників архівних установ. Із тексту наказу та переліку основної літератури і навчальних програм, що до нього додаються, зрозуміло, що проведення цього навчання має дві мети: 1) оволодіння співробітниками, що не мають спеціальної освіти, мінімумом знань з історії і організації архівної справи в СРСР, теорії і практики архівної справи та археографії; 2) вивчення всіма працівниками рішень ЦК ВКП(б) з ідеологічних питань [28, арк. зв. 4].

Взагалі акцент на так званому "ідейно-політичному" вихованні кадрів був характерний у той час для розпоряджень влади щодо кадрових питань та роботи архівів у цілому. Директива ГАУ МВС УРСР від 12 листопада 1948 р. головним завданням визначає рішучу перебудову діяльності архівних органів у відповідності до рішень ЦК ВКП(б) з ідеологічних питань. У даному документі пропонується "посилення ідейно-політичного виховання кадрів і підвищення їхньої ділової кваліфікації, комплектування кадрами архівних органів через місцеві партійні організації та учбові заклади, створення резерву на висування і очищення архівних органів від співробітників, які не відповідають за своїми політичними та діловими якостями для роботи в архівних органах СРСР" [29, арк. 12]. Політична благонадійність була головною вимогою для архівних працівників. Кожна кандидатура, від наукового співробітника до прибиральниці, перевірялася і зараховувалася до штату тільки за дозволом органів внутрішніх справ. Але перевірка минулого, родинних та інших зв'язків, контроль за політичними поглядами та поведінкою не припинялись і надалі, формулювання "звільнений за неможливістю подальшого використання за наявністю компрометуючих матеріалів" [30, арк. 7] неодноразово зустрічається в наказах керівництва щодо особового складу Сумоблдержархіву та його філіалів.

Потрібно зазначити, що робота з підвищення ділової кваліфікації та ідейно-політичного рівня у повоєнні десятиліття проводилася достатньо активно. У 1946 р. систематично займалися вивченням "Краткого курса истории ВКП(б)" наукові співробітники Сумського обласного архіву [31, арк. зв. 3], а в 1947 р. проводилися заняття з вивчення творів і біографії Й.Сталіна і також "Краткого курса истории ВКП(б)" для всіх співробітників [32, арк. зв. 3]. Починаючи з 1948 р., окрім вивчення історії партії, здійснюються й технічні навчання архівних працівників [33, арк. 6]. А з 1951 р. заняття з підвищення ділової кваліфікації та ідейно-політичного рівня проводяться систематично і відокремлено у часі: по дві години на тиждень (у службовий час) – технічні навчання і щотижня (поза службовим часом) – політінформації [34, арк. 10]. Слід зазначити, що політінформації готувалися не тільки рядовими співробітниками: наприклад, у 1952 р. у Сумському облдержархіві вісім політінформацій провів начальник архівного відділу М.Горбатенко, по сім – директор архіву Д.Гашинський і секретар партгрупи А.Чупаков [35, арк. 9].

Керівництво архівною галуззю у післявоєнні роки намагається також підвищити ефективність роботи працівників методами жорсткого щоденного контролю. 23 березня 1945 р. УДА НКВС УРСР надсилає начальникам відділів держархівів УНКВС областей, а також директорам центральних і обласних державних архівів директивні вказівки щодо "налагодження щоденного обліку роботи наукових і архівно-технічних співробітників" [36, арк. 6]. У даному документі пропонується ввести в усіх держархівах індивідуальні щоденники, в яких працівники повинні кожного дня вказувати види здійснених робіт, виконання норми та кількість витраченого часу по кожному виду. Директива також зобов'язує начальників відповідних відділів держархівів проводити щодакдану перевірку цих записів співробітників з відмітками про якість здійсненої роботи і правильність записів [37, арк. 6].

Але загострення кадрової проблеми у др. пол. 1940-х рр. викликає, з іншого боку, й стурбованість керівництва. 22 червня 1949 року начальник ГАУ МВС СРСР генерал-майор В.Стиров видає наказ про покращення обліку і використання спеціалістів в архівних органах МВС. Документ починається з переліку недоліків, що свідчать про кризову ситуацію з кадровим забезпеченням в архівній галузі: значна нестача спеціалістів в архівних установах; часті випадки необґрунтованих звільнень спеціалістів,

особливо невдовзі після направлення їх на роботу після закінчення ВУЗу; прагнення деяких дипломованих спеціалістів покинути роботу в архівних органах; а також відсутність необхідної уваги щодо виховання молодих спеціалістів та створення для них нормальних умов у роботі і побуті. У зв'язку з цим начальник ГАУ наказує здійснити заходи щодо закріплення спеціалістів на роботі в архівних органах; покращити виховну роботу з молодими спеціалістами; звільняти спеціалістів тільки при наявності особливо поважних причин і обов'язково за санкцією Управління кадрів МВС СРСР [38, арк. зв. 1]. Документ також наголошує, що за звільнення спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою без цієї санкції винні будуть притягатись до суворой відповідальності [39, арк. 2]. Звільнення спеціалістів з вищою освітою в УРСР було на контролі керівництва архівною галузю і в попередні роки: АУ МВС УРСР у січні 1948 р. попереджає директорів архівів, що у звітності по кадрах на звільнених працівників з вищою освітою обов'язково потрібно вказувати номер і дату листа Управління кадрів МВС СРСР, яким санкціоновано звільнення [40, арк. 1]. Потрібно зазначити, що при всій увазі до якості кадрового забезпечення архівних установ, лише в одному документі повоєнного десятиліття пропонується заохочувати особисту ініціативу архівних працівників. Це – директива ГАУ МВС СРСР від 22 грудня 1950 р., в якій говориться, що в державних архівах необхідно розгорнути збирання раціоналізаторських пропозицій щодо найбільш доцільного обладнання робочих місць, а також обміркувати систему заохочень кращих передовиків, раціоналізаторів (дошка пошани, грамоти, премії), систематично проводити заохочення за конкретну роботу [41, арк. зв. 8–9].

Таким чином, у 1943–1955 рр. у держархівах Сумщини, як і в УРСР в цілому, потребували вирішення наступні кадрові проблеми: недокомплект штатів та плінність кадрів, низький освітній (загальний та фаховий) рівень співробітників. Влада приділяла значну увагу питанням кількісного та якісного кадрового забезпечення архівних установ, але її дії у цьому напрямку неможливо оцінити однозначно. Позитивним було спрямування співробітників на підвищення свого професійного рівня шляхом здобуття заочно вищої освіти або на заняттях за місцем роботи, вимоги щодо надання необхідної допомоги молодим спеціалістам, намагання подолати плінність кадрів тощо. І кадрова ситуація в держархівах Сумщини у др. пол. 1940-х – перш. пол. 1950-х рр. поступово

покращується: на поч. 1950-х рр. вирішено проблему з комплектуванням штатів, працівники підвищують свій рівень фахових знань на заняттях за місцем роботи та на спеціальних курсах. Але процес здобуття науковими співробітниками і керівництвом вищої історико-архівної освіти йде повільно і не завершився до середини 1950-х рр. До того ж негативно відбивається на робочій атмосфері намагання влади жорсткими заходами підвищити продуктивність праці архівних працівників при майже повній відсутності морального та матеріального зацікавлення, перевантаження співробітників зайвою паперовою роботою (заповнення щоденників та їхня перевірка керівництвом), приділення у посадових вимогах головної уваги політичній благонадійності. Заходи щодо кадрового забезпечення архівної галузі були спрямовані, в першу чергу, на підбір вихованих у відповідності до пануючої ідеології виконавців владних розпоряджень, що було взагалі характерно для сталінського періоду. Аналіз кадрової ситуації в архівних установах Сумщини на певних історичних етапах потребує подальшого дослідження як важлива складова розвитку архівної справи регіону.

Література

1. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Клімової. – К.: Видавничий дім "К М Академія", 2002. – 612 с.
2. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973 рр.). – К.: Наукова думка, 1975. – 272 с.
3. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Клімової. – К.: Видавничий дім "К М Академія", 2002. – 612 с.
4. Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х рр. – К., 2000. – 592 с.
5. Українські архівісти: бібліографічний довідник: У 3 вип. – Вип. 2: 1940–1960 рр. / Упоряд.: Т.В.Портнова. – К., 2002. – 254 с.
6. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), р. 2445, оп. 10, спр. 2.
7. ДАСО, р. 5802, оп. 2, спр. 17.
8. ДАСО, р. 2445, оп. 10, спр. 2.
9. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 42.
10. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 49.
11. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 111.
12. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973 рр.). – К.: Наукова думка, 1975. – 272 с.
13. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 42.
14. Українські архівісти: бібліографічний довідник: У 3 вип. – Вип. 2: 1940–1960 рр. / Упоряд.: Т.В.Портнова. – К., 2002. – 254 с.

15. Там само.
16. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973 рр.). – К.: Наукова думка, 1975. – 272 с.
17. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Клімової. – К.: Видавничий дім "К М Академія", 2002. – 612 с.
18. Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х рр. – К., 2000. – 592 с.
19. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 28.
20. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 49.
21. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 60.
22. ДАСО, р. 2445, оп. 1, спр. 37.
23. ДАСО, р. 2445, оп. 1, спр. 85.
24. ДАСО, р. 4941, оп. 2-л, спр. 37.
25. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 64.
26. Там само.
27. Там само.
28. ДАСО, р. 2445, оп. 1, спр. 37.
29. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 46.
30. ДАСО, р. 4941, оп. 2-л, спр. 16.
31. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 42.
32. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 49.
33. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 60.
34. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 111.
35. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 121.
36. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 28.
37. Там само.
38. ДАСО, р. 2445, оп. 1, спр. 37.
39. Там само.
40. ДАСО, р. 4941, оп. 2-л, спр. 16.
41. ДАСО, р. 2445, оп. 1, спр. 50.

В.М.Іващук

Контакти представників Наддніпрянської політеміграції в Галичині та місцевих політичних сил у 1930-х рр.

Поява значної кількості української політичної еміграції як соціально-політичного явища в країнах Європи стало природнім наслідком поразки Української національної революції 1917–1920 рр. Дослідження цього феномену, зв'язків емігрантів із місцевими політичними елітами дає можливість деталізувати проблему українського національно-визвольного руху першої чверті ХХ ст. Тож завданням даної статті, власне, і є вивчення таких контактів – як безпосередніх, так і на перцептивному рівні.

Ще 5 серпня 1923 р. в газеті "Діло" була опублікована стаття під назвою "Політичні завдання української еміграції", скоріше за все, її написав політемігрант М.Данько (справжнє прізвище М.Троцький), який перебував тоді у Відні. Публікація містила заклик до наддніпрянських політемігрантів, незалежно від місця їх перебування, відстоювати ідею соборності України, а не тільки державності чи самостійності. Про це можна зробити висновок із такого твердження у статті: "Східно-українське заступництво за кордоном може жадати визнання своїх прав на міжнароднім ґрунті, спираючись на територіально-державній засаді... можна жадати тут права заступництва від імени цілої нації і традицій її недавно зруйнованої державности... але тільки одноцільному представництву цілої української нації, а ні в яким разі не її поодиноких частин" [5, с. 2].

Як свідчить лист Д.Донцова до М.Гікавого від 29 травня 1926 р., в той час в Галичину у справах приїхав Н.Григоріїв – екс-керівник прес-служби армії УНР, член ЦК УПСР, який з 1921 р. перебував на еміграції у Празі, де був одним із діячів Українського Громадського Комітету. Зі слів Д.Донцова, було зрозуміло, що метою приїзду Н.Григорієва було залучення декого з галицьких громадських діячів "для якоїсь спільної антисовітської акції". Невідомо, яким був результат цих переговорів, однак, як стверджував Д.Донцов, Н.Григоріїв мав намір "порозумітися з ППС і навіть з офіціальними кругами... от тобі і "ес-ер"" [3: кадр 59].

У 1929 р. матеріали журналу-альманаха "Дніпро", друкованого органом Товариства допомоги емігрантам з України у Львові, були присвячені десятиліттю наддніпрянської політичної еміграції як явища загалом і в Галичині зокрема. Зміст його цікавий тим, що дає можливість зрозуміти причини та характер взаємовідносин наддніпрянських політемігрантів з місцевим політикумом та громадянством.

Як стверджується у вступному слові редакції "Дніпра", за десятилітній період наддніпрянська політична еміграція, незважаючи на важке матеріальне становище, постійно намагалася виконувати свою історичну роль – бути речником того ідеалу, за який боролася на Батьківщині, ідеалу самостійної й незалежної Української держави, а також проводити певну політичну, громадську, культурно-освітню і наукову діяльність. За значенням її порівнювали навіть з мазепинською еміграцією початку XVIII ст. Політемігранти з "Дніпра" також, очевидно, сконстатували свою

позитивну соціалізацію в Галичині, її певний мультиплікаційний ефект на місцеве українство, заявивши, що вони "не тільки при-
натурилися до незнаного чужого середовища, але й видатно скористала з науки й досвіду Заходу для збільшення свого знання й досвіду, для поширення свого світогляду, для усвідомлення й зміцнення своїх завдань, для кращого угруповання ідеалу незалежності нації".

Окрім зазначених позитивних рис, наддніпрянські політемігранти вбачали у своєму середовищі і такі негативні риси, як "сменовеховство", "втечу з-під прапора незалежності", співпрацю з радянськими та російськими чинниками, "взаємне поборювання й самопоїдання, боротьба гуртків, дрібне партійництво, запобігання ласки в чужинців, що її притулили".

Редакція журналу-альманаху "Дніпро" також звернула увагу на те, що пояснювало невисокий рівень потужності наддніпрянської політичної еміграції у країнах Європи і в Галичині, політеміграція не мала чисельних інтелектуальних сил, недостатньо розроблялися державно-політичні питання, відчувалася слабкість знань відносин на Заході та брак зв'язків і впливів на чужині [4, с. 3]. Тим не менше, редакція стверджувала, що самостійницькі змагання еміграції працювали на перспективу: вона все-таки намагалася відстоювати свої ідеали, репрезентувати та захищати інтереси своєї пригнобленої української нації [4, с. 5].

Щодо інших зв'язків наддніпрянської політичної еміграції з галицькими політичними силами та якості перцепції петлюрівців галицьким громадянством, то, як приклад, можна навести спільну зустріч ряду таких наддніпрянських політемігрантів як О.Доценко, А.Жук, П.Панченко, М.Таранович з політичним діячем В.Мудрим, а також місцевим журналістом М.Пасікою і митцем І.Охрімовичем. В.Мудрий, як ми знаємо, з 1935 р. був головою УНДО та речником т.з. "нормалізації" українсько-польських відносин. Тож у більшості полонофільська орієнтація наддніпрянської політеміграції, очевидно, була йому співзвучна. Зустріч відбулася, мабуть, на початку червня 1936 р. (відомо, що 2 червня 1936 року Клуб Українських Емігрантів провів у Львові академію на честь С.Петлюри) [1, арк. 1].

Про зміст розмов під час даної зустрічі довідуємося з протоколу зустрічі, який міститься в архіві А.Жука в Національній бібліотеці у Варшаві.

Так, на думку політемігранта П.Панченка, в свідомості частини галицького громадянства відбувся "перелом в оцінці Петлюри". За його словами, академія за С.Петлюрою на провінції в Галичині отримала певну "моральну сатисфакцію", на відміну від цілком протилежної у Львові (лакмусом цього була невисока явка громадянства на дану акцію). Крім того, місцева преса зовсім не зреагувала на виступ монархіста О.Назарука у "Новій зорі" проти вшанування пам'яті С.Петлюри.

І.Охрімович, галицький митець, вважав проведену академію все-таки моральним успіхом, зважаючи на те, що, як він говорив, "знаю люди що тут проти Пет[люри]".

О.Доценко також відзначав, що в галицькій провінції є певне захоплення С.Петлюрою.

Під час розмови В.Мудрий відзначив, що на тлі досить песимістичного настрою щодо С.Петлюри на львівському терені зокрема, і за великим рахунком, загалом у Галичині, згадана академія була все-таки моральним успіхом. Цей провідний галицький політик також стверджував, що "пропасть була 1926 року... по смерті Петлюри – переміни... Петлюра причинився до упадку держави... радянофільство не можна ставити на карб узгодженню..." [зміст промови В.Мудрого далі неможливо точно ідентифікувати через нерозбірливість тексту. – Авт.]. В.Мудрий говорив тоді також про те, що слід було "аналізувати і узгляднити минуле... наставлення політ[ичні] в Гал[ичині] покращуються з ідеал[ами] Петлюри... соборництво духове скріплюється". Крім того, він переконував присутніх наддніпрянських політемігрантів у тому, що єдиним ворогом українства є більшовики, рівночасно і в тому, що "всі були заангажовані і це головне...".

Як видно зі звіту П.Панченка, академія по С.Петлюрі у Львові планувалася як досить значна акція. Про це свідчить той факт, що з цією метою було зібрано 1610,43 зл. (у тому числі було продано білетів на суму 1271,70 зл., зібрано в церкві 69,83 зл., за підписними листами – 57,50 зл., серед мистецьких установ та в інший спосіб – 211,40 зл.) [кадр 59]. Окрім того, видавничий кооператив "Хортиця", де також працював А.Жук, вочевидь пожертвувала на захід 140 зл [2, кадр 51].

Як можна довідатися з виступу В.Мудрого на зустрічі з рядом наддніпрянських політемігрантів, академію по С.Петлюрі планувалося провести спільно з галицькою руханково-спортивною організацією "Луг". Із цього приводу навіть була проведена нара-

да, однак, керівник зазначеної організації Р.Дашкевич відмовився спільно проводити дану акцію.

Аналізуючи невисоку явку місцевого громадянства на академію, О.Доценко повідомив, що інформація про проведення академії, присвяченої С.Петлюрі, була розіслана відділом УЦК у Львові – до Бережан, Коломиї, Ходорова, Скали-Подільської, Перемишля, Городка. У цьому плані львівський відділ УЦК співпрацював також із філіями товариства "Просвіта", Союзом українок та Союзом українок-емігранток. Оскільки О.Назарук мав певний вплив на товариство "Просвіта", ця співпраця була не зовсім ефективна, бо настрої його були антипетлюрівські. В.Мудрий також зазначав, що не зовсім вдалим кроком було звертання до жіночих організацій, які мали поширити на галицьку периферію інформацію про академію, – зважаючи на загалом негативне ставлення до С.Петлюри. До реклами акції слід було залучити чоловіків – це було б переконливіше [2, кадр 52].

Про місце наддніпрянської політичної еміграції, її ідей у тодішньому галицькому політичному житті можна також певним чином тезово довідатися зі змісту однієї дискусії галицьких політичних діячів, на якій був присутній О.Назарук і який занотував її у своєму записнику. Дебати відбулися 25 квітня 1938 р. у Львові. Так, наприклад, мовилося, що "наддніпрянська еміграція буде contra [проти. – Авт.] порозуміння з москвофілами". Стверджувалося, що клерикальним політичним силам Галичини, однак, варто дійти порозуміння з москвофілами, оскільки наддніпрянець Д.Донцов "винищив серед нашої молоді традиції клерикалізму... Донцов вмовив молоде покоління, що можемо відродити націю і державу лише при допомозі поляків, німців, англійців". Особа під аббревіатурою ІК [можливо І.Кедрин. – Авт.] стверджувала: "...Якщо вибухає війна, передовсім треба об'єднатися галичанам з москвофілами. Потрібно знати чи між наддніпрянцями є двочинного типу люди" [6, арк. 36].

Про негативне ставлення до частини наддніпрянської політичної еміграції може свідчити і зміст розмови між галицьким політичним діячем О.Назаруком та особою під аббревіатурою М.М. [із записника О.Назарука. – Авт.]. Крім того, вона дає можливість зрозуміти, хто з галицьких політичних діячів симпатизував наддніпрянській політичній еміграції, і з ким вона напевне співпрацювала. О.Назарук заявив буквально наступне: "Верелом впливу УНР в Галичині був і є др. В.Старосольський і г-н Донцов. Голов-

но Старосольський, бо він голова с[соціал – Авт.] – д[демократичної – Авт.] партії, лівий, відомий, освічений, люблений, а се шкідник, що затроїв уенерівщиною всю Галичину. Кедрин зв'язаний з А.Л. [можливо А.Лівицький – голова державного центру УНР. – Авт.]. Уенерівщину можна знищити тільки знищивши вплив В.Старосольського" [6, арк. 71].

У контексті розгляду зв'язків наддніпрянської політичної еміграції з галицькою політичною елітою стає очевидним той факт, що деякі представники галицького політикуму, зокрема такі, як О.Назарук, послідовно критикували деяких представників наддніпрянської політичної еміграції в Галичині, хоча інколи ця критика за своїм змістом була просто в'їдливою особистісною критикою деяких наддніпрянських діячів. Деталі стають відомі зі змісту листа-пояснення В.Дорошенка від 15 липня 1933 р., якого він був надіслав до редакції клерикального часопису "Нова зоря" з приводу закидів на його адресу, зроблених у п'ятдесят першому номері цієї газети за 1933 р. у статті "Маємо нового ювілята".

З даної статті довідуємося про те, що її автор О.Назарук (псевдо – Тойсам) дорікає, що нібито В.Дорошенко влаштував ювілей голови львівського відділу УЦК полковника О.Кузьмінського. Однак, як стверджував В.Дорошенко, він хоч і був на скромному святкуванні, але зовсім не був причетний до цієї акції так само, як і до замітки у газеті "Діло" про даний захід.

Судячи з усього, таким чином представник галицького політикуму, монархіст О.Назарук опосередковано поборював соціал-демократичні політичні орієнтації окремих представників наддніпрянської політичної еміграції. Проте фактичну сторону цієї справи можна екстраполювати і ширше – на проблеми у ціннісних взаємоперцепціях наддніпрянців та галичан. Власне, щодо принципової сторони цієї дискусії, то політичний емігрант В.Дорошенко висловився з цього приводу так: "Як наддніпрянець, що ось рівно половину свого життя провів у Галичині, і можу вважати себе не менш рівноправним її громадянином, ніж п.Тойсам [О.Назарук. – Авт.], мушу стати в обороні своїх земляків, що їх – то не міняє річи, що в моїй особі – він висміює у згаданій вище статті". Принципова позиція В.Дорошенка щодо того, що галичанам і наддніпрянцям у багатьох питаннях варто бути більш толерантними один до одного (в даному випадку щодо вшанування деяких учасників національно-визвольних змагань), була сформульована так: "Думаю, що скромно шануючи свого провідника, ... наддніп-

рянські емігранти не тільки нічим не прогрішилися проти галицького "гостеприємства", як каже п.Тойсам, але навпаки, дали добрий приклад самим наддністрянцям. А що останні не шанували тих своїх чоловічих людей, про яких мова в статті [О.Назарука. – Авт.], то це теж не вина наддніпрянців. Почин до пошанування місцевих діячів повинні були дати самі місцеві люди" [7, арк. 6].

Отже, можна зробити висновки про те, що, незважаючи на більше спорадичні, ніж системні контакти, та кооперацію деяких представників наддніпрянської політеміграції в Галичині з місцевими політичними силами та громадянством, їхнє ставлення до перших було скоріше між нейтральним та позитивним, ніж упередженим. Природньо, що такий стан речей не міг справляти значного впливу на об'єднання різних гілок українства у справі консолідації української нації та поступу у національно-визвольному русі.

Література

1. Аркуш реєстрації діяльності "Клубу українських емігрантів" в м.Львові від 29 березня 1935 року по червень 1937 року. – Центральний державний історичний архів України у м.Львові (далі – ЦДІАУ у м.Львові), ф. 828, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
2. Архів Андрія і Анни Жуків. Листи окремих осіб (на "М-С") і організацій до Андрія Жука. – Національна бібліотека у Варшаві, ф. 77056, 74 кадри.
3. Архів Д.Донцова. – Національна бібліотека у Варшаві, ф. 82671, 163 кадри.
4. Без назви // Дніпро. – 1929. – 126 с.
5. Данько М. Політичні завдання української еміграції // Діло. – 1923. – 5 серпня.
6. Записна книжка (протоколи засідань політичної партії, з правом використання цих записок тільки після смерті автора). – ЦДІАУ у м.Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 45, арк. 85.
7. Листи окремих осіб до редакції Й.Добрянського, В.Дорошенка, І.Дуткевича, В.Жовніра. – ЦДІАУ у м.Львові, ф. 406, оп. 1, спр. 50, арк. 9.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Л.А.Дорохина

Специфические особенности культуротворческого и музыкально-исторического процесса на Черниговщине в начале XX века

Рассматривая национально-культурное развитие Черниговщины в историческом контексте, следует заметить, что пути её формирования в начале XX века, (как, впрочем, и любого другого региона) были обусловлены соотношением региональных и более общих тенденций, особенностями географического положения, политической ситуацией, принадлежностью в своё время к определенному государственному образованию (на исследуемом хронологическом этапе – к Российской империи) и культурной традиции (украинской).

Как известно, Черниговщина находится на севере Украины, в бассейне реки Десны. Уникальность её географического положения (как в прошлом, так и в настоящее время) – в расположении на границе трех государств (ныне) и, соответственно, национально-культурных регионов: на западе и северо-западе Черниговский регион граничит с Беларусью, на севере – с Россией. Следует подчеркнуть, что именно специфика географического положения Задесенья, в состав которого входила Черниговщина – "на стыке трёх восточно-славянских этносов и на восточно-западно-славянском пограничье" – обусловила особенно оживленные и интенсивные в этой зоне межэтнические взаимосвязи и взаимовлияния [2, с. 5]. Пограничное расположение региона¹ во многом определяло развитие его культурных традиций. Это значило, в частности, то, что Черниговщина по своему географическому положению могла унаследовать некоторые черты культурного развития как областей к северу, так и к северо-западу от неё; кроме того, нельзя исключить также вполне самостоятельного

¹ Называя Черниговский регион "пограничным", мы осознаем, что никакой государственной границы в исследуемый период (начало XX века) не было. Всякий раз при употреблении этого определения речь идет о культурном регионе.

пути развития региона, в частности, более позднего или, наоборот, "упреждающего" проявления определенных культурных тенденций, что, в общем-то, и имело место.

Развитие Черниговщины в конце XIX – начале XX столетия опиралось на более чем тысячелетнюю историю. Это – один из важнейших и древнейших центров зарождения и развития культуры восточных славян и, конечно же, культуры украинского народа. Сам Чернигов, выгодно расположенный в широком бассейне Десны, на левобережье Днепра, с давних времен был важным стратегическим, экономическим и культурным центром Северной земли, одним из самых крупных городов древней Руси [6, с. 3]. По своей исторической значимости Чернигов долгое время был вторым городом после Киева [4, с. 75]. Показателем насыщенности историко-культурного наследия города служат, в частности, 27 храмов, 2 монастыря, а также многочисленные известные архитектурные памятники XII–XVIII столетий.

Как отмечают современные исследователи, жизнь Черниговщины в начале XX века практически не отличалась от других провинциальных мест, однако культурная ее сторона имела присущие именно этому региону особенности. Своего театра Чернигов не имел, но в 1853 было построено стационарное помещение для театральных спектаклей, где проходили выступления приезжих коллективов, а также любительских драматических трупп, которые, кстати, занимали в культурной жизни губернии достаточно видное место. В их репертуаре, в частности, были произведения Т.Шевченко, Н.Гоголя, С.Стороженко, Г.Квитки-Основьяненко, а так же пьесы черниговских писателей Л.Глебова, В.Самойленко, Б.Гринченко и других авторов. С гастрольями выступали труппы М.Садовского, М.Кропивницкого и др., в которых играли и актеры, выходцы Черниговщины – М.Заньковецкая, Г.Затыркевич-Карпинская, В.Грицай (Колтановский) и др. [4, с. 6].

Развитию музыкальной культуры губернии способствовала работа организованного в 1884 году музыкально-драматического общества. Оно включало около 200 участников-любителей [1, с. 84]. Руководимое видными деятелями культуры и просвещения Черниговщины – Л.Глебовым, И.Шрагом, И.Рашевским, М.Яснопольским, К.Сорокиным и др. – общество содействовало сценической постановке многих репертуарных пьес отечественных драматургов и развитию концертной деятельности в регионе. При музыкально-драматическом обществе были организованы сим-

фонический оркестр в составе 30 человек и хор в количестве 36 исполнителей [4, с. 9]. В начале XX столетия руководителем этих коллективов был талантливый музыкант и педагог К.Сорокин. В репертуаре черниговских исполнителей были симфонии Й.Гайдна, В.Моцарта, Л.Бетховена, симфонические и вокально-симфонические произведения П.Чайковского, А.Бородина, Э.Грига, А.Рубинштейна, Н.Лысенко и других композиторов. Они с успехом исполнялись на городских "симфонических собраниях" [1, с. 88]. Кроме того, общество осуществляло постановку оперных спектаклей. Так, силами местных творческих коллективов и солистов-вокалистов были осуществлены постановки опер М.Глинки, А.Рубинштейна, П.Чайковского, Дж.Верди, Ж.Бизе и др. Достаточно регулярно организовывались и концерты камерно-инструментальной музыки, причем очень подвижны и изменчивы были жанры и исполнительские составы (дуэты, трио, квартеты, квинтеты).

Черниговское музыкально-драматическое общество активно способствовало и организации концертов гастролирующих музыкантов, которые, заметим, представляли разные исполнительские школы, и в частности, – западноевропейские. К примеру, постоянный рецензент общества Н.Яснопольский сообщал о том, что ярким событием в музыкальной жизни Черниговщины стали выступления чешских артистов – струнного квартета Шевчика и Первого чешского вальд-горн квартета (квартет валторн). Положительный отзыв имели и гастроли скрипача-виртуоза Иосифа Росарио Бриндиса. Черниговская пресса сообщала и об организации выступлений театральных коллективов – театра Мейерхольда и артистов Мариинской оперы.

Одним из направлений деятельности Черниговского музыкально-драматического общества было проведение литературно-музыкальных вечеров. Как правило, они посвящались важным событиям в культурной жизни Украины и России. В качестве примера можно назвать организацию творческих вечеров памяти Н.Гоголя и Т.Шевченко. Активными участниками таких мероприятий были симфонический оркестр, хор, оркестр балалаечников, солисты-вокалисты, чтецы, инструментальные исполнители.

Кроме Чернигова, музыкально-драматические общества были организованы в Нежине, Новгород-Северском и Кролевце. Существуют сведения о том, что все они проводили довольно заметную культурно-просветительскую работу в своих уездах:

организовывали концерты, спектакли, семейно-танцевальные вечера. Так, Крелевецкое общество ассигновало средства на приобретение нот, музыкальных инструментов, театральных декораций и др. [1, с. 93]. При музыкально-драматическом обществе Нежина был организован хор, симфонический оркестр, секции: литературная, драматическая и музыкальная. Активным членом этого Общества был видный культурный деятель Черниговщины того времени Ф.Проценко – организатор и руководитель камерного квартета и вокальных ансамблей, хоровых коллективов, учителя пения в гимназиях Нежина [3, с. 4].

Итак, музыкально-драматические общества, организованные на Черниговщине в конце XIX столетия, проводя активную музыкально-просветительскую работу, были центрами музыкальной культуры, организаторами культурной жизни региона.

Распространению музыкальной культуры на Черниговщине способствовало и открытие в 1907 году Черниговского отделения Русского музыкального общества. Произошло это событие по инициативе местной интеллигенции – К.Сорокина, Г.Эйслера и др. (Заметим, что уже в последней трети XIX века в Украине активно открывались отделения Русского музыкального общества, которые проводили активную концертную деятельность.) Кроме организации концертной деятельности, общество содействовало открытию музыкальных классов, а позднее, в 1911 году, реорганизации их в музыкальную школу с "научными классами" [5]. Известно, что большую работу в этом направлении проводил выпускник Петербургской консерватории виолончелист С.Вильконский.

Немаловажная роль в активизации общественной и культурной жизни региона принадлежала прессе. В начале XX столетия в Чернигове выходили периодические издания: официальная правительственная газета "Черниговские губернские ведомости", "Черниговские епархиальные известия", "Черниговский вестник", "Черниговский церковно-общественный вестник", "Черниговская земская неделя", епархиальный журнал "Вера и жизнь" и др. С 1898 по 1918 год выходили "Труды Черниговской губернской комиссии". В неофициальной части этих изданий публиковались статьи по истории Черниговщины и соседних с ней территорий XVI–XIX столетий, библиографические указатели. Следует отметить, что местная пресса регулярно печатала сообщения о кон-

цертной и музыкально-театральной жизни губернии, статьи, посвященные известным деятелям музыкальной культуры, которые своим происхождением связаны с Черниговщиной. Кроме того, как светские, так и епархиальные издания публиковали материалы, раскрывающие различные теоретические и практические аспекты музыкального искусства: истории церковного пения, исполнительской культуры, музыкального театра и др.

Изучение местной периодики дает основание констатировать, что большинство публикаций в немалой степени способствовало развитию культуры в губернии, пробуждали у читателей интерес к своей истории, культуре, образованию.

И все же, при всей интенсивности, в светской концертно-театральной жизни исследуемой эпохи явно ощущается провинциальный налет. Иное – в культуре богослужебного пения. В какой-то мере оно компенсировало этот провинциализм, нередко возвышаясь в творческом уровне, в масштабах, в организационных формах до лучших столичных образцов. Проявилось это в реорганизации М.Ступницким Черниговского архиерейского хора. Именно этот ведущий храмовый коллектив губернского города стал инициатором проведения духовных концертов, как в Чернигове, так и за его пределами. Впервые местная аудитория могла познакомиться с новыми, ранее здесь не исполнявшимися, духовными композициями современных авторов – А.Кастальского, А.Гречанинова, П.Чеснокова – представителей Нового направления духовной музыки (Московская школа). Следует отметить как региональную особенность: систематически певческие собрания на Черниговской земле стали проводиться несколько позднее, чем в целом по империи, однако к этому виду музыкальной деятельности были привлечены и хоры всех духовных учебных заведений Чернигова. (Напомним о действовавшем в начале прошлого века запрете воспитанникам духовных учебных заведений участвовать в подобных концертах.)

Представляет интерес еще одна обнаруженная нами особенность в развитии духовно-певческих традиций Черниговского региона во втором десятилетии XX века. Как замечают современные исследователи, в 1914–1917 годах наступила вынужденная пауза в динамике культурной жизни Украины. Репрессии против всяческого проявления национального духа, события, связанные

с первой Мировой войной, – вот главные причины, на которых в первую очередь акцентируется внимание. Как ни парадоксально, но именно на этот период приходится не наблюдавшееся ранее ни на Черниговщине, ни в других губерниях мощное развитие Братского хорового движения, которое нашло свое проявление в создании церковных любительских хоров.

Новаторские преобразования в духовно-музыкальной культуре на Черниговщине были резонансом развернувшегося по всей стране движения национального возрождения. Именно в это время отчетливо выражена тенденция повышенного интереса к сфере духовного. Показательно, что рамки понятия "духовность" раздвигаются в значительной мере: к области духовного возрождения относятся не только проявления религиозности, но и особый интерес к своему прошлому – историческому, этнографическому, фольклорному.

Литература

1. Васюта О.П. Музичне життя на Чернігівщині у XVIII–XIX ст.: істор.-культуролог. дослідження / Ред. О.Б.Коваленко. – Чернігів: РВК "Деснянська правда", 1997. – 212 с.
2. Полесье. Материальная культура / В.К.Бондарчик, И.Н.Браим, Н.И.Бураковская и др.; Редкол.: В.К.Бондарчик, Р.Ф.Кирчив (ответственные редакторы) и др.; АН УССР. Львовское отделение Института искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф.Рыльского. – Киев: Наук. думка, 1988. – 448 с.
3. Проценко Ф. Мистецькі спомини: Документальне видання.– Ніжин, 1993. – 57 с.
4. Самойленко Г.В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – поч. XX ст. – Ніжин: ТОВ "Наука-сервіс", 1999. – 110 с.
5. Черниговский областной государственный архив, ф. Р-65, оп. 1, д. 620, л. 47–48.
6. Яцура М. Єдомаха І. Чернігів. Короткий історичний нарис. – К.: Радянська школа, 1958. – 135 с.

Науково-педагогічна та громадська діяльність професора В.К.Піскорського: джерельна база дослідження

Для дослідження науково-педагогічної та громадської діяльності Володимира Костянтиновича Піскорського (1867–1910) – видатного вченого-історика, дослідника середньовічних Іспанії, Португалії, Італії та інших європейських країн, талановитого викладача, невтомного просвітителя, активного громадського діяча – було залучено широке коло архівних і друкованих джерел, різних за походженням та інформаційними можливостями.

Джерельна база дослідження представлена як опублікованими, тобто введеними до наукового обігу, так і неопублікованими матеріалами. Останні знаходяться в архівосховищах України та Росії: Відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ОР РГБ), Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (ІР НБУВ), Державному архіві м. Києва (ДАК), Відділі Державного архіву Чернігівської обл. в м.Ніжині (ВДАЧОН).

Основний масив документів, без яких неможливо висвітлювати проблему, зберігається в ОР РГБ. Це архів В.К.Піскорського, який був переданий сюди дочкою вченого Е.В.Піскорською у 1969 р.

Архів В.К.Піскорського, який охоплює період з 1847 по 1920-ті рр., складається з 22 папок; 10 папок систематизовані самим вченим, а інша частина матеріалів була приведена до ладу і систематизована після його смерті дружиною і рідними. У особовому фонді вченого, який зберігається у ОР РГБ під №604, міститься велика кількість матеріалів, яка різноманітна за типологією, походженням, фактологічною наповненістю та характером.

Серед них: біографічні матеріали [1], документи, які відображають педагогічну і громадську діяльність вченого [2], курси лекцій [3], матеріали до лекцій (бібліографія, тези, конспекти) [4], рукописи опублікованих і неопублікованих робіт вченого [5], спогади В.К.Піскорського [6], листування [7], виписки із закордонних архівів, біографічні документи членів його сім'ї і фотокартки [8] тощо.

Вище згадані архівні матеріали дають можливість дізнатися про маловідомі факти науково-педагогічної та громадської діяльності В.К.Піскорського, зрозуміти мотиви прийняття ним окремих рішень, а також з'ясувати прагнення інших представників громадського та наукового життя другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які активно співпрацювали з вченим.

Особовий фонд В.К.Піскорського міститься і в ІР НБУВ під №410. Його обсяг набагато менший, лише 84 одиниці збереження. Архівні матеріали вченого надійшли сюди у 1995 р., а в 2005 р. була здійснена науково-технічна обробка фонду. Основні групи документів – біографічні матеріали, господарчо-майнові матеріали, газетні вирізки, книги з дарчими написами, фотоматеріали, матеріали родини Піскорських та інших рідних. Однак, варто зазначити, що інформація, яка міститься у документах даного фонду, досить часто дублює інформацію фонду В.К.Піскорського в ОР РГБ.

Також в ІР НБУВ у фонді №3 (листування) зберігаються епістолярні матеріали архіву історика. Серед багатой епістолярії В.К.Піскорського слід відзначити листи від нього до І.В.Луцицького, В.Б.Антоновича, В.С.Іконнікова, Є.А.Ківлицького, М.М.Бережкова, з яких ми дізнаємося про науково-педагогічну діяльність вченого [9]. Ці листи також дають можливість глибше і всебічніше зрозуміти його суспільно-політичні погляди, а також наукові контакти з вченими-колегами.

Незначна кількість матеріалів, які дають додаткову інформацію щодо життя та діяльності В.К.Піскорського зберігається в ІР НБУВ у фондах І.В.Луцицького (ф. 66), М.М.Бережкова (ф. 23), Є.О.Ківлицького (ф. 71), фонді Київського університету (ф. 8). Зокрема, у щоденниках М.М.Бережкова знаходимо відомості про особливості педагогічної майстерності вченого у Ніжинському історико-філологічному інституті кн.Безбородька [10]. У нотатках Є.О.Ківлицького міститься коротка інформація про викладацьку діяльність В.К.Піскорського у приватній жіночій гімназії Ващенко-Захарченко [11].

Для вивчення діяльності вченого є корисними матеріали фонду Київського університету (ф.16), які зберігаються в Державному архіві м.Києва. Документи цього фонду висвітлюють різні аспекти творчої біографії В.К.Піскорського: його навчання в Київському університеті св.Володимира [12], викладацьку діяльність вченого у гімназії [13], захист магістерської та докторської дисертацій [14] тощо.

Суттєвим доповненням джерел дослідження є матеріали фондів ВДАЧОН. Тут міститься інформація про діяльність В.К.Піскорського в Ніжині, зокрема в історико-філологічному інституті кн.Безбородька. Документи проливають світло на характер лекцій, семінарських занять та спеціальних курсів вченого [15], дають інформацію про його найкращих студентів та їх подальшу

долю [16]. Аналіз цих матеріалів свідчить про те, що значну частину творчого доробку науковця становила археографічна робота, а саме: пошук, опрацювання і видання історичних джерел. Результатом цієї роботи було суттєве розширення джерельної бази з середньовічної та нової історії європейських країн, особливо Іспанії.

Таким чином архівні матеріали з названої проблеми – це величезний масив документів, який включає в себе біографічні матеріали, наукові нотатки, виписки з закордонних архівів, конспекти лекцій, листування В.К.Піскорського та його сучасників тощо. У переважній більшості документів інформація відзначається високою достовірністю, хоча, звичайно, до уваги бралися соціальні чинники походження джерела, світоглядні позиції автора.

Наступний інформаційний масив – друковані джерела. Найбільшу їх групу становлять праці В.К.Піскорського, які допомагають розкрити загальноісторичні погляди, концепції історика, оцінити його внесок у вітчизняну та зарубіжну історіографію. Вчений був автором багатьох статей з різних проблем країн Європи, які ввійшли до "Енциклопедичного словника" Брокгауза і Ефрона, та узагальнюючих праць з історії західноєвропейських країн, а саме: "Нариси з історії Західної Європи", "Кастильські кортеси в перехідну добу від середніх віків до нового часу (1188–1520)", "Кріпосне право в Каталонії у середні віки", "Історія Іспанії й Португалії", "Початок академічної свободи в Західній Європі". Інші праці В.К.Піскорського були переважно короткими за обсягом і публікувались у різних часописах: "Университетские известия", "Киевское слово", "Киевская старина", "Русские ведомости", "Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине", "Сборник Историко-филологического Общества при институте князя Безбородко в Нежине" тощо.

За проблемним підходом праці вченого можна поділити на дослідження проблем аграрної історії країн Європи у середні віки та новий час, історії європейського парламентаризму, ролі народних мас й видатних історичних осіб [17] у прогресивному розвитку суспільства. А ще захоплювали його як історика пошуки нових архівних джерел, що без них він не мислив справжньої науки історії. Ряд наукових розвідок вченого присвячено вивченню проблем української історії [18]. Зокрема, В.К.Піскорський брав активну участь у вивченні пам'яток старовини Малоросії.

Таким чином, наукові праці В.К.Піскорського становлять важливий комплекс джерел, які несуть у собі певну історичну інформацію та відбивають рівень знань і суспільно-політичні та ідейні погляди вченого, допомагають проаналізувати його науковий доробок.

Повніше розкрити обставини життя та творчості В.К.Піскорського дозволяють опубліковані джерела особового походження: мемуари та листи, які також складають важливий джерелознавчий комплекс.

Образ демократичної інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. був значною мірою баналізований, на нього навели хрестоматійний глянець, тому нам зараз важко побачити за перекрученими фразами живих людей. І лише мемуарна література дає можливість дізнатися, чим жила демократична інтелігенція пореформеної Росії, краще зрозуміти ту духовну атмосферу, в якій вона формувалась. У цьому контексті безперечний інтерес становить написана В.К.Піскорським у формі спогадів "Історія мого професорства у Ніжині" [19].

"Спогади" вченого дають уявлення про життя старовинного провінційного українського міста, діяльність деяких його установ та Ніжинського історико-філологічного інституту кн.Безбородька, про рівень академічної науки та її представників – викладачів інституту. Автор висвітлює свою участь у громадському житті міста, викладацько-просвітницьку діяльність, участь в акціях Академічного союзу, який виступав за автономію навчальних закладів. Особливо цікаві відомості про революційно-демократичний рух в інституті та місті. Про ці події написано чимало досліджень, збереглися архівні матеріали, але В.К.Піскорський описує окремі події, які не відображені ні в архівах, ні в статтях, ні в мемуарах. Тому його спогади вписують нову сторінку в історію краєзнавства – боротьби демократичної частини професорів і студентів проти царизму у роки революції 1905–1907 рр. До цього демократичного крила належав і В.К.Піскорський. Він як член партії кадетів мріяв, що в Росії буде конституція, і вона стане на шлях парламентаризму.

Не менш важливе значення має епістолярна спадщина вченого – листування з багатьма відомими діячами українського національного відродження та вченими різних країн, що доповнюють наші знання про українське культурне життя кінця XIX – початку XX ст., про зв'язок України із загальноєвропейським історико-культурним процесом. Величезну пошукову роботу виконала О.О.Новикова [20], яка опублікувала низку листів з багатої епістолярної спадщини науковця.

Значна частина листів стосується тих часів, коли В.К.Піскорський був студентом, а згодом приват-доцентом Київського університету св.Володимира [21]. Вони розкривають життя студентства, характер і зміст занять на історико-філологічному факультеті у 80-х рр., стосунки між студентством і професурою. Чимало цікавого є про гурток учнів І.В.Луцицького, стосунки між професорами І.В.Луцицьким і В.Б.Антоновичем, святкування ювілею педагогічної діяльності В.Б.Антоновича, взаємовідносини між І.В.Луцицьким і В.К.Піскорським, про контакти В.К.Піскорського з істориками Д.М.Петрушевським, В.О.М'якотиним, Є.О.Ківлицьким. Листи також доповнюють відомості про погляди В.К.Піскорського на науку, освіту, трудову діяльність, батьківщину, мету життя тощо.

Особливе місце займають листи В.К.Піскорського до Є.О.Ківлицького [22], вихованця університету св.Володимира, одного з редакторів "Киевской старины". Вони написані в Казані і є чудовою ілюстрацією казанського періоду життя та діяльності вченого: викладання в університеті та жіночих курсах, участь у громадському житті міста. Водночас це й новий матеріал про нелегке становище педагогів у ті часи, про тиск на них "згори і низу".

Дуже цінним є листування В.К.Піскорського з І.В.Луцицьким [23]. Його листи не тільки дають інформацію про плідну працю професора за кордоном, а й розкривають його громадську діяльність в Україні (в Полтавському земстві), стосунки з громадськістю, що дає можливість яскравіше уявити тогочасну історію українського народу.

Цікаве листування Піскорського з В.О.М'якотиним [24]. Історик-публіцист В.О.М'якотин – співробітник "Киевской старины", "Русского богатства", один з лідерів Трудової народно-соціалістичної партії, автор "Нарисів соціальної історії України XVII–XVIII ст.". Його листи доповнюють біографічні відомості про цього громадського і політичного діяча, який пізніше, за наказом більшовиків був висланий з країни та помер в еміграції. В листах він відверто висловлював свої політичні погляди щодо самодержавного устрою, реакційних кіл, чиновництва.

Листи професора університету св.Володимира В.Б.Антоновича [25] містять схвальну оцінку особистості В.К.Піскорського.

Чималу групу друкованих джерел становлять періодичні видання кінця XIX – початку XX ст., де публікувалися праці вченого та розвідки про нього. Зокрема, варто відзначити видання Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька – "Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине" та "Сборник Историко-филологического Общества при институте князя Безбородко в Нежине". На їх сторінках

неодноразово згадувалось ім'я В.К.Піскорського. Зокрема, подавалась інформація про педагогічну діяльність вченого в цьому інституті [26], а також про його діяльність в Археологічній комісії [27], яка в Чернігівській губернії збирала і вивчала археологічні, історичні та етнографічні матеріали.

Таким чином, підсумовуючи огляд джерел, варто відзначити, що рівень документального забезпечення досліджуваної проблеми є достатнім. Збереглася велика кількість документальних матеріалів, які переважно знаходяться в архівах та бібліотеках України та Росії. Для залучення широкого їх кола довелося провести чималу пошукову роботу. Складність її полягала в тому, що більшість матеріалів з теми дослідження носять фрагментарний характер, вимагають доповнення інформацією з інших джерел. Робота з матеріалами архіву В.К.Піскорського була ускладнена через вкрай нерозбірливий почерк автора. Проведена пошукова робота дала можливість виявити велику кількість нових документів, які введено в науковий обіг уперше. Використання у комплексі архівних та друкованих джерел сприяло вивченню та аналізу діяльності В.К.Піскорського, дало можливість охарактеризувати його не лише як визначного наукового діяча, але й як талановитого викладача, патріота, громадського діяча, оцінити його роль у розвитку суспільно-політичного та наукового життя країни другої половини XIX – початку XX ст.

Література

1. ОР РГБ. – К. 1. – Ед.хр.1–6.
2. ОР РГБ. – К. 1. – Ед.хр. 8–19.
3. ОР РГБ. – К. 3. – Ед.хр. 13–14; К. 4. – Ед.хр. 1, 5–6; К. 5. – Ед.хр. 3–7; К. 6. – Ед.хр.8–10
4. ОР РГБ. – К. 4. – Ед.хр.10–12; К. 6. – Ед.хр.12–20; К. 7.– Ед.хр. 1–2.
5. ОР РГБ. – К. 8 – Ед.хр. 5-10; К. 10. – Ед.хр. 1-6.
6. ОР РГБ. – К.11. – Ед.хр. 16, 18.
7. ОР РГБ. – К. 15. – Ед.хр.44–51; К. 16. – Ед.хр. 32–37; К. 18. – Ед.хр. 1–7.
8. ОР РГБ. – К. 16. – Ед.хр.1–29.
9. ІР НБУВ, ф. III, спр. 15799–15800, 15813–15816, 50307, 50398–50401, 47099.
10. ІР НБУВ, ф. 23, спр. 18, 20.
11. ІР НБУВ, ф. 71, спр. 38.
12. ДАК, ф. 16, оп. 329, спр. 142.
13. ДАК, ф. 16, оп. 337, спр. 28.
14. ДАК, ф. 16, оп. 337, спр. 21; оп. 340, спр.126.
15. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 930, 936, 1189.
16. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 769, 831.
17. Піскорский В.К. Изабелла Кастильская // Энциклоп. словарь / Брокгауз и Ефрон. – 1894. – Т. 2. – С. 766; Карл I, испанский король //

Энциклоп. словарь / Брокгауз и Ефрон. – 1895. – Т. 14. – С. 533–534; Александр Дюма-сын // Киевское слово. – 1895. – Ноябрь та ін.

18. Пискорский В.К. Памятники старины в селе Субботове // Киевская старина. – 1892. – Март. – С. 485; Пискорский В.К. Из прошлых лет Киевского университета // Киевская старина. – 1894. – Апрель. – С. 56–57.

19. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине // Пискорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор.: О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997. – С. 206–234.

20. Листування В.К.Піскорського // Пискорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор.: О.О.Новикова, І.С.Пічугіна.– К., 1997. – С. 234–324.

21. В.К.Піскорський – З.З.Піскорський // Там само. – С. 236–277.

22. В.К.Піскорський – Є.О.Ківлицькому // Там само. – С. 282–288.

23. І.В.Лучицький – В.К.Піскорському // Там само. – С. 304 – 311.

24. В.О.М'якотин – В.К.Піскорському // Там само. – С. 311–319.

25. В.Б.Антонович – В.К.Піскорському // Там само. – С. 300–301.

26. Известия Историко-филологического института кн.Безбородко в Нежине. – Нежин, 1900. – С. 7–9.

27. Сборник Историко-филологического Общества при институте кн.Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – С. 32–37, 43–45, 56.

Л.В.Кушнірова

Відомий педагог і лінгвіст В.І.Масальський

Лінгводидактичну спадщину відомого українського педагога і мовознавця Володимира Івановича Масальського (1896–1979), автора близько 200 наукових праць, ще вивчено недостатньо.

Життєвий шлях і науково-педагогічну діяльність ученого досліджували М.Павлович і Л.Березівська. Кілька десятиліть тому рецензії на окремі праці В.І.Масальського написали А.В.Островський, М.М.Миронов, М.Дорошенко, В.В.Коптілов, Є.С.Регушевський та ін. Творча діяльність, методична спадщина В.І.Масальського ще потребують вивчення сучасними дослідниками.

Після здобуття вищої освіти на історико-філологічному факультеті Київського державного університету (1920) В.І.Масальський працював у навчальних закладах Бердянська, Таганчі, Білої Церкви та інших міст України. Слід відзначити, що довідник В.І.Масальського "Мова й література в школі", виданий у 1929 році в Білій Церкві, був на той час найкращою і найповнішою бібліографічною працею [7]: охоплював майже 1000 статей із різних педагогічних видань 1919–1928 рр.

Робота в навчальних закладах стала основою формування вченого-педагога. Навчання в аспірантурі при Науково-дослідному інституті мовознавства Академії наук УРСР стало наступним етапом творчої діяльності В.І.Масальського. Відбувся подальший розвиток наукових інтересів молодого вченого. В.І.Масальський почав розробляти мало досліджену тоді лінгвостилістику української мови. Науковець успішно поєднував дослідницьку і викладацьку діяльність: у 1931–1933 рр. викладав методику мови і літератури у Київському інституті професійної освіти, у Київському вечірньому університеті для вчителів, керував семінаром з методики мови для аспірантів-україністів НДІ мовознавства.

Після навчання в аспірантурі стає науковим співробітником Інституту мовознавства АН УРСР, до 1937 р. керує секцією стилістики; у 1933–1935 рр. – професор методики мови у Київському польському педагогічному інституті, у 1933–1936 рр. викладає курс методики мови і літератури у Київському державному університеті. З 1937 по 1940 рік читає цикл лекцій з методики мови і літератури в Рогачівському вчительському інституті в Білорусії.

В.І.Масальський започаткував дослідження у напрямку розвитку мовлення учнів. Науковець планував створити цикл стилістичних нарисів на синтаксичні теми і досліджував проблеми мови і стилю художніх творів. У 30-ті роки ХХ ст. друкує статті "За культуру мови в середній школі" (1935), "До питання про стилістичне застосування різних типів речень у сучасній українській літературній мові. (Сурядність і підрядність як стилістичні засоби в "Пісні трактористки " П.Тичини)" (1935) та ін. В.І.Масальський започаткував вивчення проблеми культури мовлення учнів. У статті "За культуру мови в середній школі" науковець відзначав цілком очевидний зв'язок граматичного аналізу і роботи над культурою слова учня, визначив перший цикл стилістичних умінь, обов'язковий для учня середньої школи [2].

У 1938 р. В.І.Масальський стає старшим науковим співробітником Інституту мовознавства АН УРСР. Протягом 1937–1939 рр. керує в Українському науково-дослідному інституті педагогіки роботою аспірантів з методики української та російської мов, а з січня 1940 р. там само завідує відділом методики мови і літератури.

О.М.Біляєв та інші колеги та учні В.І.Масальського згадують, що з його приходом до відділу методики мови і літератури посилилася робота над створенням шкільних підручників, і сам учений активно працював над створенням стабільного підручника з української мови для середньої школи, писав статті з методики вивчення орфографії, про роботу над помилками тощо.

Відбулося становлення вченого-педагога і мовознавця. В.І.Масальський завершив роботу над монографією "Мова і стиль

поезій Т.Г.Шевченка" і опублікував свою працю в 1940 році. Її розділи було прочитано на урочистій сесії Академії наук УРСР, присвяченій 125-й річниці з дня народження Т.Г.Шевченка. У тому ж році на публічному засіданні Ради філологічного факультету Київського університету ім.Т.Г.Шевченка авторові монографії було присуджено вчений ступінь кандидата філологічних наук [6].

Під час Великої Вітчизняної війни вчений продовжував науково-педагогічну діяльність. У 1941 році, після евакуації з Києва до Харкова, працює в Інституті мовознавства та Інституті педагогіки. Потім разом з Інститутом мовознавства їде в Уфу, звідти – в м.Томськ, де у 1941–1942 рр. працює доцентом кафедри російської мови в Томському державному педагогічному інституті. Вчений мав глибокі знання з різних мов.

Директор Інституту мови і літератури акад. П.Г.Тичина у 1942 році запрошує В.І.Масальського взяти участь у роботі Академії наук УРСР над словниками. В.І.Масальського також було викликано ректором Об'єднаного українського державного університету у м.Кзил-Орду Казахської РСР для читання лекцій в університеті в якості доцента кафедри мовознавства. Працюючи доцентом названого вузу до 1941 року, В.І.Масальський з вересня 1942 р. до червня 1944 р. був також завідувачем кафедри мовознавства у Кзил-Ординському державному педагогічному інституті.

У червні 1944 року В.І.Масальський повернувся до Києва як доцент КДУ, і подальша робота вченого була пов'язана з цим ВНЗ, де з часом учений очолив кафедру слов'янської філології. До березня 1960 року В.І.Масальський керував відділом методики мови в УНДПІ.

Після війни вчений продовжує досліджувати питання стилістики, проблему розвитку культури мовлення учнів. У лекції для студентів-заочників педагогічних інститутів "Порядок слів в українській мові" (1948) вчений проаналізував стилістичні функції порядку слів у реченні [5]. В.І.Масальський писав, що синтаксична структура української мови дозволяє широко використовувати різні варіанти порядку слів у реченні як стилістичний засіб виразу відтінків думки автора, її нюансів, логічного підкреслення того чи іншого слова, підкреслення емоційного, а також надання реченню певної ритмічної оформленості. Лекція містить цінний матеріал для майбутніх учителів. У книзі "Культура мови в початковій школі" (1949) В.І.Масальський формулює завдання роботи над культурою мови у школі: навчити дітей передавати свої думки усно і на письмі в певній логічній послідовності та виразній формі. Автор приділяє велику увагу пробудженню в учнів чуття мовного стилю, практичному освоєнню ними різних типів мови [3].

У монографії "Питання методики граматики, правопису і розвитку мови учнів" (1953) В.І.Масальський аналізує і пропагує

досвід кращих учителів. Проблемам методики викладання мов, історії розвитку методики мов, навчально-виховній роботі, питанню мови і стилю творів М.М.Коцюбинського присвячено праці В.І.Масальського, які вийшли у 50–70-і рр. ХХ століття. Певним досягненням було створення колективом авторів "Методики викладання української мови в середній школі" за редакцією С.Х.Чавдарова і В.І.Масальського (1962) [1, с. 53].

Результатом багаторічної копіткої праці вченого стали "Нариси з історії розвитку методики викладання української та російської мов у загальноосвітніх початкових і середніх школах Української РСР" (1962) [4]. У монографії розглянуто розвиток теорії і практики навчання мови у школах України протягом 1917–1960 рр. У 1963 р. В.І.Масальський захистив першу в Україні докторську дисертацію з методики викладання української мови.

В.І.Масальський досліджував проблему міжслов'янських методичних зв'язків, у 1962 р. надрукував дослідження "Зв'язки в галузі методики викладання слов'янських мов".

Можна стверджувати: науково-педагогічна діяльність В.І.Масальського мала творчий характер і об'єктивно сприяла розвитку мовознавства, а праці вченого стали вагомим внеском у розвиток української мови та методики її навчання.

Література

1. Біляєв О. Лабораторія навчання української мови // Українська мова і література в школі. – 2001. – №6. – С. 52–53.
2. Масальський В.І. За культуру мови в середній школі // Мовознавство. – 1935. – №3–4. – С. 61–75.
3. Масальський В.І. Культура мови в початковій школі. – К.: Рад. школа, 1949. – 148 с.
4. Масальський В.І. Нариси з історії розвитку методики викладання української та російської мов у загальноосвітніх початкових і середніх школах Української РСР. – К.: Вид-во Київського університету, 1962. – 204 с.
5. Масальський В. Порядок слів в українській мові: Лекція для студентів-заочників педагогічних інститутів. – К.: Рад. школа, 1948. – 24 с.
6. Павлович М. Володимир Іванович Масальський (до 60-річчя з дня народження) // Українська мова в школі. – 1957. – №2. – С. 95–96.
7. Рожило Л.П. Найважливіші праці з методики викладання української мови // Українська мова і література в школі. – 1967. – №11. – С. 67–76.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

До 200-ліття М.Гоголя

Иванова Н.П. О поэтических особенностях гоголевских циклов "Вечера на хуторе близ Диканьки" и "Миргород"	3
Сквіра Н.М. Другий том "Мертвих душ" Миколи Гоголя: проблеми поетики	8
Прохоренко Є.Є. Про видання творів Миколи Гоголя українською мовою на рубежі 20–30-х років ХХ століття.....	23
Ісаєнко К.П. Ейдос М.Гоголя як пошук наративної стратегії П.Куліша	36
Самойленко Г.В. Историко-бытовая основа повести Н.Гоголя "Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан"	47

МОВОЗНАВСТВО

Українець Л.Ф. Естетика консонантної структури українських лексем.....	65
Гаврилюк О.Р. Інтенсивність як лінгвістична категорія та її вираження у складних синтаксичних конструкціях інтенсивної допустово-протиставної семантики	70
Рудюк Т.В. Культурно-національна (етнічна) конотація власних назв-компонентів фразеологічних одиниць.....	78
Коткова Л.І. Функціональні особливості відносних прикметників української мови	84
Ворона Я.М. Експресивна енантіосемія як засіб увиразнення художнього мовлення Павла Глазового	89
Шемет В.Г. Способи творення слів з афіксоїдними основами	96

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Хархун В.П. "Загибель ескадри" О.Корнійчука крізь призму тоталітарної естетики	105
Шилова К.А. Новоанглійський пуританізм у дзеркалі ранньої американської літератури	112
Михед Т.В. Историко-культурні та літературні передумови становлення національного канону в американській культурі ХІХ ст.	118
Ищенко Н.А. Поэма "Мод" А.Теннисона в контексте политической ситуации в Великобритании накануне Крымской войны 1853–1856 годов	132

Нямцу А.Є. Функціональність світових традицій у літературі ХХ ст. (історико-літературні аспекти).....	143
Драненко Г. "Антигона" А.Бошо: до проблеми трактування традиційного сюжетно-образного матеріалу міфологічного походження в сучасній європейській літературі	157
Фоміна Г.В. Окремі аспекти трансформації біблійних образів у п'єсі Ф.Дюрренматта "Портрет планети"	169

ІСТОРІЯ

Самоїленко О.Г. Місце історії південних слов'ян у науковому доробку вчених Ніжинської славистичної школи (остання чверть ХІХ – початок ХХ ст.).....	177
Крот Л.М. Економічна діяльність Ніжинського повітового земства в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть	193
Нікітін Ю.О. Іудейське населення в містах Чернігівської губернії в останній третині ХІХ ст.	199
Вовк О.В. Спроба згуртування українського селянства в умовах радянзації (20-ті рр. ХХ ст.)	213
Кривобок О.П. Анархісти на Північному Лівобережжі України на початку ХХ століття.....	226
Потапенко М.В. Діяльність Міністерства Польських Справ УНР (січень–квітень 1918 року)	236
Коваленко Л.І. Кадрова ситуація в архівах Сумщини у 1943–1955 рр.	250
Іващук В.М. Контакти представників Наддніпрянської політеміграції в Галичині та місцевих політичних сил у 1930-х рр.....	257

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Дорохина Л.А. Специфические особенности культуротворческого и музыкально-исторического процесса на Черниговщине в начале ХХ века	264
В'яля О.М. Науково-педагогічна та громадська діяльність професора В.К.Піскорського: джерельна база дослідження	270
Кушнірова Л.В. Відомий педагог і лінгвіст В.І.Масальський	276

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 41

*Спадщина М.Гоголя та проблеми вітчизняної
і світової історії, філології та культури
у сучасній інтерпретації*

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор: Лисенко М.М.
Комп'ютерна верстка та макетування: Булах Т.М.
Літературний редактор: Остапенко Л.М.
Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку	.03.08	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Times		Ум. друк. арк. 12,33	Тираж 100 пр.
Замовлення №			

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2, к. 217.

Свідectво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.
8(04631) 2-22-37
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru